

**ИЗВЕСТИЯ
НА НАЦИОНАЛНИЯ
ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ
ТОМ
XVII**

Редколегия:

Божидар Димитров – главен редактор,
Цветана Кьосева, Владимир Пенчев, Диана Николова,
Теофана Матакиева, Иван Христов – секретар,
Николай Марков, Гавраил Лазов

Превод на английски език – Цвета Райчевска

© Национален исторически музей – София
© Издателство Фабер, Велико Търново

ISSN 1311-5219

НАЦИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

**ИЗВЕСТИЯ
НА НАЦИОНАЛНИЯ
ИСТОРИЧЕСКИ
МУЗЕЙ**

**ТОМ
XVII**

**Велико Търново
2006**

СЪДЪРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ

Гавраил Лазов

КОРИНТСКИ ШЛЕМ ОТ КОЛЕКЦИЯТА
НА НИМ

9

Елена Пенчева, Ралица Иванова

ОБКОВКИ ОТ КОЛЕСНИЦА ОТ
БАЗИКОВА МОГИЛА, С. БЕЛИЦА,
ХАСКОВСКО

14

Десислава Аврамова, Спас Машов

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА
НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ
РЕЗЕРВАТ „АВГУСТА”, С. ХЪРЛЕЦ,
ОБЩИНА КОЗЛОДУЙ ПРЕЗ 2005 Г.

19

Мариела Инкова

СРЕДНОВЕКОВЕН СРЕБЪРЕН НАКИТ ОТ
ФОНДА НА НИМ

27

Николай Марков

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН АМУЛЕТ
СРЕЩУ ЛОШО ЗРЕНИЕ ОТ ПРЕСЛАВ

34

Цвета Райчевска

АМУЛЕТ СВЪРЗАН С ОРДЕНА
БЕКТАШИЙЯ В БЪЛГАРИЯ

40

НУМИЗМАТИКА. СФРАГИСТИКА И ФАЛЕРИСТИКА

Владимир Пенчев

ВИЗАНТИЙСКИ МОЛИВДОВУЛ ОТ
XI В., ВТОРИЧНО УПОТРЕБЯВАН
КАТО АМУЛЕТ, НАМЕРЕН ПРИ
АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ В
СИЛИСТРА

49

Владимир Пенчев

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ
БИЛОНОВИ СКИФАТИ, НАМЕРЕНА
В РАЗВАЛИНИТЕ НА РИМСКАТА
КРЕПОСТ В КЮСТЕНДИЛ

51

Владимир Пенчев

ЧАСТ ОТ СЪКРОВИЩЕ СЪС ЗЛАТНИ И
СРЕБЪРНИ СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ
(XIV В.) ОТ ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО
АЛЕКСАНДРОВО, ЛОВЕШКО

64

Владимир Пенчев

НОВА МЕДНА МОНЕТА НА ТЕРТЕР,
СИНА НА ДЕСПОТ ДОБРОТИЦА,
ПРЕПЕЧАТАНА ВЪРХУ ОТСЕЧЕНА В
ДРЪСТЪР МОНЕТА НА ДОБРОТИЦА

72

Виолета Великова – Кошелева

МЕДАЛ И ДИПЛОМ ЗА УДОСТОЯВАНЕТО
НА ЦАР БОРИС III С ЛАВРОВИЯ ВЕНЕЦ
НА КРАЛСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ НА
НАУКИТЕ В РИМ

74

ИСТОРИЯ

Тодор Чобанов

БЪЛГАРСКИ ВЛАДЕТЕЛСКИ ИМЕНА И
ПРЕДСТАВИТЕЛНИ ТРИДЕЛНИ СГРАДИ
ОТ РАЙОНА НА КАВКАЗ

78

Валентина Задгорска

НИКОЛА РИЗОВ – ЦРИХИ ОТ
ЖИВОТА НА ЕДИН БЪЛГАРИН

88

Олга Янева

НЕПОЗНАТИЯТ ИЛИЯ БИЖЕВ

95

Илиана Илиева

БИТКАТА ЗА ТУТРАКАН

108

Илиана Илиева

МЕЖДУ РЕАЛНОСТТА И
НАЦИОНАЛНИЯ ИДЕАЛ: ИВАН
МИХАЙЛОВ В ЗАГРЕБ (1941 – 1944)

115

Николай Котев, Аврора Котева, Ян Вилем
НЕИЗВЕСТНИ ДОКУМЕНТИ ЗА АНГЛО-
АМЕРИКАНСКИТЕ БОМБАРДИРОВКИ
НА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 1943-1944
ГОДИНА

147

<i>Мария Колева</i> ЧИРПАНСКА (ВАЗОВА) ГОСТНА СТАЯ В РИЛСКИЯ МАНАСТИР	170	<i>Леонора Бонева-Траянова</i> СЕКУНДЕРНАТА СЕЛЕКЦИЯ И ФИЛОСОФИЯТА НА МУЗЕЙНАТА ЕКСПОЗИЦИЯ	192
<i>Симеон Мильов</i> НАЗВАНИЯ НА ВЪЗРАСТИТЕ В СРЕДНА ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ	183	<i>д-р Елизабет Савчева</i> “ХРИСТИЯНСКИ ПРАЗНИЦИ. НАРОДНИ ТРАДИЦИИ И ОБИЧАИ” (За концепцията на изложбения проект на НИМ през 2005-2006 г.)	202
<i>Диана Николова</i> ЕФЕКТИВНИ МЕТОДИ ЗА ПРЕЧИСТВАНЕ НА ПРОТЕИНИ ЗА ЦЕЛИТЕ НА КОНСЕРВАЦИОННИЯ АНАЛИЗ	187		

CONTENTS

КОРИНТСКИ ШЛЕМ ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА НИМ

Гавраил Лазов

През 1984 в НИМ беше донесена предна част на бронзов шлем.¹ (Обр.1) Откривателят му беше променил в значителна степен целостта на предмета във връзка с неговата употреба в съвременния бит. Цялата задна половина, която при намирането е била много силно деформирана, е била отстранена със вертикално срязване. Закрепена на дървена основа, предната половина е била превърната в стенен аплик за лампа. Допълнителните проучвания установиха, че притежателят на съ-

временното осветително тяло сам е извършил промяната на античния предмет. По щастлива случайност, въпреки изтеклия дълъг период от време, по наше настояване тилната част на шлема под формата на безформена маса беше предоставена на музея. При процеса на консервация и реставрация се установи, че липсва тънка ивица по линията на рязането.² (Обр.2)

Шлемът е открит случайно в района на хвостохранилището на Комбината за цветни метали край с. Челопеч, Софийско. С него не са били намерени други предмети, фрагменти от керамични съдове и кости.

Коринтските шлемове са изключително редки находки от българските земи.



Обр. 1



Обр. 2

Един почти изцяло запазен екземпляр е бил открит през 1963 г. край с. Челопечене, Софийско. Това е станало при вадене на баластра от кариера при моста на р. Лесновска в местността “Песочите” в старото корито на р. Искър. Съхранява се във фонда на Националния военноисторически музей (НВИМ).³

Шлемът от НИМ е изработен от една бронзова пластина с отливане, при което са оформени обема и контурните детайли- ланцетовидния предпазител на носа и релефните очертания на отворите за очите. Максималната дебелина на пластината, без релефните елементи и периферията е 0,1 см. При последвалия процес с коване и постепенно изтъняване е дооформена горната част на шлема – калотата. Следи от ударите на инструмента се забелязват в различни зони. (Обр.3) Те са разполо-



Обр. 3

жени по ивицата на основата на калотата и очертаването на хоризонталния ръб. Забелязват се успоредни, подобни на тирета следи. По-дълбоки успоредни следи от удари с очертания на рибя кост има в горната част на линията, която минава от върха на предпазителя на носа към средата на челната дъга на калотата. По-слабо забележими следи от удари има по продължението на тази линия към върха и тилната част на шлема. Този етап е изобразен върху атическа пиксида, съхранявана в колекцията на Музея Пти пале в Париж. На нея е представен майстор, който извършва дооформянето на шлема. За целта майсторът използва два специализирани инструмента- издължен дъго-виден извит чук с тясна напречна ударна част и тясна висока наковалня.⁴

Шлемът има максимална височина 30,4 см и широчина 18,4 см. Калотата е висока 13,5 см и широка 17,6 см. Основата на шлема от прехода към калотата до долния страничен хоризонтален ръб е 6 см. Разстоянието от върха на носния предпазител до средата на тилната основа е 24 см. Лицевата част от челната дъга на калотата до заострените върхове на лицевите предпазители е висока 19,3 и 19,6 см. Височината на предпазителя на носа измерена от горната хоризонтална линия на очите е 7,5 см., а на челната част от същата линия до най-високата точка на дъгата на калотата е 4,5 см. Очните отвори имат леко наклонена бадемовидна форма с височина 2,8 см и широчина 5,1 см. Те имат широк периферен контур, който започва от ръба по среза на лицевите предпазители и с фина извивка преминава в контурния ръб на носния предпазител, който има Т-образен профил. Самият предпазител е широк 1,1–1,4 см. Неговата дебелина по външните ръбове е 0,6 см, но реално самата основа е с по-малка дебелина, въпреки впечатлението за масивност. Тази особеност е видима и при релефните

контури на очните изрези. От вътрешната страна на посочените детайли има множество следи от удари на чука. Докато при предпазителя на носа дебелината по контура е равномерна, при този на очните отвори има значимо изтъняване към вътрешния ръб. Впечатлението за удебеляване на външния очен ръб е постигнато с избиване на нисък релеф отвътре навън. По ръбовете на цялата основа и лицевите предпазители има леко очертан профил.

Шлемът от НИМ е много близък до този от НВИМ. (Обр. 4) . Различава се в отделни детайли, които ще съпоставим. Калотата на шлема от НИМ е по-заоблена, което може да се проследи по контура на напречния срез. В средата на ръба, който отделя калотата от челната част има плавна дъга. При екземпляра от НВИМ най-високата част на релефната разделителна линия е с очертания на остър ъгъл. Предпазителят на носа при шлема от НИМ е по-къс. Останалите елементи на лицевата част – широките релефни очертания на очните отвори, издължения хоризонтален завършек на релефната очна линия

от двете страни и оформянето на контура на лицевите предпазители отпред са идентични. Малка разлика има в оформянето на острия ъгъл, отделящ края на лицевите предпазители от периферията на основата на шлема. При шлема от НИМ ъгълът е по-дълбок и ремъчния отвор е встрани от върха на изреза, докато при този от НВИМ е непосредствено над него. (Обр. 2 и 4.)

Най-значимата разлика между двата шлема е наличието при екземпляра от НИМ на допълнителни елементи в лицевата част. Това са релефно очертани схематично предадени вежди⁵. Те са оформени симетрично от два сърповидни елемента, съединени с обща основа в долния си край. Дъгите са изящни, постепенно изтъняващи към краищата. Максималната им ширина е 0,65 см. Имат тънък релефен бордюр. В средната долна част бордюрът преминава в релефна права линия, дълга 0,7 см. Подобни елементи има в двата странични завършека на веждите. Те са дълги по 2,2 см. И в трите края правите релефни линии завършват с миниатюрно полусферично разширение. Веждите са

оформени при отливането с допълнително изковаване за подчертаване релефа на средната изпъкнала ивица. Следите от ударите на чука са много добре видими от вътрешната страна. (Обр. 3.) Изобразяване на вежди с врязване или релеф е известно при поранни шлемове от коринтски тип. Те се срещат както при континенталните, така и при италиейските коринтски шлемове. Близки по време коринтски шлемове от групата Ламиа имат релефно очертани вежди, но без тънък релефен контур.⁶

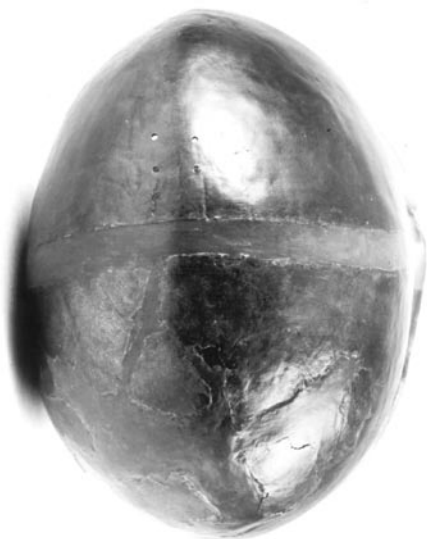


Обр. 4

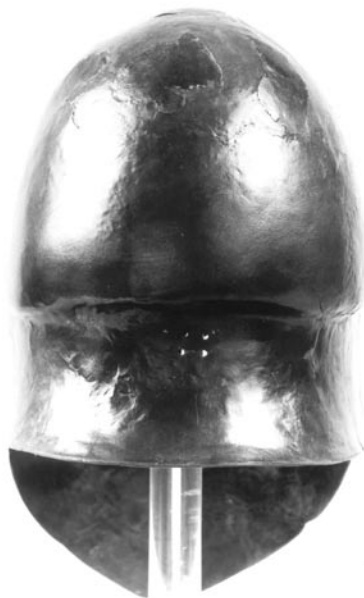
Друг характерен елемент при шлема от НИМ е наличието на отвори за закрепване на гребен. (Обр. 5 и 6.) Отворите са пробити отвън навътре и имат диаметър 0,25 см. Групираны са по четири и са разположени в ъглите на правоъгълна площ. Едната група е разположена на върхната част на калотата, а другата в тилната. Разстоянията между отворите, разположени напречно отпред назад, са съответно 2,05 см, 2,0 см, 1,25 см и 1,3 см. Те посочват приблизително широчината на основата на гребена и неговия вид. Пример за това е изображението на Хипнос от червенофигурен кратер, рисуван от Евфроний, от колекцията на Музея Метрополитен в Ню Йорк с инв. № 1972. 11, 10.

Шлемът от НИМ се отнася към третата степен в последователността на развитие на коринтските шлемове по класификацията на Херман Пфлуг.⁷ Той има типичните характеристики за шлемовете от групата Хермионе с датировка, прецизирана от същия автор от третата четвърт на

на VI в. пр. Хр. до края на Гръко-персийските войни.⁸ Нека проследим елементите в шлема от НИМ, които са характерни за третата степен със съответното за тях развитие. Общата форма на калотата е по-заоблена и преходът към основата не е с ясно очертан ръб. Тези елементи са по-близки до екземпляри от Олимпия, отнесени от Пфлуг към началото на периода.⁹ Забележими са разликите в други характеристики на шлема от НИМ и посочените. При първия екземпляр има по-голяма дистанция между вертикалните ръбове на лицевите предпазители, очите са по-кръгли и релефните им контури са по-тесни. Предпазителят на носа има по-ъглова форма. При втория калотата е по-слабо разграничена от основата в сравнение с шлема от НИМ. Тук очите се издължават, техният контур се разширява, носният предпазитель вече има ланцетовидна форма, ръбовете на лицевите предпазители се приближават значително. Дори техниката на допълнително изковаване на предпазителя на носа е идентична, което личи по



Обр. 5



Обр. 6

ударите на инструмента от вътрешната страна. Един добре датиран ранен- около 500 г. пр. Хр.-памятник с представен на него шлем от групата Хермионе е храмът на Афаия в Егина. На западния фронтон на храма е представен Аякс с шлем, малко по-ранен от екземпляра от Хермионе.¹¹¹⁰

Съпоставката на известните шлемове от групата Хермионе дава възможност шлемът от НИМ да се датира във времето след посочените по-горе шлемове от Олимпия (инв. № № В 4691 и L 23) и преди този, представен на фронтоната на храма в Егина и екземпляра от Хермионе- в последните десетилетия на VI в. пр. Хр.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Приет е с инв. № 37325.
- ² Консервационно- реставрационната работа беше извършена в Лабораторията за консервация и реставрация при Националната художествена академия в София под ръководството на проф. В. Инкова.
- ³ Бонева, М., Един новооткрит коринтски тип шлем. – Музеи и паметници на културата, 3, 1963, 2–7. За коринтския тип шлемове вж: Pelugq H. Korintische Helme. In: Bottini, A. , et all., Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestaende des Antikenmuseums Berlin, Mainz, 1988, S.65–106.; Snodgrass, A.M. Arms and Armour, 1984, pl. 49; cf. Sotheby's, New York, November 29 th, 1989, no. 64.
- ⁴ Техника на изработване- илюстрация в: Pflug, H. Franz v. Lipperheide- Verleger, Sammler und Maezen. In: Bottini, A. , et all., Antike Helme. Sammlung Lipperheide und andere Bestaende des Antikenmuseums Berlin, Mainz, 1988, S. 6, Abb. 4. ; подробно за античната технология- Вж: Kukahn, E. Der Griechische Helm, Marburg – Lahn, 1936, S. 21 f; Bol, P.C. Antike Bronzetechnik. Kunst und Handwerk antiker Erzbildner, Munchen, 1985.
- ⁵ Единствен известен ни до момента екземпляр с изобразени релефни вежди вж : Antiquities, Sotheby's, New York, June 5 th, 1999, p.79, no. 117.
- ⁶ Pflug, H, цит. съч. с. 90, обр. 30–31.
- ⁷ Пак там, с. 87–96.
- ⁸ Пак там, с. 93 и сл.
- ⁹ Пак там, с. 92, обр. 34–35; вж. Каталог, с. 409, кат. № 31.
- ¹⁰ Пак там, с. 93, обр. 36.

A CORINTHIAN HELMET FROM THE COLLECTION OF THE NMH

Summary

Gavrail Lazov

The subject of this publication is a bronze helmet, Corinthian type. The heavily misshapen helmet came in the NMH in Sofia in 1984. Its frontal section was cut off and then fastened onto a wooden base like an electric wall bracket. The extensive study showed the missing parts of the helmet although greatly deformed, have been preserved by the bearer. This facilitated the restoration of the helmet to its original shape.

The bronze helmets of Corinthian type are very rare finds in ancient Thrace territories. The only helmet of this type that has been known to the specialists until now is kept in the National Military Historical Museum in Sofia.

The helmet from the NMH is classified in the 3rd chronological group by Hermann Pflug's categorization. Considering the changeable characteristics, defined by the author, the helmet is dated back to the last two decades of the 6th century BC

ОБКОВКИ ОТ КОЛЕСНИЦА ОТ БАЗИКОВА МОГИЛА, С. БЕЛИЦА, ХАСКОВСКО

Елена Пенчева, Ралица Иванова

През м. Септември 2000 г. екип на СУ “Св. Кл. Охридски”, провеждащ спасителни разкопки по трасето на автомагистрала “Марица”, посети землището на с. Белица. Причината за това беше получената информация, че в района на селото иманяри са изкопали колесница.

В местностите “Черните ниви” и “Новата чешма”, по двата бряга на малка река – Кузева речка – има следи от селище със значителна площ, което попада в обработваеми земи. На терена личат отделни петна с по-висока концентрация на керамика и ломени камъни. По периферията му е разположен могилен некропол¹.

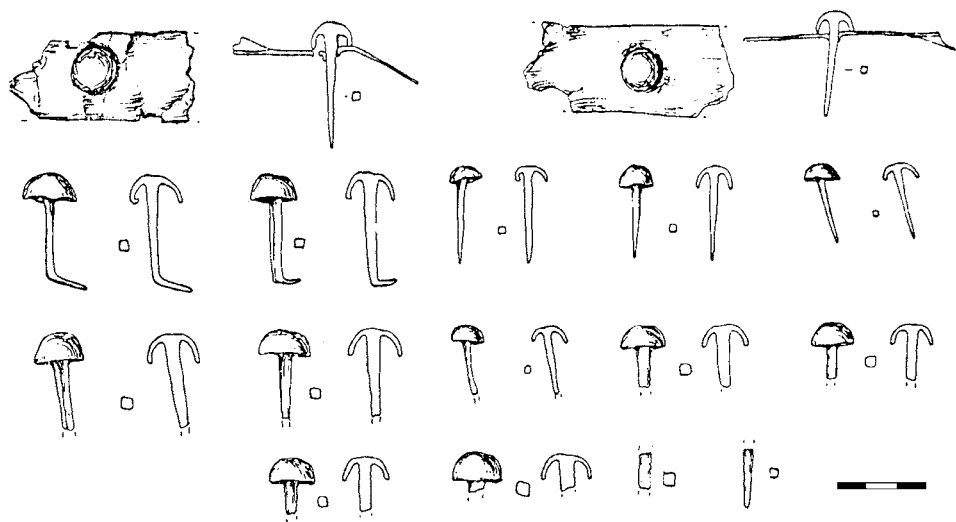
Останките от колесница са открити при Базикова могила. Тя е разположена на 600 м северно от селото, в м. “Черните ниви” и е с приблизителни размери – височина 5 м и диаметър 35 – 45 м. Иманярският изкоп е направен на 17 м североизточно от могилата и е с размери 3 на 2 м и дълбочина 0, 90 м. В изкопаната пръст бяха открити множество фрагменти от обковки и декоративни кабари от медна сплав, както и единични безформени железни късове². По сведения на жители на селото наблизко са били захвърлени железните шини от колелата на колесницата, които не открихме при посещението си.

В границите на селището, в м. “Новата чешма” открихме бронзова ажурна странична плочка от юзда³. Пак там, по данни на информатори, преди известно време е била намерена римска монета на император Каракала от неизвестен метал.

1. Фрагменти от обковки и декоративни кабари⁴:

1.1. Кабарите (Обр. 1, Сн. 1.) са изработени от медна сплав, имат декоративно оформена полусферична главичка (диам. 11 – 18 мм). Шипчетата в горната си част са с осмоъгълно напречно сечение, което преминава в четириъгълно и са заострени в края (дълж. 30 – 50 мм). Били са набити в дъски с различна дебелина: 20 – 22 мм и над 25 – 30 мм. Отворите в пластините са получени при самото набиване на кабарите. В процеса на работа понякога се е нагала лека промяна на първоначалните им места, тъй като при две от пластините под главата на кабара има по един малък отвор.

1.2. Пластините (Обр. 2, Сн. 1.) от обкова са с дебелина около 1 мм, силно фрагментирани и деформирани. Повърхността им е покрита със синьозеленикава патина. Състоянието им не позволява възстановяване на първоначалната форма. Част от тях са от дълги, тесни правоъгълни лени, чиито краища са заоблени или изрязани под прав ъгъл. Някои се разширяват трапецовидно, има дъговидно изрязани, както и такива с леко завити навътре краища. Няколко фрагмента показват, че част от колесницата е била обкована



Обр. 1. Кабари от колесницата.

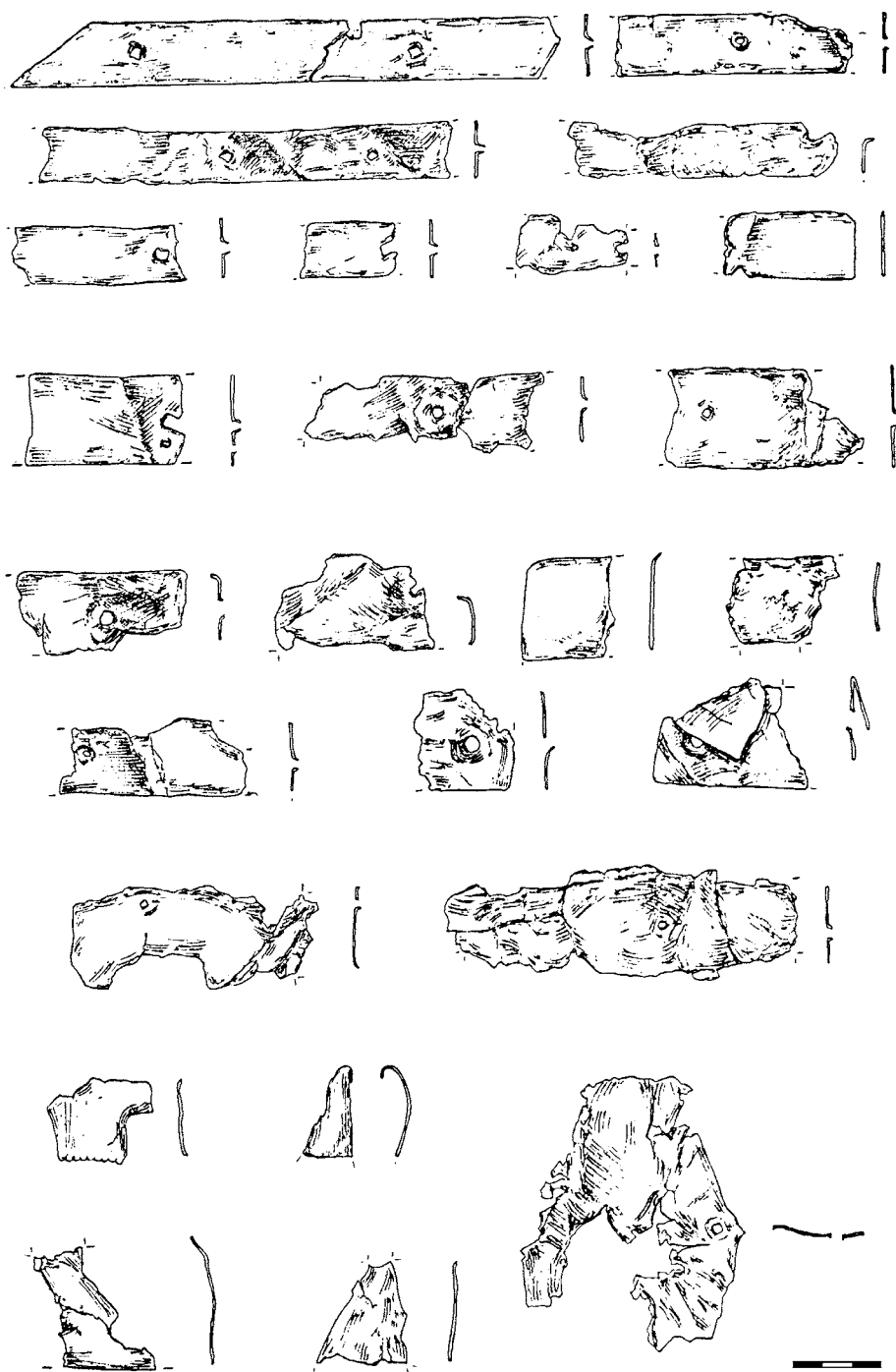
с по-големи листове ламарина, но липсват данни за формата им. При прикрепването на пластините са се получили четириъгълни и кръгли отвори. Само при две от лентите има данни за интервала, през който са били набивани кабарите – 50 мм и 95 мм.

2. Ажурна странична плочка от юзда (Обр. 3, Сн. 2). Плочката е кръгла с ажурна украса. Изработена е от бронз чрез отливване. Има кръгъл отвор за прикрепяне към зъбалеца и ухо за прикачване към оглавника. Повърхността ѝ е покрита с патина.

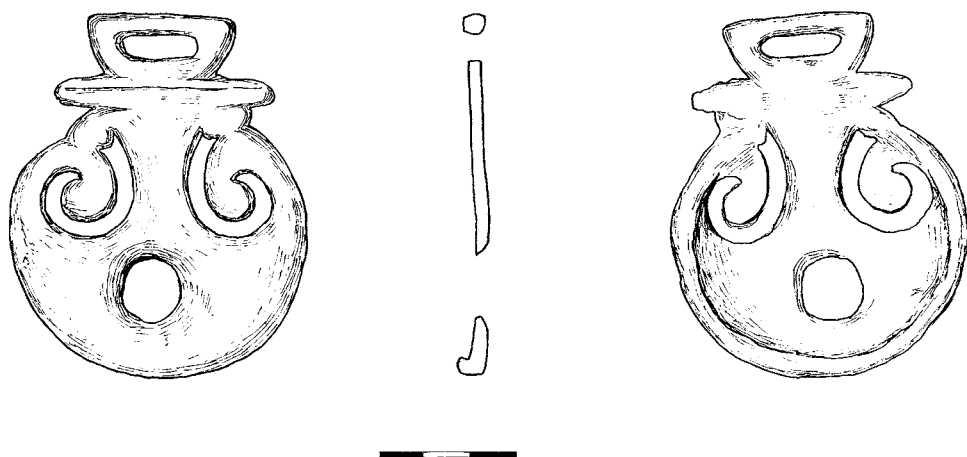
Откритите материали насочват към римската епоха, но за съжаление не разполагаме с данни за по-прецизна датировка.

Подобни плочки за юзда са известни от с. Пастуша и с. Телец (Разградско)⁵, както и от района на Карнобат⁶.

От района са известни още няколко колесници (четириколки) – от Любимец⁷, Свиленград⁸ и Димитровче⁹. Единични апликации от колесници са открити при селата Добрич¹⁰, Малко градище¹¹, Стамболово¹², Текето¹³.



Обр. 2. Пластини от колесница.



Обр. 3. Странична плочка от юзда от м. "Новата чешма".



Сн. 1. Обковки от колесницата – кабари и пластини.

Сн. 2. Странична плочка от юзда
от м. "Новата чешма".



БЕЛЕЖКИ

- ¹ Д. Аладжов – Селища, паметници, находки, 1997, с. 21.
- ² Материалите се съхраняват във фонда на НИМ – София, където са заведени под инвентарни № 43082 (декоративните гвоздеи) и № 43083 (фрагментите от обков).
- ³ Тя също се съхранява във фонда на НИМ – София, под инвентарен № 43081.
- ⁴ Изказваме своята благодарност на Н. Тодорова за оформлението на образите.
- ⁵ **Ив. Венедиков** – Тракийската юзда. – ИАИ, XXI, 1957, с. 153 – 201.
- ⁶ **Д. Момчилов** – Конска амуниция от римската епоха, открита край Карнобат. – *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis Suppl. IV, Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmil Getov*, C. 2005, 504 – 509.
- ⁷ **Ив. Венедиков** – Тракийската колесница, С., 1960, с. 39 – 42, табл. 29 – 32, 62, 81, 84, 87.
- ⁸ **Ив. Велков** – Погребения с колесници. – ИАИ, XIV, 1940-42, с. 189 – 207; **Ив. Венедиков** – Тракийската колесница ..., с. 66.
- ⁹ **Ив. Велков**, цит. съч., 194 – 199; **Ив. Венедиков** – Тракийската колесница ..., 66.
- ¹⁰ **Д. Аладжов**, цит. съч., с. 73, обр. 39.
- ¹¹ Пак там, с. 152.
- ¹² Пак там, 252 – 253, обр. 126 – 128.
- ¹³ Пак там, 267.

CHARIOT APPLIQUÉS FROM THE BAZIKOVA MOGILA (MOUND), THE VILLAGE OF BELITSA, HAKOVO DISTRICT

Summary

Elena Pencheva, Ralitsa Ivanova

There are traces from a settlement on a large area in the "Black fields" and "The new fountain" localities, situated within the arable territory of the village Belitsa, the Haskovo district. A bronze open-work side plate of a horse bridle originates from the "New fountain" locality as well as a Roman coin of Emperor Caracalla, according to the local people.

A mound necropolis is in the periphery of the today's village.

The surviving pieces of a chariot were uncovered at the Bazikova mogila (Bazikova mound). A number of fragments from decorative plates and copper alloy hobnails as well as isolated shapeless iron pieces were found in a treasure hunters' ditch 17 m northeast of the mound. According to the locals, the iron rims of the chariot wheels were scattered nearby.

The finds are from the Roman period. More precise dating is impossible at present.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРОУЧВАНИЯ НА НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТ „АВГУСТА”, С. ХЪРЛЕЦ, ОБЩИНА КОЗЛОДУЙ ПРЕЗ 2005 Г.

Десислава Аврамова, Спас Машов

Началото на археологическите проучвания на лагера на ала Августа и по-късното разширение на север на късноантичния кастел и ранновизантийски град Августа е положено през 1973 г. До сега е проучена изцяло запазената част от каменното укрепление на лагера и късноантичния кастел и ранновизантийски град Августа. Изяснени са хронологията и периодите на обитаване на обекта. През първите десетилетия на I в. тук бил установен укрепеният лагер на ала Августа. Първоначално лагерът е бил ограден с дървено-землено укрепление. По-късно, вероятно в средата на I в., той е бил ограден и с каменна крепостна стена. Установени са трасетата на запазената част от западните и северните стени и прилежащите им порти и кули¹.

През 1992г. археологическите разкопки са прекъснати, а през 2003г. са извършени спасителни разкопки.

Разкопките са потвърдили тезата на Борис Геров, че въз основа на лагера на ала Августа, тук още през II в. се е развил градският център Августа². Установено било, че преди издигането на крепостната стена най-северната част на Калето е била използвана за некропол, а селището се е разрастнало и след това е издигната крепостната стена, като сградите, попадащи в трасето ѝ, са били разрушени. Било изяснено, че по-голяма част от източната

крепостна стена е била разрушена при вадене на камък от първия трудовашки набор през 1923 г.

Въз основа на проучванията изграждането на каменното укрепление на лагера било датирано най-общо през втората половина на II век, както и това, че разширението на укрепителната система на север било изградено през първата половина на III век³.

През 2005г. Националният исторически музей, съвместно с община Козлодуй възстанови проучванията на Августа, единственият археологически резерват на територията на Северозападна България.

Разкопките бяха проведени върху терен от около 200 м², осеян с иманярски изкопи и насипи. Беше проучена северната част на сграда, която се състои от шест помещения (Обр.1). Дебелината на стените ѝ е около 0.60 м. Запазената им височина е различна -от 0.90 м в квадрат 1 В до минус 0.95 м в квадрат 3 С (Обр.2). Лицево дялани камъни са използвани само за оформяне на входовете (Обр.3). Праговете са изработени от монолитни варовикови плочи (Обр.4). Отделни тухли са използвани спорадично в градежа (Обр.5).

В помещение 4 са запазени деветнадесет колонки от хипокауст. Най-високите от тях са от шест реда тухли, споени с хоросан. Запазена е и част от хоросановата замазка на пода под колонките (Обр.6).



Обр. 1.



Обр. 2.



Обр. 3.



Обр. 4.



Обр. 5.



Обр. 6.

Сградата продължава на юг под неразкопания терен, който и тук е осеян с иманярски изкопи.

Най-масовият материал от разкопките са монетите. Те са разпределени по следния начин: две бронзови монети от I в.-едната от Клавдий I (41-54 г.), а другата е неопределяема. От III в. имаме шестнадесет монети -от **Проб (276-282 г.)**, 2 бронзови; от Галиен (253-268г.), 1 медна; от Клавдий II Готски (268-270 г.), 1 медна; от **Карин (283-285г.)**, 2 бронзови, сечени когато той е бил цезар, т.е през 282-283г.; от **Диоклетиан (284-305 г.)**, 1 бронзова, посребрена.; другите са неопределяеми медни и бронзови от втората половина на III или от началото на IV в. От IV в. са тридесет и една монети, както следва: от **Галерий Валерий Максимиан (305-311 г.)**, 1 бронзова (Обр.7); от Константин Велики (307-337 г.), 1 медна; от Константин II (317-337 г.), 2 медни; от Констанций II (337-361 г.), 4 медни; от **Юлиан II (360-363 г.)**, 1 бронзова, сечена в Никомедия когато той е император; от Валенс (364-378 г.), 2 медни; от **Валентиниан I (364-375 г.)** или отново на Валенс, 2 медни; от Грациан (367-383 г.), 2 бр. – бронзова и медна; от Теодосий I (379-395 г.), 1 медна; другите са неопределяеми от втората половина на IV в., всичките медни. От VI в.



Обр. 7.



Обр. 8.

имаме две бронзови монети от **Юстин II и София (565-578 г.)** (Обр.8)⁴.

Намерените керамични предмети са твърде малко, при това почти всичките са фрагментирани. По-добре запазени са четири лампи чиито характеристики ги отнасят към V-VI в. (Обр. 9, 10).

В иманярските насипи се срещат и отделни фрагменти от средновековна керамика от IX-XI в., а също и фрагменти от амфора с типичната гребенчата украса от VI в. Откриха се и единични метални находки: бронзов пръстен, бронзова обеца, бронзов кръст-енколпион (Обр.11), желязна пластина, бронзова висулка от средновековна обеца, оловен прешлен за вретено, оловен амулет, средновековен бронзов пръстен, желязна бравда, бронзова халка, накрайник за колан (Обр.12).

Въз основа на разкрития нумизматичен материал можем да отнесем най-общо функционирането на сградата през IV в., а разрушаването ѝ трябва да бъде отнесено към последните десетилетия на същото столетие, което съпада и с второто готско нашествие. Тогава Августа била опожарена повторно. Към тази датировка ни отвеждат и монетите на императорите Валенс и Теодосий I, открити на пода на хипокауста.



Обр. 9.



Обр. 10.

Обр. 11.



Обр. 12.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Шкорпил, К. –Августа при Хърлец. ИРАИК. X. 1905, с. 467, табл. ХСІХ; Велков, В. –Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1959, с. 60, 77-78; Герасимова-Томова, В. –Дислокация на римските помощни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. на н.е. –Археология. 4. 1970, с. 24.
- ² Геров, Б. –Романизмът между Дунава и Балкана от Хадриан до Константин Велики. –ГСУ-ИФФ. XLV. С., 1948/49, с. 41; –ГСУ-ИФФ. 1954, с. 90.
- ³ Николов, Б. –Антични паметници от Врачанско. ИАИ. XXX. 1967, с. 216, Обр. 25, 26; Машов, Сп. –Епиграфски паметници от Врачански окръг. Археология. 3. 1975, с. 31; Машов, Сп. –Ранносредновековни фибули от Августа при с. Хърлец, Врачански окръг. Археология. 1. 1976, с. 35.
- ⁴ Определянето на монетите дължим на ст.н.с. Владимир Пенчев, комуто тук изказваме благодарността си.

СРЕДНОВЕКОВЕН СРЕБЪРЕН НАКИТ ОТ ФОНДА НА НИМ

Мариела Инкова

През 2001 г. НИМ откупи три метални елемента от накит, произхождащ, според приносителя, от зоната на Северно черноморското ни крайбрежие¹. По своята форма, украса, изработка и начин на прикрепване те са идентични. Представяват тънки квадратни пластинки, откъм лицето рамкирани от два реда двойно усукани телчета с кръгло сечение, външното по-едро (обр. I-II). В четирите ъгла на вътрешното поле са разположени сърцевидни мотиви с извити във вътрешността краища. В центъра, вложено в цилиндрично гнездо и обрамчено при основата с гладко телче, изпква полусферично камъче от синьо стъкло. Така композирана украсата напомня четирилистна розета, вписана в квадрат. При една от пластинките цилиндричното гнездо с вградено камъче липсва, останало е само усуканото при основата му телче. В четирите ъгла върху усуканите телчета са монтирани по един петлик за закрепване чрез пришиване. Размери: 1,35 x 1,40 см, дебелина (пластина с външната рамка) 0,08 см; 1,41 x 1,45 см, дебелина (пластината с външната рамка) 0,09 см; 1,46 x 1,40 см, дебелина (пластина с външна рамка) 0,08 см.

Микроскопските наблюдения сочат, че и трите елемента са изрязани от пластина от сребърна сплав с дебелина 0,02 см. Всички телчета са апликирани чрез спояване. Тези, които оформят сърцевидните мотиви имат правоъгълно сечение и са слабо усукани. Петлиците са изработени от свободно огъната правоъгълна ивич-

ка, широка 0,19 см. Откъм лицето петите са споени върху двойната рамка, а откъм гърба – върху самата пластинка. Гнездото е изработено от цилиндрично огъната правоъгълна ивичка със застъпващи се споени краища. Следите от живачна позлата върху пластичната украса от споени телчета и върху петлиците свидетелстват, че позлатата е извършена на последния етап от изработката на елементите.

Сред старобългарските накити подобни пластини за сега не са известни, което естествено поставя проблема за тяхното функционално предназначение, конструкция и датировка. Споените в ъглите им петлици подсказват тяхното прикрепване чрез пришиване върху органична материя – най-вероятно текстил. Данните от унгарските некрополи от периода на завоюване на Родината сочат използването на ромбовидни, квадратни с прави или конкавно извити страни апликации най-често като декорация на пазвата² или като прочелници³. Сред старобългарските накити ромбовидни пластинки, композирани в три реда с триъгълни, са част от прочелник, открит в гроб 4 от некропола Кръстевидо Просек, датиран в края на X-началото на XI в (обр. III)⁴. Същата функция, като част от прочелници, имат и квадратните пластинки, монтирани в редица като ромбове от прочелниците от Марикостиново, Петричко (обр. IV)⁵, от Гоцеделчевско (края на X-средата на XI в)⁶ и от средновековен Средец (XI в.)⁷. Предвид данните от средновековната българска традиция

на употребата, като накити за глава, на диадеми и прочелници, част от които съставени от различни по форма (квадратни, правоъгълни, ромбовидни, конусовидни, пирамидални, полусферични, кръгли и триъгълни) апликации⁸, допускаме за най-вероятно разглежданите пластинки да са част от съставен прочелник. Монтирани в редица от квадратчета (обр. V, 1), те напомнят долната част от накита на ктиторката Доя от Земенския манастир (XIV в.), както и прочелниците от пришити една до друга четириъгълни апликации от некрополите в Калиакра и при с. Янтра, Горнооряховско (XIII-XIV в.)⁹. Пришиването им обаче не през дупчици, а посредством стърчащи извън ъглите петлици, пречи на плътното подреждане на пластинките върху текстила. Това обстоятелство предполага възможното им пришиване диагонално, като редица от ромбчета в средата на текстилна лента (обр. V, 2). Така наредени възпроизвеждат средната редица пластинки на прочелниците от Кръстеви, Марикостиново, от Гоцеделчевско и от средновековен Средец. Една миниатюра от ръкописа Coislin 79 от XI в., съхраняван в Парижката национална библиотека, представя изображение на византийска императрица, чиято корона от двете страни е съставена от шахматно наредени апликации (обр. VI)¹⁰. Следването на този образец предлага друга възможна конструкция – шахматното им пришиване върху широка 3,50 см текстилна лента, оцветена в открояващ ажурно въздействащите позлатени пластинки цвят (обр. V, 3). Не е изключено да бъдат съчетани с други апликации, орнаментирани в същия стил.

В орнаментално отношение пластинките възпроизвеждат един твърде разпространен за художествения репертоар от X-XI в. мотив на розета с четири сърцевидни листа, вписана в квадрат. Среща се най-често в украсата на ръкописите, върху обкови на евангелия и др¹¹. В ста-

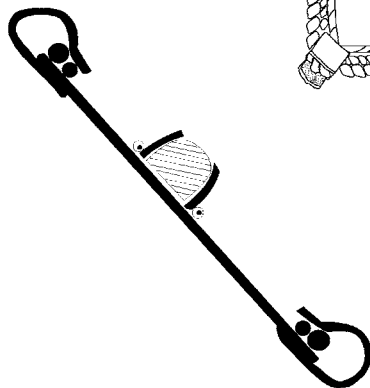
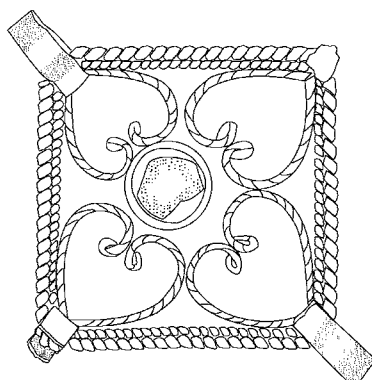
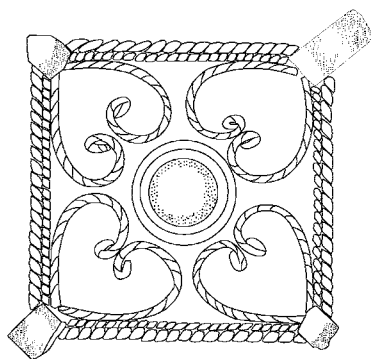
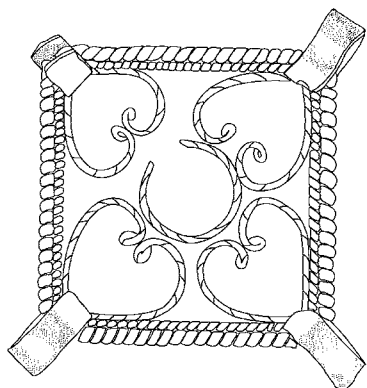
робългарската металопластика от посочения период идентична украса имат споменатите по-горе квадратни пластинки от прочелници от Марикостиново (обр. VII), от Гоцеделчевско и от средновековен Средец. Лицето им е покрито с линейно-пластична растителна композиция, изградена от четири диагонално разположени сърцевидни рамки, във вътрешността на които израства палметка. Инкрустираното в центъра стъкло, тук е заместено от изпълнала розета. Отликата обаче е в техниката на изпълнение. Изработени чрез отпечатване върху матрица, всъщност те представляват, предназначена за масовия пазар, бърза и евтина имитация на продукцията на елитарните ателиета, работещи чрез спояване на предварително изработени от благороден метал отделни детайли като гладки, усукани или назърнени телчета, гранули и др. Продукт на такова ателие е една сребърна апликация, открита в гроб 12 от некропола в двора на градището (между двата рова, ограждащи крепостта) на Саркел¹². В декоративно и технологично отношение тя е идентична на пластинките от НИМ (обр. VIII). Има квадратна форма, а пластичната украса върху лицето и е оформена чрез споени телчета. Композицията напомня четирилистна розета, вписана в двойна квадратна рамка. В четирите ъгъла са разположени по едно сърцевидно листо с извити във вътрешността краища на телчетата, а в центъра – кръгче. Липсва инкрустираното стъклено камъче. Отликата е единствено в разположението на петлиците. Тук те са споени по две двойки на две срещуположни страни. Погребеният женски индивид от гроб 12 е с глава на ЮЮЗ, а сред останалите находки са сребърна халка, фрагмент от стъклена гривна и хехлибарено бипирамидално мънисто. О. Артамонова свързва некропола с ранния хазарски период на Саркел, а сребърната апликация датира не по-късно от X в¹³.

Приведената пряка аналогия аргументира производството на пластинките от НИМ в същия период. Един поглед върху българската средновековна бижутерия сочи честото използване на техниките на спояване на гранули, гладки, усукани и нарязани телчета, и инкрустацията на стъкло в украсата на гривни, пръстени, обеци от втората половина на X-XII в. Това обстоятелство до известна степен мотивира по-широка датировка, обхващаща периода втората половина на X-XI в. От друга страна, една по-тясна и по-ранна датировка, съобразена с идентичната апликация от Саркел в X в., веднага поставя въпроса за местопроизводството на разглеждани-

те пластини. На фона на характерното за старобългарската металопластика от X в. бързо производство от евтини сплави на лети или формовани върху матрица накити и елементи към облеклото, сребърните позлатени пластини от НИМ представляват едно изключение. Те са и без пряк паралел на територията на българската държава. По-сложната техника на изработка и благородният метал, допускат възможността да са дело на византийско или българско ателие, работещо под византийско влияние, чиято вече тиражирана продукция откриваме в медните пластини от Марикустиново и от Гоцелчевско, възпроизвели същия мотив, но чрез отпечатване.

БЕЛЕЖКИ

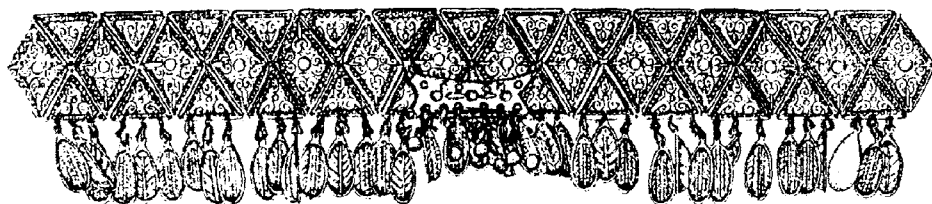
- ¹ НИМ инв. № 46 549. Изказвам искрената си благодарност на н.с. М. Йосифова за възможността да публикувам паметника.
- ² The Ancient Hungarians. В., 1996, 91-92, fig. 7; 216, fig. 1; 265-266, fig. 22.
- ³ Ibidem, 230-231, fig. 4.
- ⁴ Манева, Е. Средновековната некропола "Кръстеви" – ископувања 1992-1994. – Macedoniae Acta Archaeologica, Скопје, 1996, бр. 14, 185-200; Манева, Е. Средновековната некропола "Кръстеви". Скопје, 2000, 44-51, сл. 28, 84-85, сл. 64-64а, 88.
- ⁵ Инкова, М. Средновековни диадеми от Марикустиново (под печат в: Проблеми на прабългарската история и култура, т. 4).
- ⁶ Григоров, В. Средновековна диадема -прочелник от Националния археологически музей. – Археология, 2004, 3-4, 61-62.
- ⁷ Щерева, И. Колективна находка от средновековни накити от София. – Археология, 1973, кн. 1, 39-40, обр. 1.
- ⁸ Бобчева, Л. Средновековен накит от Калиакра. – Векове, 1974, кн. 2-3, 97, обр. 1-5; Нешева, В. Приноси към проучване на облеклото през Втората българска държава. – Археология, 1976, 2, 23-39; Щерева, И. Цит. съч., с. 39-40, обр. 1; Димитров, Я. Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.). – Плиска-Преслав, т. 7, Шумен, 1995, 58-61, обр. 10) 709,67, обр. 1342-70; Бъчваров, И. Янтренски некрополи (два средновековни некропола от XIV век при село Янтра, Горнооряховско). В. Търново, 1993, 15-17, обр. 2-5; Манева, Е. Средновековната некропола "Кръстеви" – ископувања 1992-1994, – Acta Archaeologica, Скопје, 1996, бр. 14, 185-200; Манева, Е. Средновековната некропола "Кръстеви". Скопје, 2000, 44-51, сл. 28, 84-85, сл. 64-64а, 88; Григоров, В. Принос към проучването на старобългарската диадема (VIII-XI в.) – Археология, 2003, кн. 1, 31-36; Инкова, М. Цит. съч. (под печат).
- ⁹ Бобчева, Л. Цит. съч., 97, обр. 1-5.
- ¹⁰ Ebersolt, J. Les arts somtuaires de Byzance, P., 1923, fig. 43.
- ¹¹ Инкова, М. Цит. съч. (под печат).
- ¹² Артамонова, О. Могиленник Саркела-Белой Вежи. – Труды Волго-Донской археологической экспедиции, III, М.-Л., 1963, 211, 213, рис. 145) 2.
- ¹³ Пак там, 25-27.



Обр. 1. Сребърни позлатени пластини от НИМ



Обр. II. Сребърни позлатени пластини от НИИМ (сн. Р. Колев)



Обр. III. Прочелник от гроб 4, некропол Кръстеви до Просек (по Е. Манева)

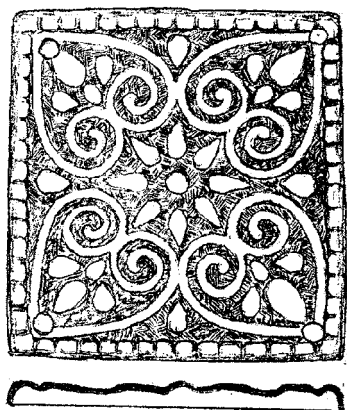


Обр. IV. Прочелник от Марикостиново, Петричко (сн. Р. Колев)



Обр. V, 1–3. Възстановка (худ. Е. Бояджиева)

Обр. VI. Миниатюра от ръкописа Coislin 79, съхраняван в Парижката национална библиотека, XI в. (по J. Ebersolt)



Обр. VII. Квадратна пластина от прочелника от Марикостиново, Петричко



Обр. VIII. Апликация от Саркел, без мацаб
(по О. Артамонова)

КЪСНОСРЕДНОВЕКОВЕН АМУЛЕТ СРЕЩУ ЛОШО ЗРЕНИЕ ОТ ПРЕСЛАВ

Николай Марков

В следващите редове представям един любопитен амулет (Фиг. 1), изработен като кръгла оловна пластина чрез отливане в двустранен, вероятно каменен калъп. Амулетът е намерен при иманярски разкопки някъде в района на Преслав и понастоящем се съхранява в частна сбирка¹. За съжаление, той не ми беше предоставен за проучване. Поради това при описанието му се опирам само на обичайно несигурните фотоизображения, които поне ми беше разрешено да направя.

Размерите на амулета са приблизителни, тъй като периферията му е силно повредена от стари подмачквания, прокъсвания и липси на фрагменти, между които и вероятно голямата петлица. Диаметърът му е около 5,9 см, а дебелината е средно 0,12 см. Теглото на пластината е 22,78 гр.²

Върху лицето на амулета, в нисък релеф, но само с оконтуряване, без стремеж към предаване на обем, е представен св. Димитър като конник-войн. От кръста нагоре, тялото на светеца е обърнато почти фронтално насреща. Така е обърната и главата му, около която е очертан кръгъл нимб. Зад нея, в отрязка между нимба и развяващата се хламида се чете името на светеца на гръцки: Ο Α[ΓΙΟΣ] ΔΗΜΗΤΡ(ΙΟΣ), с навързани в лигатури букви. С дясната си, изнесена леко назад ръка, св. Димитър държи наклонено напред копие, насочено с върха нагоре. На гърба на коня, зад седлото на светеца е представена полуобърната също насрещно малка човешка фигурка с вдигнати в

молитвена поза ръце (оранс). Краката на светеца-конник са силно изпънати напред, характерен маниер на яздене при употребата на стремена, каквито струва ми се на амулета обаче не са изобразени. При изработването на калъпа е било наблегнато на представянето на детайлите – войнските дрехи на светеца (пристегнатата в кръста къса туника и хламида, прихваната с аграфа към гърдите) са с добре подчертани дипли; особено грижливо са разработени елементите на конската сбруя (юздата, нагръдния и подопашия ремъци); забелязват се и контурите на подседловото чергило. Самият кон е представен в галоп, леко изправен на задните си крака. Цялата сцена е обхваната от релефен кръгов контур, вървящ по периферията на амулета, прекъснат единствено от нимба на светеца, който излиза извън него.

Изобразителното поле на гърба на амулета е заето от релефен равнораменен разцъфнал кръст, стъпил на две стъпала. Раменете на кръста завършват с топковидни удебеления, а в междурамията му са представени къси радиални чертички, завършващи също с топковидни удебеления (croix radiée). Растителните орнаменти, тръгващи от горния ръб на първото стъпало се развиват симетрично на меандровидно разположени спирали (волути) като рамка, вървяща близо до ръба на амулета. По една спирала, свързана с тази “рамка” навлиза и в междурамията.

Представената върху амулета сцена прави веднага впечатление с непознато-

то от друг средновековен паметник из-
ображение на седящата малка фигурка
зад светеца. Чия е тази фигурка и в каква
връзка се намира тя със свети Димитър?

От познатите ми изображения на св.
Димитър като конник с малка фигурка,
качена зад него на гърба на коня, за най-
ранно се смята това от стенопис от XVI
век върху северната стена на наоса на
църквата в с. Марица, Самоковско, пред-
ставяща светеца, поразяващ с копие то си
безверника (Фиг. 2). За него проучвателят
му Ас. Чилингиров пише: "Фигурата на
монах зад седлото на св. Димитър също
няма връзка с житието на светеца. Нали-
чието ѝ тук се дължи вероятно на някакъв
патронат или локално предание, за които
няма данни."³ Макар и рядко обаче, сце-
ната се среща и другаде. Виждаме я още
в стенопис от XVIII век в преддверието
на параклиса "св. Димитър" в манастира
"Зограф" (Фиг. 3)⁴; в зле запазена икона,
съхранена в Църковния историко-архео-
логически музей⁵, в стенопис от XIX век
от църквата "Св. Константин" в Лагия,
Гърция, при която в лявата ръка на духов-
ника е изобразен и кръст, несъмнено за да
бъде подчертана принадлежността му към
клира (Фиг. 4). В ерминията на Дичо Зо-
граф, в чиято основа са ерминии, съставя-
ни от XV до XVIII век, при указанията за
изписването на св. Димитър се казва: "Св.
Димитър язди на червен кон, а зад него на
коня – владика с остра бяла брада, с расо и
епитрахил. ..." ⁶ Това разпространение на
сцената изключва вероятността чрез нея
да е представен "някакъв патронат или
локално предание", за каквито говори Чи-
лингиров. Със сигурност в образа на ду-
ховника, изобразен зад светеца, трябва да
виждаме африканския архиерей Киприян,
за чието чудодейно спасение от славянски
плен се говори в Чудо 14-то на св. Дими-
тър⁷. Но докато в този ранен, може би съз-
даден в края на VII век разказ, Киприян
следва светеца пеша, в някои късносред-

новековни преработки на същия разказ се
чете: "... И рече му св. Димитър. Стани
и възседни моя кон отзад. ... епископът го
възседна. О, чудо голямо, намериха се, че
и двамата яздят до град Солун."⁸

Фигурката, представена върху раз-
глеждания амулет обаче, по никакъв
начин не може да бъде възприета като
изображение на духовник. По-скоро е
изобразен млад безбрад мирянин. Кой е
той? В Чудо 16 се споменава, че св. Дими-
тър често избавял християните, пленени
от варварите, като ги качвал на коня си:
**нигѣхже носимых на своемъ кони облъг-
чавае**⁹. Смятам обаче, че такава, несвърза-
на с определен персонаж сцена не би била
представена в амулет, който несъмнено е
имал някакво конкретно предназначение.
Това изискване прави най-вероятно пред-
положението, според което в образа на
мирянина трябва да виждаме слепеца от
Чудо 22. Според този разказ, създаден със
сигурност след X век¹⁰, роденият в Адри-
анопол слепец намислил да прибегне до
великия мъченик за изцелението си. Потег-
лил на път към храма му в Солун, където
се съхранявали неговите мощи. След като
вървял цели два дни, спъвал се в камъни-
те и паднал по пътя си, той бил настигнат
от св. Димитър, който го взел на коня си и
така го отвел в своя храм в Солун, където
слепецът прогледнал¹¹.

Че носещият амулета очаквал някак-
во чудо от светеца, подобно на описаното,
се подразбира и от молитвено вдигнатите
ръце на фигурката зад седлото. Всъщност,
представената върху амулета сцена е кар-
тинен израз на молбата на страдащ от лошо
зрение или дори от слепота, който призо-
вава св. Димитър да му даде чудодейно из-
целение, подобно на вече извършеното от
него. Предположението, че от амулета се
очаквало някакво изцеление, добива допъл-
нителна тежест и поради обстоятелството,
че от X век насетне св. Димитър бил обявен
от славата на чудодеен лечител¹².

С най-голяма вероятност амулетът трябва да бъде отнесен към XV-XVI век¹³. Основанията ми за тази датировка са следните. Като конник-войн св. Димитър се изобразява едва от края на XIII век. С много малко изключения¹⁴ обаче, през целия XIV век оръжието, с което той е представян е меч, понякога прибран към дясното му рамо, а друг път вдигнат за удар¹⁵. Изобразяването му с копие става характерно едва от XV век насетне. От друга страна, смятам че е много вероятно сцената от амулета да се е развила във връзка с другата подобна сцена¹⁶, в която светецът спасява от плен архиепископа Киприян и чиито изображения не предхождат като че ли XVI век. Връзка може да се направи и със сцената, представяща св. Георги като конник-войн с момче зад гърба му, най-ранните образци на която датират от XV век¹⁷. Горната граница при датировката на амулета е по-несигурна. Макар и стоящи близко до примитива, образите от разглеждания амулет имат някои специфични стилови характеристики, които ги сближават с паметниците от XIV век и като че ли говорят в полза

на едно сравнително близко до тях време. Особено характерно е линейното им изграждане, без намек дори за предаване на обем на фигурите. Самите фигури са добре пропорционирани и със сравнително добре предадено движение, което е относително рядко постигано в паметниците на малката пластика от XVII и XVIII век и за които е характерна по-скоро една маниерна скованост. За съжаление липсата на каквито и да е данни за обстоятелствата, при които е бил намерен амулетът не дават възможност за по-голяма точност в определянето на датировката му. Не може да се отговори и на въпроса за мястото му на производство, тъй като за времето, в което предполагам, че той е изработен, не разполагаме с никакви сведения за съществуването на специализирани в такава дейност ателиета. Не трябва все пак да се изключва възможността той да е произведен в някое от многобройните златарски ателиета, организирани по градовете в европейските предели на Османската империя и в които работели достатъчно опитни гравьори, способни да изработят кальпите, нужни за отливането му.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ В процеса на работата си върху този амулет, научих, че още един подобен, чиито следи за съжаление са загубени, е бил продаден преди десетина години на частно лице в София.
- ² С тези си размери, представеният тук амулет е най-големият от известните ми досега. Най-големите оловни амулети с подобно оформление, които познавам могат да се видят в каталога на изложбата *Die Welt von Byzanz – Europas Östliches Erbe*. München, S. 318, №№ 588 und 590, първият от които е с диам. – 4,9 см, а вторият – 4,4 см; и двата амулета са датирани към X-XII век.
- ³ Чилингиров, А. – Църквата “Св. Никола” в село Марица. С., 1976, с. 44.
- ⁴ Енев, М. – Атон. Манастирът Зограф. С., 1994, фиг. 388.
- ⁵ Виж изображението ѝ у Гошев, Ив. – Един средновековен барелеф от Созопол. ГСУ-БФ. VI. С., 1929, табл. VIII. На с. 58 от същото съчинение се казва, че икони с подобни сцени се намират в храмовете в православния изток.
- ⁶ Василиев, А. – Ерминии. Технология и иконография. С., 1976, с. 129.
- ⁷ Виж целия разказ в ГИБИ. III. С., 1960, с. 166-167.
- ⁸ Виж по-подробно у Стойкова, А. – Кой седи на коня зад свети Георги? *Palaeobulgarica*. С. 1997, с. 28.
- ⁹ Този фрагмент от панегирика на св. Димитър от Владислав Граматик, вземам от работата на Гошев, Ив. – Цит. съч., с. 98.

- ¹⁰ Виж в ГИБИ. V. С., 1964, с. 303. Това чудо не е включено и в сборника от чудеса на св. Димитър, съставен към 70-те години на IX век от Анастасий Библиотекар (Patrologia Latina. 129, cols. 715-26).
- ¹¹ Началото на този разказ, създаден може би през втората половина на X век, може да се прочете в ГИБИ. V. С., 1964, с. 303-304, а краят му, в по-късна преработка, у Гошев, Ив. – Цит. съч., с. 98.
- ¹² По-подробно у Грабар, А. – Няколко мощехранителници на свети Димитър и мартириума на светеца в Солун. – Избрани съчинения. Т. I. С., 1982, с. 138-140.
- ¹³ Вече бях дал за печат статията си, когато излезе нелющата работа на К. Тотев – Оловна евлогия със светци-войни и “разцъфнал кръст” от България. – Тангра. 2006, с. 343-352, в която се споменават няколко подобни на представяния тук амулет. Времето към което те са отнесени е XII-XIII век. Струва ми се, че тази твърде ранна датировка е лишена от сериозни мотиви. Пак там е развита и идеята, че върху тях е представен “св. Димитър конник с гръцкия юноша, спасен от плен” (Чудо със св. Георги). Защо обаче е било необходимо да се изгражда образ на св. Димитър, по модел на иконографията на св. Георги, при положение, че Чудесата на св. Димитър предлагат подобен сюжет, който впрочем съм привел по-горе, това авторите на идеята не ни обясняват.
- ¹⁴ Виж напр. изображението на светеца върху стеатитова иконка, монтирана на гърба на по-голяма двустранна икона от началото на XIV век, съхранявана днес във Ватопедския манастир в Атон (Фиг. 5).
- ¹⁵ Марков, Н. – Бележки за една наскоро намерена средновековна солунска ампула. – Известия на Националния исторически музей. Т. XV. С., 2005, с.95-96.
- ¹⁶ Не трябва да бъде изключена и възможността тази сцена, както и сцената на св. Георги-конник с малка фигурка зад гърба да са се развили под влияние на близоизточното ислямско изкуство, в което подобни по схемата си сцени се появяват от XI век насетне.
- ¹⁷ Виж по-подробно у Стойкова, А. – Цит. съч., с. 23-34.

A LATE MEDIEVAL AMULET AGAINST POOR EYESIGHT

Summary

Nikolay Markov

The amulet is a round lead plate, cast in a two-side, most probably, stone mould. It was found during treasure-hunter excavations somewhere in the region of Preslav. Now it is kept in a private collection.

The amulet measures approximately 5, 9 cm in diameter. The plate is ca 0, 12 cm thick and weighs 22, 78 gr.

On the obverse, the warrior St. Dimitrios on horse is outlined in a low relief. The saint's body is turned almost forward in the upper part and his head is encircled with a nimbus. In the background, between the nimbus and the waving chlamys, the saint's name is read in Greek – Ο Α[ΓΙΟΥ] ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (IOC), with letters jointed by ligatures. In his right hand, St. Dimitrios is holding a slanted spear with its point up. On the horseback, behind the saint's saddle is a small, half-facing figure with raised hands in prayer gesture. The horse is shown galloping, rising on his hind legs.

The reverse of the amulet is occupied by an equal-shouldered cross potent on two steps.

Some scholars suggest that the tiny human figure is the blind man from Miracle 22 of the Miracles of St. Dimitrios. They admit that the scene on the amulet is a pictorial expression of the supplication, offered by a man, suffering from poor eyesight – entreating St. Dimitrios for miraculous healing like the miracle he did according to the Miracle 22 story.

The amulet was probably made in the 15th – 16th century. It might have been made in one of the numerous goldsmith ateliers in the towns of the European territories of the Ottoman empire. The engravers, working in these ateliers were adequately skilled to make the moulds in which the amulet was cast.



Фиг. 1. Върху оловния амулет от Преславско е представено единственото познато ни изображение на св. Димитър, изцеляващ слепеца, съобразно разказа от Чудо 22-ро.

Фиг. 2. Стенописът от наоса на църквата в с. Марица, Самоковско датиран към XVI век, представя вероятно най-ранното изображение на св. Димитър като спасител на архиерея Киприян от варварски плен (Чудо 14-то).



Фиг. 3. В този стенопис от параклиса “Св. Димитър” в Зографския манастир от XVIII век, Чудото със спасяването на архиерея е представено, както и в други икони заедно с поразяването на безверника от светеца.

Фиг. 4. За да се подчертае принадлежността на седналата зад седлото на светеца фигурка към духовенството, в лявата ѝ ръка е изобразен кръст. Стенопис от XIX в. от църквата "Св. Константин" в Лагия, Гърция.



Фиг. 5. Върху стеатитовия релеф, монтиран на гърба на двустранна икона от началото на XIV век, съхранявана във Ватопедския манастир, са представени на два реда шестима светци-войни. В средата на горния ред е изобразен св. Димитър с насочено нагоре копие в дясната ръка.

АМУЛЕТ СВЪРЗАН С ОРДЕНА БЕКТАШИЙЯ В БЪЛГАРИЯ

Цвета Райчевска

В колекциите на НИМ се намират два любопитни предмета, свързани с изповядвания от хетеродоксалното¹ население (бекташи и алеви, т.е. къзълбаши) ислямски култ в България. Въпреки че не са достатъчно представителни, за да бъдат включени в музейната експозиция, те са интересни като материален изказ на вярвания с много древен, макар и вече забравен, корен. От двата предмета “Камъкът на Бекташ”² и “Ръката на Фатима” в това съобщение ще бъде коментиран първият от тях, който според мен изпълнява функцията на амулет. (Обр. 1а, б)

Той представлява 12-лъчева звезда от черен камък³ с двустранно гравирани символи и надписи – от лицевата страна почти в центъра на поле, отградено с двойна окръжност, е изобразена дервишка шапка (tac), над която е изписано името محمد (Мохамед), а от двете ѝ страни – силно стилизирано и разделено на две срички името на неговия братовчед и зет علی (Али). Останалото пространство е изцяло заето от гравирани по периферията кръгови надписи لا سیف الاذن الفکار (Няма друг [герой] освен Али, няма друг меч освен Зулфикар). На гърба две двойни окръжности оформят централно и периферно кръгови полета. В центъра е гравирани символ-хексаграма, 6-лъчева звезда, съставена от два преплетени триъгълника и една точка в средата, следа от използвания циркул за очертаване на окръжностите. В периферното поле над хексаграмата⁴ – надпис, който условно може да се разчете

като обичайната за амулетите магическа формула ماشах (Mashallah). Гравировката и от двете страни е запълнена с бяло вещество. “Камъкът на Бекташ” е счупен на две половини по дължината на тесен пробив за прокарване на връв, което означава, че се е носел като медалион. Тъй като този пробив е правилно ориентиран само откъм страната с имената на Али и Мохамед, то считам тази страна за лицева. На гърба на медалиона улейчето за връзката, на която е висял, не пресича симетрично нито хексаграмата, нито надписа, който остава изцяло вляво.

“Камъкът на Бекташ” (Bektaş taşı) е наричан още “Теслим таш” (Teslim taşı) или “Сенг-и теслим” (Seng-i teslim)⁵, а когато е изработен от черен камък и “Кара таш” (Kara taş), по аналогия с черния метеоритен камък в свещената за мюсюлманите Кааба, известен под същото име. Този пандантив се носел само от членове на мюсюлманския орден Бекташийя и е негов символ. Виждаме го прикрепен върху пояса или провесен около врата на бекташи като емблематичен елемент от неговото облекло⁶. (Обр. 2)

Времето на изработка е трудно определимо и може да се вмести в твърде широки граници. Единствените формални маркери, които биха могли до известна степен да стеснят тези граници, трябва да се търсят в изображенията върху пандантива, колкото и пестеливи и примитивно изработени да са те. Схематично представените изображения носят скрития

смисъл на санкционирани от официалния ислям мистични вярвания, достигнали почти до наше време чрез философията на различни ордени и братства. Това е любопитна смесица от древни източни символи, чието дълбоко значение ислямът не успял да заличи, а само трансформирал в приемливи за неговата догма категории. В нашия случай изображенията и символите не са оригинално мюсюлмански – и мечът, и короната като символи на власт и сила, хексаграмата като магически и апотропеен символ – всички те имат своите древни предмюсюлмански корени.

Защитната формула и окултният символ-хексаграма са разположени на гърба на медалиона, което означава, че са били скрити от страничното око и че функцията му на амулет е вторична спрямо основното възприемане на медалиона като емблематичен за дервиша-бекташи. За да разберем смисъла на изображенията и надписите, които го определят като бекташийски амулет, ще се наложи накратко да видим какво представлява орденът, чиято емблема се явява той.

Подобно на християнството в своето историческо развитие ислямът претърпял фундаментално вътрешно разслоение – още в 7 в. той се разделил на две основни течения – сунитски и шиитски ислям. Причината за разделението бил фактът, че преди смъртта си пророкът Мохамед не уточнил как да се избира духовният му приемник – дали това да е най-достойният сред мюсюлманската община или да е от семейството на Мохамед. Първите трима заместника на Пророка (халифи), наречени “праведни”, били избрани по достойнство, но те не произхождали от неговия дом, което накърнявало интересите на родствениците му. Привържениците на четвъртия халиф Али, братовчед и зет на Мохамед, които поддържали принципа за наследяване по кръвно родство, се отцепили в отделна партия – “*ши’а*”, откъде-

то идва и названието им шиити. Али бил обявен за първи шиитски “имам” (при шиитите имамът е непогрешимият духовен водач).

Почти едновременно с утвърждаването на исляма като световна религия възникнали и редица сектантски ордени и братства, предимно с мистично-аскетична насоченост, клонящи към едното или другото основно течение. Доислямски вярвания се инфилтрирали в практиките на тези ордени – в резултат последователите им изповядвали един всеобхватен пантеизъм и проповядвали, че божествената същност се проявява навсякъде в природата, а човекът е едно от божествените проявления. Тези ордени имат свои духовни водачи и йерархична структура.

Бекташийя е един от най-големите мистични ордени, основан към средата на 13 в. Той носи името на хаджи Бекташ Вели (1248-1337)⁷, считан за потомък на седмия шиитски имам Муса ал-Казим. За ордена са характерни синкретични и еkleктични практики с християнски и източни паганистични елементи и правоверните мюсюлмани-сунити понякога считали последователите му за еретици. Неговата религиозна философия се корени в култа към светците, санкциониран от Мохамед и Корана, в монастическата традиция, комбинираща елементи от различни езотерични (източни) и популярни тюркски, предтюркски, предхристиянски и византийски традиции на автохтонното население на Анатолия.⁸

Орденът претендира да е сунитски, макар че е твърде неортодоксален и стои по-близо до шиитския ислям тъй като почита Дома на Али. Членовете на този особено популярен сред селското население орден били странстващи аскети-дервиши. **Бекташийя** бил дълбоко свързан с еничарския корпус, а Хаджи Бекташ – считан за негов патрон. Самите еничари били понякога наричани “*синове на Бекташ*” и

“рицари на Бекташ”, а духовните водачи на ордена придружавали еничарите като военно-полеви свещеници. Орденът **Бекташийя** не бил доктринално преследван от османската държава, тъй като се представял за сунитски. Поради силно открояващия се религиозен синкретизъм Бекташийя станал необходимият инструмент за безболезненото ислямизиране и интегриране на довчерашните християнски момчета, много от които били във възраст, позволяваща им да запазят трайни спомени от своето минало. На Балканите и особено в българските земи, бекташийските братства се свързват и с хетеродоксалните накшибенди и алеви (само в България те се наричат алиани) и когато през 1826 г. султан Махмуд II ликвидирал еничерския корпус и разпуснал свързания с него орден Бекташийя, неговите манастири (текета) станали собственост именно на накшибенди и алиани.

• **Свещеното число-символ – 12**

Имената Мохамед – Али са изписани като равностойни върху медалиона, което го определя преди всичко като шиитски, тъй като привържениците на шиизма, едното от двете фундаментални течения в исляма, почитат Али, братовчед и зет на Мохамед, съпруг на дъщеря му Фатима, дори повече от самия Пророк.⁹ Това недопустимо за ортодоксалните мюсюлмани-сунити обожествяване на Али се корени в споменатото фундаментално разделение в исляма на сунити и шиити.

Периферията на медалиона е изрязана като 12-върхова звезда, което отново ни препраща към шиизма. Числото 12 е свещено за мюсюлманите-шиити, тъй като символизира техните Дванадесет имама¹⁰. След 874-878 г., когато 12-ят имам, детето Мохамед ал-Ка’им, изчезнал безследно, шиитите започват да очакват появата на т.н. **Махди**, т.е. “скритият имам”.¹¹ Дългият период на чакане е изпълнен с кър-

вави войни между шиити и ортодоксални мюсюлмани-сунити.¹² Жертви на тази фундаментална вражда станал и самият Али, починал от раните си в 661 г., когато бил посечен пред вратите на джамията в Куфа (Ирак). Подобна съдба имали и неговите синове¹³. Очевидно е, че дванадесетте върхчета на пандантива символизирали именно 12-те шиитски имама.

• **Мечът Зулфикар** سيف الاذو الفقار

На лицевата страна на медалиона-амулет е гравирани текстът “*Няма друг [герой] освен Али и друг меч освен Зулфикар*”. В този надпис, който често се изписва върху новоизкованото оръжие, е изпусната думата *فتى* (младеш, герой). Споменатият “Меч Зулфикар” е един от най-старите символи на исляма. Преданията на шиитите го свързват с доислямски традиции – те дори считат, че той съществувал още от времето на Адам, който го донесъл от рая на земята. Според друго предание мечът Зулфикар бил изкован от библейския цар Давид, а в битката при Бадр бил отнет от мюсюлманите като трофей и предаден на Мохамед (вариант: Мохамед го получил от архангел Джебраил, т.е. Гавраил). На смъртното си ложе Пророкът го предал на зет си Али абу Талиб, който извършил с него чудеса в битките на исляма.

Хюсейн, синът на Али, използвал меча срещу Омейядите в сражението при Кербала, където бил убит заедно с цялото си семейство. След смъртта на Али мечът Зулфикар преминал в ръцете на Абасидите.

Почитането на бойния меч е известно далеч преди появата на исляма. Според мароканската изследователка Фатима Мерниси легендата за свещения меч Зулфикар води началото си от храмовете на древните арабски божества Лат, Манат и Узза. Според нея Мохамед намерил там две саби, оставени като жертвени дарове. Той ги дал на Али и му казал, че едната от тях е Зулфикар. Така легендата превър-

нала трофейната сабя в прочутия меч на Али.

“Зу” (ذی نو) е първата част в сложно-составни думи от арабски произход със значение “имащ, притежаващ”. *Зулфикар* е аналогично словосъчетание на *Зулкар-нейн* (Двурогият), с което в ислямския свят бил известен Александър Велики, но за разлика от него засега няма еднозначно тълкуване. Етимологията на думата е твърде неясна. От една страна се счита, че *Зулфикар* означава “чупещ гръбнака” и “имащ две остриета”, но от друга се подчертава функцията му на своеобразно духовно оръжие и се тълкува като “различаващ доброто от злото, правилното от погрешното”.

За шиитите, които считат Али за първия законен наследник на Мохамед, този меч е свещен и изключителен по своите качества. Али е рицар-герой и неговият меч като символ на честта и рицарството се изобразява в продължение на векове в ислямското изкуство и върху бойните знамена (Обр. 3). Османските турци приели символизма на *Зулфикар*, който постепенно се превърнал в една от основните емблеми на еничарите – изобразявал се на техните знамена и дори се скулптирал върху гробовете им. Иконографията на меча *Зулфикар* също е различна¹⁴, тъй като и представите за него са твърде противоречиви – рисуват го и като традиционен ятаган, но по-често като меч с острие във формата на латинската буква V¹⁵ или с две успоредни остриета, за да се подчертае магическата му сила и бързина.¹⁶ (Обр. 4)

• Тадж تاج

Персийската дума تاج означава “венец, корона” и има очевидно вторично напастяване със значение на “плъстена дервишка шапка”. Таджът е един от емблематичните образи в изкуството на алиани и бекташи и като всички останали

ли изображения е осмислен символно.¹⁷ Формата на таджа е претърпяла промени в различните етапи от своето развитие като елемент от задължителното облекло на дервишите-бекташи. Всъщност, кройката на таджа твърде много напомня традиционната номадска шапка на азиатските тюрки. Той е съшит от различен брой горни и долни парчета, като по-старинните форми на таджа са обикновено конусовидни. В началото на 16 в. духовен водач на ордена **Бекташийя** станал Балъм султан¹⁸. За да се утвърди като върховен водач на ордена, Балъм султан се обявил за потомък на самия хаджи Бекташ Вели. По-важното е, че той е известен като реформатор на ордена – две от неговите нововъведения се отнасят до уплътняване на практиките в култа към Дванадесетте имама чрез въвеждане на тадж от 12 елемента и 12-лъчевия Камък на Бекташ.

Макар и твърде схематично изобразен, таджът върху медалиона-амулет се състои от 7 горни и 4 долни парчета, т.е. той е от типа Şemsi tac, в превод “*слънчев тадж*”. Такъв тадж се е носел до реформите на Балъм султан в 16 в.¹⁹ 7-елементен тадж е скулптиран върху надгробната колона на гроба на Осман баба²⁰, бекташийски светец и ученик на хаджи Бекташ, дошъл по нашите земи от Хорасан в края на 14 в. и починал в 1478 г. Осман баба бил погребан в основаното от него теке, намиращо се на 16 км от Хасково, в първите гънки на Източните Родопи.²¹

• Хексаграма (“Печатът на Соломон”)

Хексаграмата като универсален религиозен и магически символ е била позната в общества и цивилизации, отдалечени по време и местоположение – Месопотамия, Индия, Гърция, Етрурия²². В еврейски контекст тя се срещала рядко, като най-старият пример е върху печат на Йошуа бен Асайаху от 7 в. Пр.Хр.²³ В средновековието хексаграмата се среща доста чес-

то като декоративен елемент в еврейски и ислямски ръкописи (Обр. 5), върху християнски печати, църковна утвар и като архитектурна украса²⁴. Обстоятелството, че хексаграмата е разположена на гърба на медалиона означава, че тя не е мислена като декоративен орнамент, каквато очевидно е функцията ѝ върху сребърни монети от 13 в., сечени от Айюбидската династия в Сирия, например (Обр. 6), или въобще в ислямското изкуство, където тя е много характерен и обичан геометричен мотив. Още повече, че върху медалиона хексаграмата е затворена в кръг, което ни препраща към магическите техники за прогонване на злите сили и специалния пръстен-печат на цар Соломон.²⁵ Този магически пръстен-печат Соломон (в ислямския вариант Сюлейман) получил от небето според общата за юдаизма, християнството и исляма легенда и чрез него можел да заповядва на всички демони.²⁶ Апотропейната функция на хексаграмата, т.е. на Соломоновия печат, е ясно изразена и в ислямската традиция. В 1536 г. османският султан Сюлейман Кануни, т.е. Законодателят²⁷, превърнал църквата на планината Сион в джамия и заповядал стените, издигнати около Йерусалим след завладяването му, да бъдат украсени със “Печата на Сюлейман”, т.е. на Соломон, за да получи градът сигурна защита.

Присъствието на Сюлеймановата звезда върху 12-лъчевия медалион-амулет е очевидно предпоставено от необходимостта да се предпази носещият го от

опасните и злотворни сили, които дебнели човека навсякъде²⁸. Това се потвърждава и от структурата на символа, която се доближава много до описанието на Соломоновия печат в работите върху демонологичните практики – два концентрични кръга с мистични сигли между вътрешния и външен кръг и с различни, повече или по-малко сложни геометрични форми във вътрешния кръг²⁹ (Обр. 7). На нашия амулет имаме два двойни кръга. Между външния и вътрешен кръг е изписана доста схематично апотропейната формула “*Машаллах*”, а в центъра, вписана във вътрешния кръг, е хексаграмата. Любопитно е да се знае, че формулата “*Машаллах*” се използва всъщност срещу лошата сила при изразяване на прекомерен възторг, особено към децата. Същевременно така се нарича и златният амулет, който се слага на гърдите на детето. Често я намираме изписана върху различни амулети или амулетни кутийки, подобно на еврейските средновековни *мезузот* (капсули, вграждани във прага на всеки еврейски дом), които служели като талисмани с магическа сила да отпъждат злите духове.

Коментираният символни изображения върху пандантива го определят категорично като бекташийски, а апотропейната му натовареност го превръща очевидно в амулет срещу злотворните и враждебни сили. С известна условност и отчитайки схематичността и пестеливостта на изображенията, изработването на амулета може да се определи в границите на 15 – 16 в.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Предпочитам термина “хетеродоксален” вместо използваната напоследък “хетеродоксен”, тъй като в българския език имаме отдавна наложената дума- антоним “ортодоксален” и не виждам защо трябва да се въвежда нова двойка-заемки със същото значение.
- ² Този амулет е част от “Колекция Шулц”, създавана в периода 1921-1957 г. от фамилията Шулц – бащата Александър Германович – белогвардейски офицер, който емигрира със семейството си в България и неговият син Александър Александрович. Бащата Шулц активно участва в създаването на музея в Бяла и предава ценен архив на ВИМ в Плевен. Синът завещава колекцията Шулц на НИМ под инв. н. 28585. За съжаление няма никакви данни за произхода на амулета.
- ³ Диаметърът на медалиона е 7.2 см между върховете на звездата и 6.2 см на окръжността.
- ⁴ Като окултен символ 6-лъчева звезда, вписана в окръжност е хексаграма, а неограничена от кръг – “Звездата на Давид”.
- ⁵ Тълкуването на тези словосъчетания е спорно. Най-приемлив е преводът “*Камък на покорността*”.
- ⁶ Л. Миков ги определя като медалиони, но в нашия случай наличието на предпазващата формула и Соломоновия печат говорят по-скоро за амулет с апотропейна функция. Вж. **Миков Л.**, Емблематични образи в изкуството и културата на хетеродоксните мюсюлмани в България, в “**πῑτῑη**. Изследвания в чест на проф. Маразов”, С., И-во Анубис, 2002 г.
- ⁷ Гробът на Бекташ Вели, този полулегендарен светец от областта Хорасан, се намира в теке край гр. Кършехир, Турция, което днес е превърнато в музей на негово име.
- ⁸ **Weir Anthony**, The Bektashi Order of Dervishes.
- ⁹ Те твърдят, че “*Мохамед е пророкът на Аллах, а Али – неговият светец*”.
- ¹⁰ Те са: 1. Али ибн Абу Талиб (убит в 661 г.); 2. Хасан ибн Али (умрял в 569 г.); 3. Хюсеин ибн Али (убит в 680 г.); 4. Али Зейн ал-Абидин (умрял в 713/14 г.); 5. Мохамед ал-Бакър (умрял в 732 г.); 6. Джа’фар ас-Садък (умрял в 765 г.); 7. Муса ал-Казим (умрял в 799 г.); 8. Али ар-Риза (умрял в 818 г.); 9. Мохамед ат-Таки (умрял в 835 г.); 10. Али ан-Наки (умрял в 868 г.); 11. Хасан ал-Аскари (умрял в 873 г.); 12. Мохамед ал-Ка’им (изчезнал още като дете между 874 и 878 г. и все още очакван от шиитите-имамити, т.е. тези, които почитат 12-те имами.
- ¹¹ Свидетели бяхме как в Ирак водачът на една от групировките се обяви за Махди.
- ¹² Пример за нестихващата вражда между шиити и сунити са убийствените атентати в Ирак.
- ¹³ Али бил погребан в свещения за шиитите град Неджаф (Ирак). Хасан, по-големият син на Али от Фатима и втори имам, най-вероятно бил отровен от Омейядите през 669 г., а Хюсеин, по-малкият им син и трети имам, бил обезглавен от Омейядите в битката при Кербела (Ирак) през 680 г. Обявен за великомъченик, денят на неговата смърт се почита като траурен от шиитите по целия свят.
- ¹⁴ Иконографията на свещения меч е разгледана от **Hathaway J.**, The Iconography of the Sword Zulfikar in the Ottoman World, in *Proceedings of the International Congress on Learning and Education in the Ottoman World*, 1999, Istanbul.
- ¹⁵ Европейците схващали това изображение върху пленените турски знамена като *ножища*, не разбирайки неговия смисъл.
- ¹⁶ Популярното обяснение за това е, че острието се разцепило, когато Али изтеглил меча от ножницата му, която била закована.
- ¹⁷ За повече подробности относно трите вида тадж виж **Миков Л.**, Емблематични образи в изкуството и културата на хетеродоксните мюсюлмани в България (*тадж и теслим таиш*), в **πῑτῑη**, Изследвания в чест на проф. Маразов, С., Анубис, 2002 г.
- ¹⁸ За него има легенда, че майка му е християнка, дори според една версия тя била българка.
- ¹⁹ **Birge, J. K.**, The Bektashi Order of Dervishes. London/Hartford, 1937, p. 269.
- ²⁰ Предпочитам именната форма Осман вместо налаганото напоследък име Отман, което е

заета чрез английски език арабска форма (арабското ث се предава на английски с th , но на турски трите ث , ص и س се произнасят еднакво и се пишат с латинското s). Култът към този светец е бил популяризиран по нашите земи от еничарите и турското население, което произнася името му като Осман. Ако приемем арабското Отман, трябва да обясним защо не променяме и името на основателя на имперската династия султан Осман и на нейните поданици османци.

- ²¹ **Алексиев Б.**, Отман баба в писмената и устната традиция на хетеродоксните мюсюлмани, в сп. *Минало*, бр.2, 1999 г., с. 24-25.
- ²² Повече за амулетите при близоизточните народи в **Wallis Budge**, *Amulets and talismans*, L., 1968.
- ²³ Произходът ѝ се проследява в езическия култ към Астарта, който бил възприет от израелския цар Давид. След женитбата си с дъщерята на фараона той построил олтар на тази богиня. Оттогава хексаграмата станала известна и като Печат на Соломон.
- ²⁴ **Graham O. J.**, *Six-Pointed Star. Its Origin and Usage*.
- ²⁵ Да си спомним “*1001 нощ*”, където злият демон (джин) е затворен в медна бутилка за 1800 години и запечатан с оловен печат на този магически пръстен.
- ²⁶ “The Testament of Solomon”, translated by **F. C. Conybeare** in *Jewish Quarterly Review*, October, 1898.
- ²⁷ Сюлейман придавал голямо значение на името си, което се извежда от Соломон. Според някои историци майка му или жена му е била еврейка.
- ²⁸ За тази функция на хексаграмата у **Марков Н.**, По следите на античната магия, С., 2005, с. 111-112.
- ²⁹ **Марков Н., Паунова В.**, Половинка от античен калъп за изработване на амулети от с. Враня стена, Пернишко, в *Нумизматика и Сфрагистика*, IX, 2002/2003, 84-85.

AN AMULET RELATED TO THE BEKTASHIYYA ORDER IN BULGARIA

Summary

Tsveta Raichevska

An emblematic medallion from the collection of the NMH is discussed here. The object is modeled as a 12-pointed star, symbolizing the 12 shiit imams (religious leaders). Both the representations (a dervish hat, *tadzh* and Solomon's seal) and the inscriptions on the obverse and the reverse of the medallion feature it as an amulet that had belonged to a member of the non-orthodox sufi order of *Bektashiyya*. The suggested dating of the medallion-amulet is from the 15th – 16th century.



а)



б)

Обр. 1. Бекташийски медалион-амулет а) лицевата страна и б) гръб



Обр. 2. Европейска гравюра от 1868 г. на бекташи-дервиш.



Обр. 3. Червеното бойно знаме на Селим I (15-16 в.)



Обр. 4. Графична рисунка на меча Зулфикар.



Обр. 5. Соломоновият печат от Книга с молитви и извлечения от Корана, 1761-62 г.



Обр. 6. Сребърна монета на Айюбидската династия, Сирия, 1212-13 г.



Обр. 7. Калъп за амулети от с. Враня стена, Пернишко, 3-5 в. Графична възстановка Н. Марков.

ВИЗАНТИЙСКИ МОЛИВДОВУЛ ОТ XI В., ВТОРИЧНО УПОТРЕБЯВАН КАТО АМУЛЕТ, НАМЕРЕН ПРИ АРХЕОЛОГИЧЕСКИТЕ РАЗКОПКИ В СИЛИСТРА

Владимир Пенчев

През 2003 г., по време на провежданите в Силистра ежегодни редовни археологически разкопки беше намерен оловен византийски печат (моливдовул)¹. Той е бил подложен на допълнително преработване, с цел да бъде употребяван вторично като амулет. Моливдовулът е открит в южния сектор на обект “Църква № 2”, Кв. D₁₀, на дълбочина 14,95 – 15,05 м. Заведен е в инвентарната книга за монетите и печатите от археологическите разкопки в Силистра под № 3401. Описанието му е следното:

Лице: Надписът не е запазен. Бюст на Богородица, с нимб, туника и мафорион, насреща. Ръцете ѝ са поставени пред гърдите, като точното им положение не личи.

Опак: Частично запазен петредов надпис (табл. I).

Олово. Правоъгълно парче, изсечено с длето от ядрото на моливдовул. Размери 11–21 мм. Дебелина 3 мм. Тегло 6,18 г. (Обр. 1).

Издателят на моливдовула е някой си Никифор Аргир, който е носил титлата

протоспатарий, т. е. бил е висш военен. Най-вероятната датировка на този печат е първата половина на XI в. Много е възможно въпросният Никифор Аргир да е бил член на същия знатен род Аргيري, от който произхожда император Роман III Аргир (1028 – 1034).

В някакъв момент от своето битуване, разглежданият тук моливдовул е бил подложен на вторична обработка, като с помощта на длето му е била придадена приблизително правоъгълна форма. Всъщност, била е отстранена тази част от ядрото, която е ограждала образа на Богородица. Върху лицевата страна на така получената се правоъгълна пластинка е останало само бюстовото изображение на Богородица, с част от нейния нимб. Няма съмнение, че с тази операция се е целяло преработването на печата в амулет. Вниманието е било фокусирано върху образа на Божията майка, като останалите елементи, т. е. надписите върху лицето и опакото не са имали значение и съответ-



Обр. 1

--- Ε ---
-- W C W --
-- Κ Ν Φ Ο ---
Α' Σ Π Α Β Α ---
Τ Ψ Α Ρ Γ ---
Ρ Ψ

Таблица I.

но, не е било положено старание те да се запазят. Това обстоятелство ни навежда на мисълта, че притежателят на амулета трябва да е бил неграмотен.

Така изработеният амулет по всяка вероятност е бил държан в малка кожена или платнена кесийка, която е висяла на

врата или на колана на собственика му, комуто ликът на Богородица е трябвало да предостави чудедейната си закрила. Според заобикалящата го археологическа среда, в която е намерен този интересен паметник, той е попаднал в земята през втората половина на XI в.

БЕЛЕЖКА

- ¹ Изказвам своята благодарност на научния ръководител на разкопките в Силистра, доц. Ст. Ангелова, за предоставената ми възможност да проуча и публикувам този моливдовул.

A 11TH CENTURY BYZANTINE LEAD-BULL, REUSED AS AN AMULET, FOUND DURING ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN SILISTRA

Summary

Vladimir Penchev

In 2003, a Byzantine lead-bull was found during the yearly regular archaeological excavations in Silistra. The lead-bull was additionally processed aimed at its secondary usage as an amulet.

The lead-bull belonged to the protospatharios Nicephoros Argyros. It can be dated back to the first half of the 11th century. Most probably, Nicephoros Argyros belonged to the Argyros aristocratic family, from which the emperor Romanos III Argyros (1028=1034) descended.

At a certain moment of its existence, the lead-bull suffered a secondary processing – it was re-shaped and chiseled into a nearly rectangular plate. The bust of the Virgin on the obverse, however, was preserved. The amulet, made in this way, was possibly carried in a small pouch, hanged down from the neck or the belt of its owner. Judging by the archaeological context, in which the amulet was found, it should have been hidden in the second half of the 11th century.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ БИЛОНОВИ СКИФАТИ, НАМЕРЕНА В РАЗВАЛИНИТЕ НА РИМСКАТА КРЕПОСТ В КЮСТЕНДИЛ

Владимир Пенчев

Предмет на настоящата публикация е колективна находка от билонови скифати, намерена случайно преди повече от тридесет години в руините на римската крепост в Кюстендил. Тя се състои от 259 монети и е заведена в нумизматичния фонд на РИМ – Кюстендил под инв. № 506. Не е съобщена в бюлетина за колективните находки. Монетите от състава ѝ се разпределят както следва¹:

КАТАЛОГ

МАНУИЛ I КОМНИН (1143 – 1180)

**III монетосечене (таблица I) –
общо 3 броя, от които:**

I фаза, вар. B² – 1 бр. (обр. 1)
Орязана. Диаметър 23 мм. Тегло 1,70 г.

**I фаза, вариантът не може точно да се
определи – 2 бр. (обр. 2 – 3)**
Неорязани. Диаметри 29 и 30 мм. Тегла
2,80 и 2,90 г.

**IV монетосечене (таблица II) –
общо 6 броя, от които:**

Вариант A³

Вариант A (b) – 1 бр. (обр. 4)
Орязана. Диаметър 23 мм. Тегло 2,50 г.

Вариант A (c) – 1 бр. (обр. 5)
Орязана. Диаметър 24 мм. Тегло 2,90 г.

Вариант C⁴

Вариант C (a) – 1 бр. (обр. 6)
Неорязана. Диаметър 28 мм. Тегло 3,80 г.

Вариант D⁵

Вариант D (a) – 1 бр. (обр. 7)
Неорязана. Диаметър 29 мм. Тегло 3,90 г.

Вариант D (b) – 2 бр. (обр. 8)
Неорязани. Диаметри 28 и 29 мм. Тегла
3,40 и 4,30 г.

АНДРОНИК I КОМНИН (1183 – 1185) (таблица III) – 1 брой:

Вариант B⁶ – 1 бр. (обр. 9)
Орязана. Диаметър 26 мм. Тегло 2,40 г.

**ИСАК II АНГЕЛ (1185 – 1195)
(таблица IV) – общо 59 броя, от които :**

Вариант A⁷

Вариант A (b) – 10 бр. (обр. 10 – 11)
Неорязани. Диаметрите варират
между 26 – 29 мм.

Тегла: 2,50 г – 1 бр.; 3,10 г – 2 бр.;
3,60 г – 1 бр.; 4,00 г – 2 бр.; 4,10 г – 2 бр.;
4,70 г – 1 бр.; 5,60 г – 1 бр.

Вариант В⁸

Вариант В (а) – 1 бр. (обр. 12)

Неорязана. Диаметър 25 мм. Тегло 3,10 г.

Вариант В (b) – 22 бр. (обр. 13 – 14)

Неорязани. Диаметрите варират между
24 – 29 мм.

Тегла: 2,40 г – 1 бр.; 2,50 г – 2 бр.; 2,60 г
– 2 бр.; 2,70 – 3 бр.; 2,80 г – 1 бр.; 3,00 г
– 1 бр.; 3,10 г – 4 бр.; 3,30 г – 3 бр.; 3,50 г
– 3 бр.; 4,00 г – 2 бр.

Вариант В (с) – 1 бр. (обр. 15)

Неорязана. Диаметър 29 мм. Тегло 3,40 г.

Вариант С⁹

Вариант С (а) – 5 бр. (обр. 16 – 17)

Неорязани. Диаметрите варират между
26 – 29 мм.

Тегла: 2,10 г – 1 бр.; 2,30 г – 1 бр.; 2,90 г
– 1 бр.; 3,30 г – 1 бр.; 3,90 г – 1 бр.

Вариант С (b) – 2 бр. (обр. 18)

Неорязани. Диаметри 25 – 26 мм. Тегла
2,70 и 3,60 г.

Вариант D¹⁰

Вариант D (а) – 15 бр. (обр. 19 – 20)

Неорязани. Диаметрите варират между
24 – 29 мм.

Тегла: 2,10 г – 1 бр.; 2,20 г – 1 бр.;
2,40 г – 1 бр.; 2,60 г – 1 бр.; 2,70 г – 1 бр.;
2,80 г – 2 бр.; 2,90 г – 1 бр.; 3,00 г – 1 бр.;
3,10 г – 1 бр.; 3,20 г – 1 бр.; 3,30 г – 1 бр.;
3,40 г – 2 бр.; 3,60 г – 1 бр.

Вариант D (b) – 3 бр. (обр. 21)

Неорязани. Диаметри варират между 24
– 27 мм.

Тегла: 2,40 г – 1 бр.; 2,70 г – 1 бр.;
3,00 г – 1 бр.

АЛЕКСИ III АНГЕЛ¹¹ (1195 – 1203)

(таблица V) – общо 78 броя, от които :

Вариант А – 14 бр.

Неорязани – 9 бр. (обр. 22 – 23).

Диаметрите варират между 26 – 30 мм.
Тегла: 2,80 г – 1 бр.; 3,10 г – 1 бр.; 3,20 г
– 1 бр.; 3,40 г – 1 бр.; 3,60 г – 1 бр.; 3,90 г
– 1 бр.; 4,20 г – 1 бр.; 4,60 г – 1 бр.; 4,90 г
– 1 бр.

Орязани – 5 бр. (обр. 24 – 25).

Диаметрите варират между 23 – 26 мм.

Тегла: 2,10 г – 1 бр.; 2,30 г – 1 бр.;
2,40 г – 1 бр.; 2,60 г – 1 бр.; 3,40 г – 1 бр.

Вариант В (а) – 4 бр. (обр. 26)

Неорязани. Диаметрите варират между
25 – 29 мм.

Тегла: 3,10 г – 1 бр.; 3,20 г – 2 бр.;
3,30 г – 1 бр.

Вариант В (b) – 13 бр.

Неорязани – 12 бр. (обр. 27 – 28). Диаметрите
варират между 24 – 28 мм.

Тегла: 2,50 г – 1 бр.; 2,60 г – 1 бр.;
2,90 г – 3 бр.; 3,00 г – 1 бр.; 3,10 г – 3 бр.;
3,20 г – 1 бр.; 3,30 г – 1 бр.; 3,80 г – 1 бр.

Орязана – 1 бр. (обр. 29). Диаметър 26
мм. Тегло 2,20 г.

Вариант В (с) – 11 бр. (обр. 30)

Неорязани. Диаметрите варират между
24 – 27 мм.

Тегла: 2,10 г – 1 бр.; 2,30 г – 1 бр.;
2,50 г – 1 бр.; 2,90 г – 2 бр.; 3,00 г – 2 бр.;
3,10 г – 1 бр.; 3,20 г – 1 бр.; 3,50 г – 1 бр.;
3,60 г – 1 бр.

Вариант В (подвариантът не може точно да се определи) – 7 бр.

Неорязани. Диаметрите варират между 24 – 27 мм.

Тегла: 2,00 г – 1 бр.; 2,40 г – 1 бр.; 2,70 г – 1 бр.; 2,80 г – 1 бр.; 2,90 г – 1 бр.; 3,10 г – 1 бр.; 3,30 г – 1 бр.

Вариант С (а) – 1 бр. (обр. 31)

Неорязана. Диаметър 26 мм. Тегло 2,60 г.

Вариант С (b) – 4 бр. (обр. 32)

Неорязани. Диаметрите варират между 25 – 27 мм.

Тегла: 2,70 г – 1 бр.; 2,80 г – 1 бр.; 3,40 г – 1 бр.; 3,50 г – 1 бр.

Вариант С (подвариантът не може точно да се определи) – 13 бр.

Неорязани. Диаметрите варират между 24 – 30 мм.

Тегла: 2,30 г – 1 бр.; 2,50 г – 1 бр.; 2,60 г – 1 бр.; 2,70 г – 1 бр.; 2,90 г – 1 бр.; 3,00 г – 1 бр.; 3,10 г – 2 бр.; 3,20 г – 2 бр.; 3,30 г – 2 бр.; 3,70 г – 1 бр.

Вариант D – 4 бр. (обр. 33)

Неорязани. Диаметрите варират между 25 – 28 мм.

Тегла: 2,80 г – 1 бр.; 3,20 г – 1 бр.; 3,30 г – 1 бр.; 3,50 г – 1 бр.

Вариантът не може точно да се определи – 7 бр.

Неорязани. Диаметрите варират между 24 – 28 мм.

Тегла: 2,10 г – 1 бр.; 2,50 г – 2 бр.; 2,60 г – 2 бр.; 2,70 г – 1 бр.; 2,90 г – 1 бр.

**БЪЛГАРСКИ ИМИТАЦИИ,
ТИП А¹² – 33 бр. (обр. 34 – 38)**

Неорязани. Диаметрите варират между 21 – 27 мм.

Тегла: 1,40 г – 1 бр.; 1,80 г – 2 бр.; 1,90 г – 4 бр.; 2,00 г – 2 бр.; 2,20 г – 3 бр.; 2,30 г – 1 бр.; 2,40 г – 1 бр.; 2,50 г – 3 бр.; 2,60 г – 2 бр.; 2,70 г – 4 бр.; 3,00 г – 2 бр.; 3,20 г – 2 бр.; 3,30 г – 3 бр.; 3,40 г – 3 бр.

**БЪЛГАРСКИ ИМИТАЦИИ,
ТИП В¹³ – 17 бр. (обр. 39 – 40)**

Неорязани. Диаметрите варират между 21 – 28 мм.

Тегла: 1,80 г – 1 бр.; 1,90 г – 1 бр.; 2,00 г – 3 бр.; 2,10 г – 2 бр.; 2,20 г – 3 бр.; 2,30 г – 1 бр.; 2,60 г – 2 бр.; 2,70 г – 1 бр.; 2,80 г – 1 бр.; 3,00 г – 1 бр.; фрагментирана – 1 бр.

**БЪЛГАРСКИ ИМИТАЦИИ, ТИП С¹⁴
(таблица VI) – общо 47 бр., от които:**

Вариант I – 17 бр. (обр. 41 – 43)

Неорязани. Диаметрите варират между 22 – 28 мм.

Тегла: 1,90 г – 1 бр.; 2,10 г – 1 бр.; 2,50 г – 1 бр.; 2,60 г – 2 бр.; 2,70 г – 2 бр.; 2,80 г – 2 бр.; 2,90 г – 3 бр.; 3,00 г – 3 бр.; 3,20 г – 1 бр.; 3,60 г – 1 бр.

Вариант II – 6 бр. (обр. 44)

Неорязани. Диаметрите варират между 23 – 26 мм.

Тегла: 2,60 г – 1 бр.; 2,90 г – 2 бр.; 3,00 г – 1 бр.; 3,40 г – 1 бр.; 3,50 г – 1 бр.

Вариант III – 4 бр. (обр. 45)

Неорязани. Диаметрите варират между 23 – 26 мм.

Тегла: 1,60 г – 1 бр.; 2,30 г – 1 бр.; 2,90 г – 1 бр.; 3,90 г – 1 бр.

Вариант IV – 2 бр. (обр. 46)

Неорязани. Диаметри 23 и 25 мм. Тегла:
1,80 и 4,00 г.

**Вариантът не може точно да се
определи – 18 бр.**

Неорязани. Диаметрите варират между
22 – 27 мм.

Тегла: 1,30 г – 2 бр.; 1,40 г – 1 бр.;
1,60 г – 1 бр.; 1,80 г – 1 бр.; 1,90 г – 1 бр.;
2,00 г – 1 бр.; 2,20 г – 1 бр.; 2,40 г – 1 бр.;
2,50 г – 1 бр.; 2,70 г – 2 бр.; 2,80 г – 1 бр.;
3,20 г – 1 бр.; 3,30 г – 1 бр.; 3,90 г – 1 бр.;
4,20 г – 1 бр.; фрагментирана – 1 бр.

**ЛАТИНСКА ИМИТАЦИЯ,
ДИРЕКТНО КОПИЕ НА III
БИЛОНОВО МОНЕТОСЕЧЕНЕ
НА МАНУИЛ I КОМНИН
(голям модул) – 1 бр. (обр. 47)**

Лице: Надписът и изображението са
като при монетите от III билонново моне-
тосечене на Мануил I Комнин, но стилът
е по-груб и схематичен.

Опако: Няма надпис. Изображение-
то е като при монетите от III билонново мо-
нетосечене на Мануил I Комнин, но сти-
лът е по-груб и схематичен. Под дясната
ръка на императора, вдясно то дръжката
на лабарума, има една точка.

Неорязана. Диаметър 26 мм. Тегло
2,27 г.

**ЛАТИНСКА КОНСТАНТИНОПОЛ-
СКА ИМИТАЦИЯ, ТИП А
(голям модул)¹⁵ – 1 бр. (обр. 48)**

Неорязана. Диаметър 27 мм. Фраг-
ментирана.

**ЛАТИНСКИ КОНСТАНТИНОПОЛ-
СКИ ИМИТАЦИИ, ТИП А
(малък модул)¹⁶ – 13 бр. (обр. 49 – 50)**

Неорязани. Диаметрите варират
между 21 и 24 мм.

Тегла: 1,30 г – 2 бр.; 1,40 г – 1 бр.;
1,50 г – 2 бр.; 1,70 г – 1 бр.; 1,80 г – 1 бр.;
1,90 г – 1 бр.; 2,00 г – 1 бр.; 2,20 г – 2 бр.;
2,30 г – 1 бр.; 2,50 г – 1 бр.

Най-късните монети, влизащи в
състава на публикуваната понастоящем
находка, несъмнено са малкомодулните
латински константинополски имитации
от тип А. Установено е, че началото на
латинското имитационно монетосечене в
Константинопол и Солун, е било поста-
вено не по-рано то 1208 г. и най-вероятно
трябва да се търси някъде в периода меж-
ду 1208 – 1210 г.¹⁷ Установено е също така,
че производството на малкомодулните
латински имитации, по-точно на тези от
малкомодулния латински константино-
полски тип А, е започнало много скоро
след началото на производство на пър-
вообразния им голямомодулен латински
константинополски тип А¹⁸. Най-вероят-
но това е станало някъде около 1210 г.¹⁹
Следователно, укриването на нашата на-
ходка, в която има 13 малкомодулни моне-
ти от латинския константинополски ими-
тационен тип А, трябва да се търси скоро
след 1210 г., може би няколко години след
тази дата.

Както изглежда, не много време след
смъртта на цар Калоян в 1207 г., Велбъжд
и прилежащия му регион са били присъ-
единени към владенията на отцепилия се
от централната власт в Търново болярин
Стрез²⁰. Променливостта и несигурност-
та на политическата ситуация в този ра-
йон през въпросния период, са станали
причина за укриването и на редица други
колективни монетни находки, състоящи
се от билоннови скифати²¹. През 1214 г.

Стрез е бил убит от сърбите²². Не е известно каква е била съдбата на Велбъжд по онова време, но несъмнено в града и в околната област са царяли несигурност и политическа нестабилност. Най-вероятно, тъкмо в периода 1214 – 1215 г. следва да се датира укриването на разглежданата тук монетна находка²³.

Съставът на нашата находка показва, че в циркулационната среда в средновековния Велбъжд и през средата на второто десетилетие на XIII в., все още са преобладавали билоновите византийски скифати от втората половина на XII в., най-вече тези на Исак II Ангел (1185 – 1195) и на Алекси III Ангел (1195 – 1203). Но вече делът на българските имитации нараства значително и те стават все по-разпространени в местното парично обръщение. От друга страна, явно е, че именно по това време – средата на второто десетилетие на XIII в., започва все по-масовото навлизане в циркулация в този регион, на латинските имитационни монети и най-вече на екземплярите от малкомодулния латински константинополски тип А.

Номиналната стойност на билоновите скифати, влизащи в състава на разглежданата тук колективна монетна находка от Кюстендил, трябва да се е равнявала приблизително на окло 1 ¼ златни перпери²⁴. Следователно, тази находка представлява една сравнително малка парична сума, която е била спешно укрита от някой небогат жител на Велбъжд, в намиращите се недалеч от този средновековен български град развалини на старата римска крепост.

Накрая, трябва да се спрем накратко на една твърде интересна монета, влизаща в състава на находката. Става дума за директното копие на III билоново монетосечене на Мануил I Комнин (обр. 47). Не ни е известно друг подобен екземпляр да е публикуван до сега. Според нас, тази монета илюстрира най-ранната фаза от латинското имитационно монетно про-

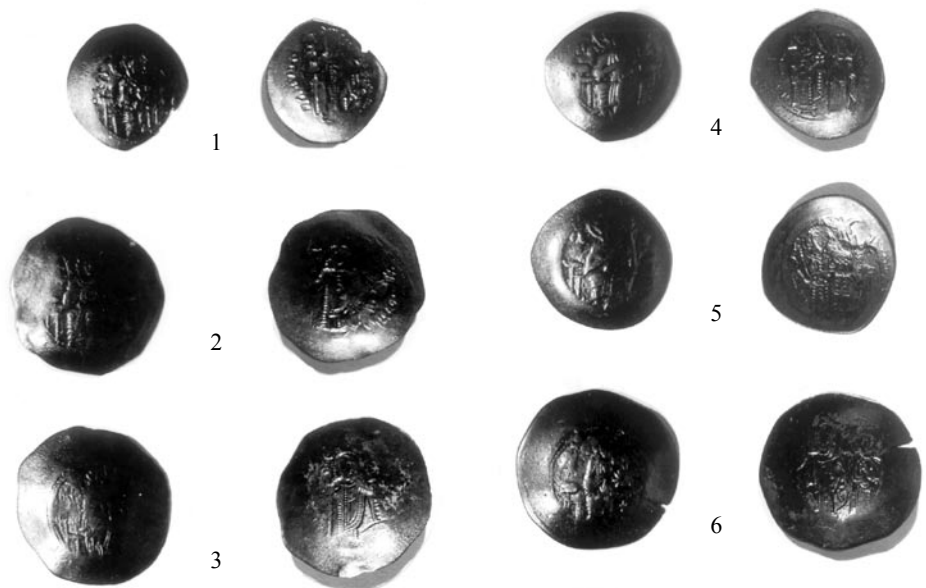
изводство в Константинопол. Явно е, че когато, някъде в периода 1208 – 1210 г., финансовите власти в столицата на Латинската империя са решили да организират производството на имитации на византийски билонови скифати, най-масово разпространени и най-популярни сред местното население, несъмнено са били екземплярите от IV билоново монетосечене на Мануил I Комнин и тези от билоновите монетосечения на Исак II Ангел и Алекси III Ангел. Но тези три типа византийски билонови скифати вече са били имитирани, при това в много големи количества, от финансовите власти в Българското царство (българските имитации, типове А, В и С). Тогава, латинците са се спрели на единствения тип от старите византийски билонови скифати, който, от една страна, е бил сравнително добре разпространен и на който, от друга страна, българите не са изготвяли свои имитации. Това е именно III билоново монетосечене на Мануил I Комнин. А както се вижда от разглежданата тук монета, дори са били отсечени известен, макар и незначителен, брой екземпляри, копиращи директно III билоново монетосечене на Мануил I Комнин. Стилът на тази монета е напълно еднакъв със стила на по-сетнешните латински константинополски имитации от тип А (голям и малък модул). Но след това, по неясни понастоящем причини, когато се е преминало към масовото производство на латинските имитации от константинополския тип А, е била извършена известна промяна в дизайна. Върху лицевата страна, тронът на който седи Богородица, е представен с високо правоъгълно облегалo, вместо без облегалo, както е при първообразните византийски монети. А върху обратната страна, императорът държи в лявата си ръка анексикакия, вместо кълбо с кръст, както е при първообразното III билоново монетосечене на Мануил I Комнин. Така че, нашата монета се явява не-

посредствен предшественик, екземпляр от един вид «пробна емисия», пусната от монетарницата в Константинопол, преди пристъпването към масовото производство на латинските константинополски имитации от тип А. Трябва да отбележим,

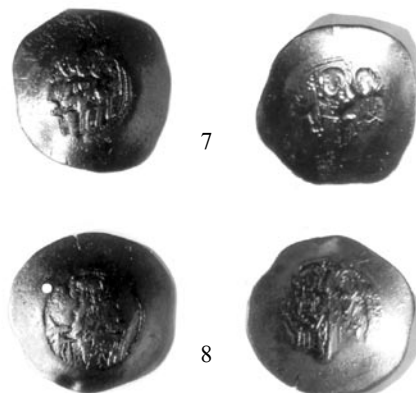
че имитационният характер на тази монета се потвърждава и от обстоятелството, че около фигурата на императора, върху обратната ѝ страна, няма никакъв надпис, едно твърде често срещано при имитационните монетосечения явление.

БЕЛЕЖКИ

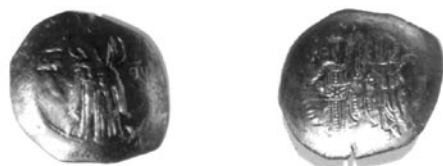
- ¹ Изказвам благодарността си на бившия директор на РИМ – Кюстендил, ст. н. с. Илия Прокопов, за предоставената ми навремето си възможност да проуча и да подготвя за публикуване тази колективна находка.
- ² **M. Hendy.** Coinage and Money in the Byzantine Empire (1081–1261). Washington, 1969, p. 117, pl. 15,7 – 9.
- ³ **M. Hendy.** Op. cit., p. 118, pl. 16,1 – 6.
- ⁴ Ibidem, p. 119, pl. 16,10 – 13.
- ⁵ Ibidem, p. 119, pl. 16,14 – 15; pl. 17,1 – 4.
- ⁶ Ibidem, p. 133, pl. 18,15 – 16.
- ⁷ Ibidem, p. 144, pl. 20,9 – 11.
- ⁸ Ibidem, p. 144, pl. 20,12 – 13.
- ⁹ Ibidem, p. 145, pl. 21,1 – 4.
- ¹⁰ Ibidem, p. 145, pl. 21,5 – 7.
- ¹¹ Ibidem, p. 151, pl. 22,8 – 12; pl. 23,1 – 7.
- ¹² Ibidem, p. 218, pl. 24,1 – 9.
- ¹³ Ibidem, p. 218, pl. 24,10 – 14.
- ¹⁴ Ibidem, p. 218, pl. 24,15; pl. 25,1 – 5.
- ¹⁵ Ibidem, p. 191, pl. 25,6 – 10.
- ¹⁶ Ibidem, p. 198, pl. 29,1 – 3.
- ¹⁷ **Ив. Йорданов.** Монети и монетно обръщение в средновековна България (1081 – 1261). С., 1984, с. 62.
- ¹⁸ **Ив. Йорданов.** Цит. съч., с. 63 – 65.
- ¹⁹ Пак там, с. 65.
- ²⁰ **Д. Ангелов.** Средновековният Велбъжд. – В: Сб. Кюстендил и Кюстендилско. С., 1973, с. 77.
- ²¹ **В. Пенчев.** Колективна находка с билонови скифати от XII – първото десетилетие на XIII в. от Кюстендилско. Известия на Националния исторически музей – София, XV, 2005, с. 122 – 135.
- ²² История на България, т. III. С., 1982, с. 150.
- ²³ По това време е била укрита и находката с билонови скифати от село Тишаново, Кюстендилско, в чийто състав най-късните монети са също малкомодулни латински константинополски имитации от тип А – виж **И. Прокопов.** Монетно съкровище от с. Тишаново, Кюстендилски окръг. Нумизматика, I, 1981, с. 32.
- ²⁴ За стойността на билоновите скифати в началото на XIII в. – виж **В. Пенчев.** Колективна находка от билонови скифати от XII – началото на XIII в., намерена в с. Лиляч, Кюстендилско. Нумизматика, сфрагистика и епиграфика, I, 2004, с. 103.



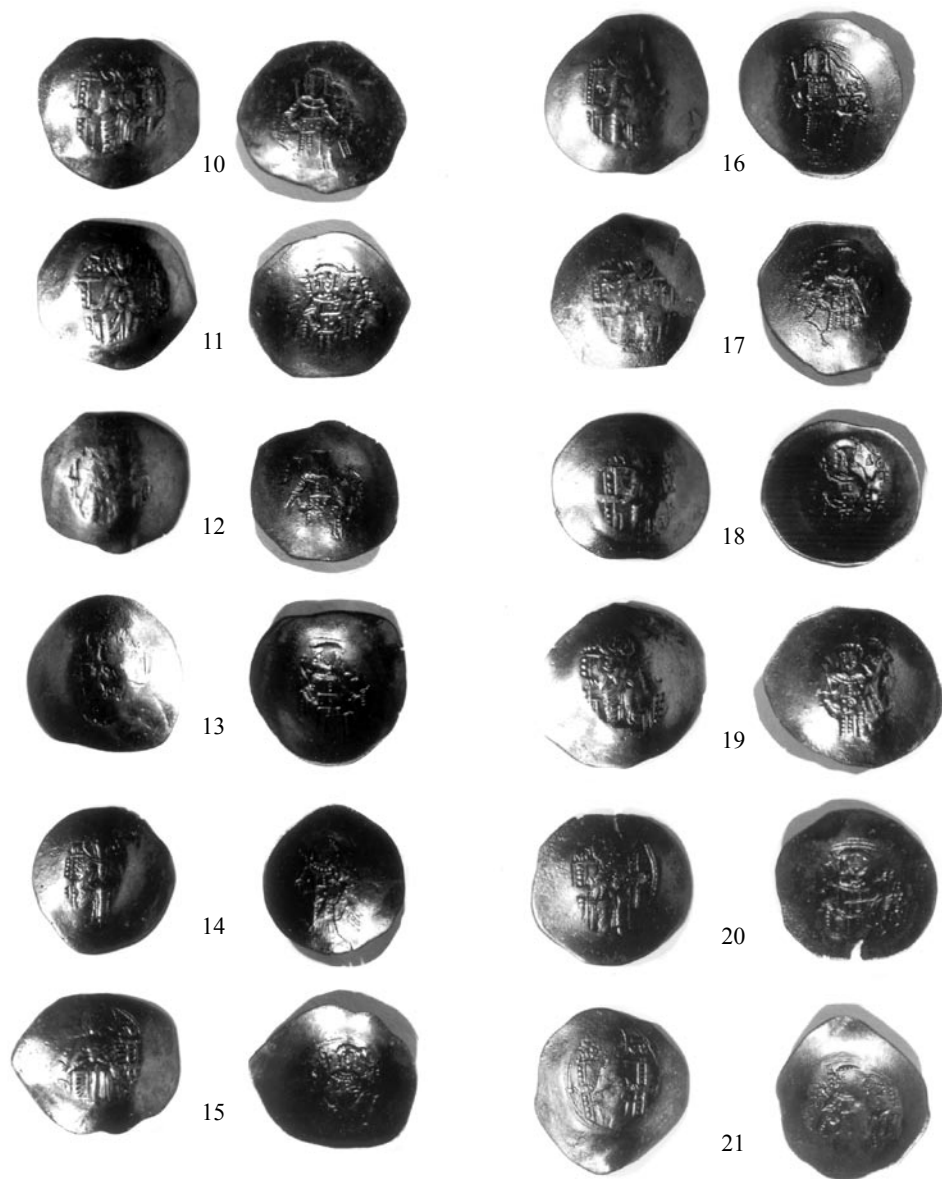
*Обр. 1–3. Билонови скифати на Мануил I
Комнин, III монетосечене*



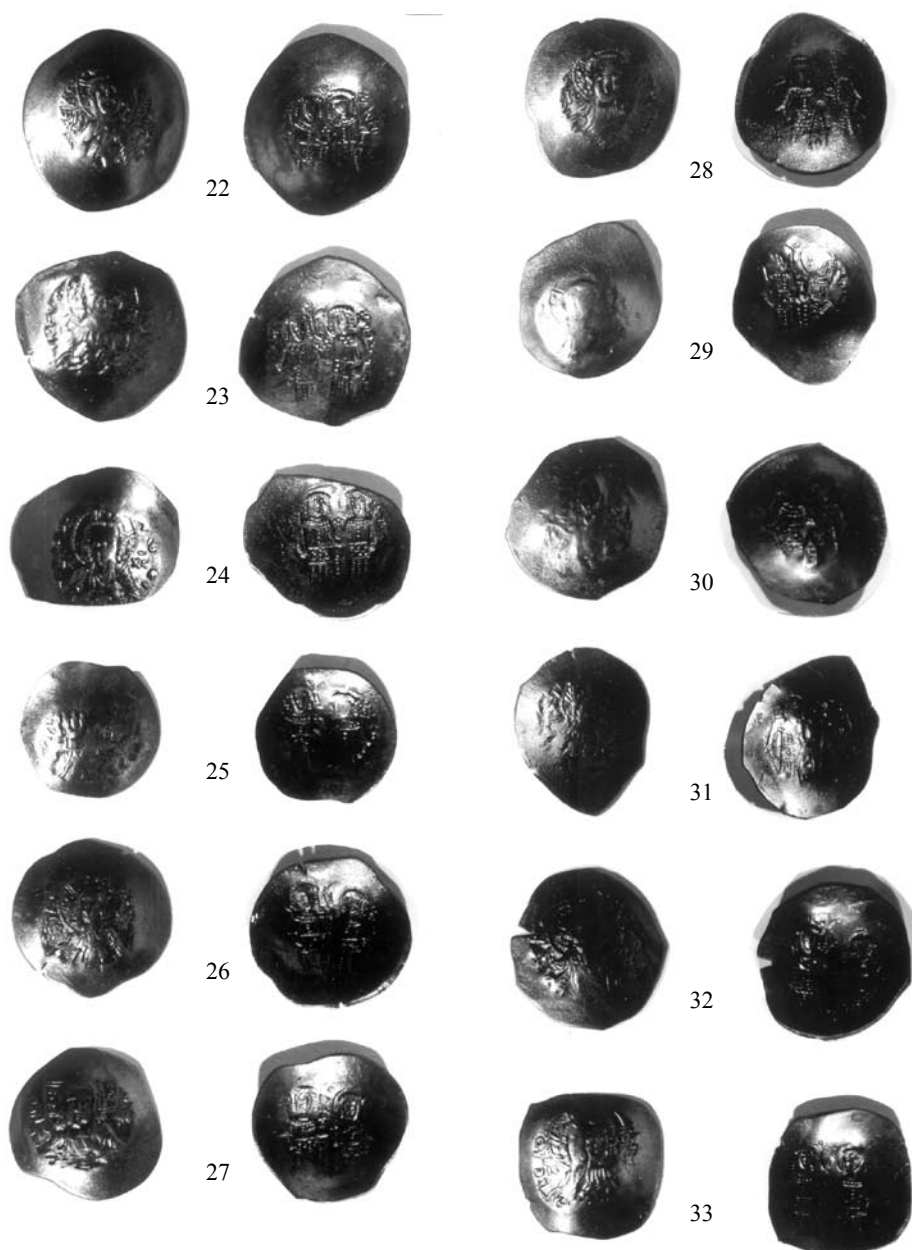
*Обр. 4–8. Билонови скифати на Мануил I
Комнин, IV монетосечене*



Обр. 9. Билонови скифати на Андроник I Комнин



Обр. 10–21. Билонови скифати на Исак II Ангел



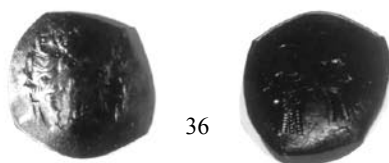
Обр. 22–33. Билонови скифати на Алекси III Ангел



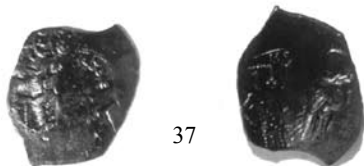
34



35



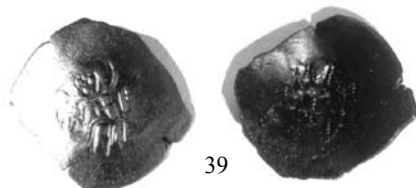
36



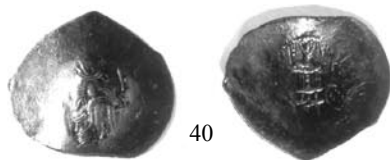
37



38



39



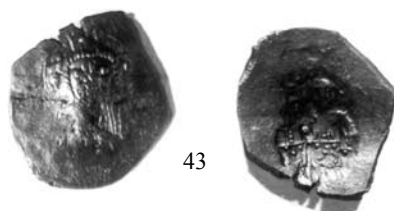
40



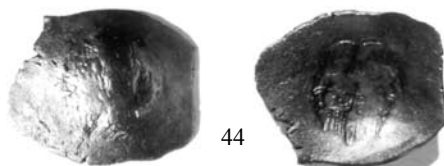
41



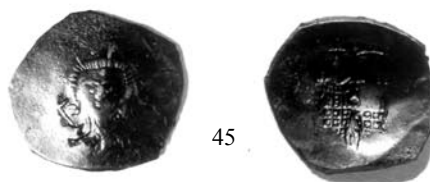
42



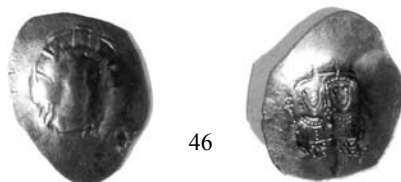
43



44



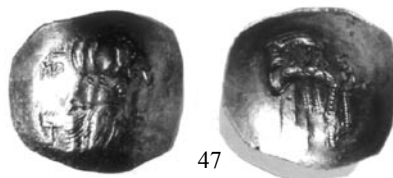
45



46

Обр. 34–38. Български имитации, тип А
Обр. 39–40. Български имитации, тип В

Обр. 41–46. Български имитации, тип С



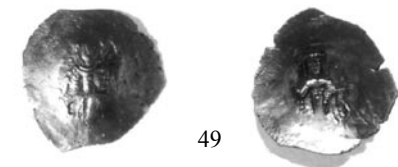
47

Обр. 47. Латинска имитация, директно копие
на III билоново монетосечене
на Мануил I Комнин



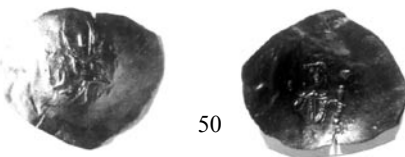
48

Обр. 48. Латинска константинополска
имитация, тип А (голям модул)



49

Обр. 49–50. Латинска константинополска
имитация, тип А (малък модул)



50

Таблица I

Мануил I Комнин

III монетосечене

I фаза

(B)



Таблица II

Мануил I Комнин, IV монетосечене

A(b) A(c)

C(a) * *

D(a) D(b)

Таблица III

Ангронин I Калнин

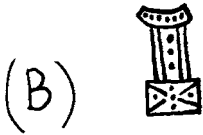


Таблица IV

Исан II Анзел

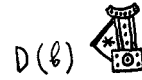
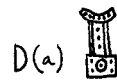
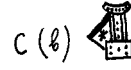
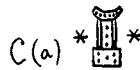
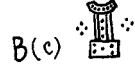
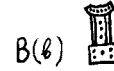
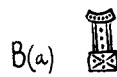
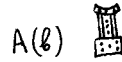


Таблица V

Алекс III Анзел

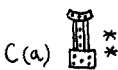
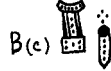
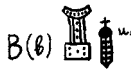


Таблица VI

Български имитации, тип C



COLLECTIVE FIND OF BILLON
SCYPHATES, FOUND IN THE RUINS OF THE ROMAN FORTRESS IN KIUSTENDIL

Summary

Vladimir Penchev

The subject of this work is a collective find of billon scyphates, accidentally found in the ruins of the Roman fortress over 30 years ago. The hoard contains 259 coins, which are grouped as follows:

- Manuel I Comnenus (114 – 1180), 3rd mintage, 3 pieces
- Manuel I Comnenus (114 – 1180), 4th mintage, 6 pieces
- Andronicus I Comnenus (1183-1185) – 1 piece
- Isaac II Angelus (1185-1195) – 59 pieces
- Alexius III Angelus (1195-1203) – 78 pieces
- Bulgarian imitations, type A – 33 pieces
- Bulgarian imitations, type B – 17 pieces
- Bulgarian imitations, type C – 47 pieces
- Latin Constantinople imitations – 15 pieces

The latest coins from this find are small-size Latin Constantinople imitations, type A. Reasonably the hoard must have been hidden at the beginning of the second decade of the 13th century at the earliest.

ЧАСТ ОТ СЪКРОВИЩЕ СЪС ЗЛАТНИ И СРЕБЪРНИ СРЕДНОВЕКОВНИ МОНЕТИ (XIV В.) ОТ ЗЕМЛИЩЕТО НА СЕЛО АЛЕКСАНДРОВО, ЛОВЕШКО

Владимир Пенчев

През 1948 г., в землището на село Александрово, Ловешко, при копане на пръст за изработване на тухли, било изкопано глинено гърненце със златни и сребърни монети от XIV в. За намирането на съкровището е съобщено в бюлетина за колективните монетни находки, издаван в ИАИ¹. От тази находка, чието цялостно съдържание остава за съжаление завинаги неизвестно, били изпратени в тогавашния Народен музей в София три златни византийски перпери на императорите Андроник II Палеолог с Андроник III Палеолог, тринадесет сребърни български аспри от типа “Иван Александър с Михаил Асен” и един сребърен пръстен. Те се съхраняват в нумизматичния фонд на АИМ при БАН, под инвентарен № CLVI – 1957 и са предмет на настоящата публикация². Описанието им даваме в следния

КАТАЛОГ

ВИЗАНТИЙСКИ МОНЕТИ

**Перпери на Андроник II Палеолог
с Андроник III Палеолог
(1325 – 1328 г.) – 3 броя.**

1. Лице: Знаци от двете страни на фигурата на Богородица (табл. I, 1). Допоясно изображение на Богородица

Оранта, с нимб, туника и мафорион, насреща, представена в средата на изображените в кръгов план крепостни стени на Константинопол, които са фланкирани от четири групи от по три кули.

Опако: Надпис (табл. I, 2). Андроник II (вляво) и Андроник III (вдясно), коленичили насреща, от двете страни на изправения насреща Христос, който ги коронясва. Двата императори са с бради, със стеми, сакоси и лороси. Ръцете им са протегнати молитвено към Христос. Христос е с нимб, туника и мантия.

Диаметър 21 – 25 мм. Тегло 4, 03 г (обр. 1)³.

2. Лице: Знаци от двете страни на фигурата на Богородица (табл. I, 3). Изображението е като при лицевата страна на № 1, но е отпечатано с друга лицева матрица.

Опако: Надписът, с изключение на инициалите на Христос, е заменен с чертички и точки (табл. I, 4). Изображението е като при обратната страна на № 1, но е отпечатано с друга обратна матрица. Спукана. Диаметър 22 – 25 мм. Тегло 4, 38 г (обр. 2)⁴.

3. Лице: Знаци от двете страни на фигурата на Богородица (табл. I, 5).

Изображението е като при лицевата страна на № 1, но е отпечатано с трета лицева матрица.

Опако: Надпис (табл. I, 6). Изображението е като при обратната страна на № 1, но е отпечатано с трета обратна матрица.

Част от периферията е вторично орязана. Диаметър 19 – 22 мм. Тегло 4,21 г (обр. 3)⁵.

БЪЛГАРСКИ МОНЕТИ

Аспри от типа “Иван Александър с Михаил Асен” – 13 броя.

Както изтъкнахме в началото, всичките 13 български монети, влизащи в състава на запазената част от находката от село Александрово, която публикуваме понастоящем, са аспри от типа “Иван Александър с Михаил Асен”. Това е II тип на сребърните монети на цар Иван Александър⁶. Неговото описание е следното:

Лице: IC (XC. Христос, с дълги коси, брада и мустаци, с нимб, туника и мантия, прав, насреща. Двете му ръце са разперени встрани за благословия. Зад гърба му има престол без облегалo. Вляво от изображението е изписан монограмът на името Александър, а вдясно – монограмът на титлата цар (при всичките 13 екземпляра той е изписан в негативна форма).

Опако: Изображение: Царят (вляво) и синът му (вдясно), прави, насреща, държащи помежду си знаме с дълга дръжка, която е разтроена в долния си край. Долу, от двете страни на дръжката има по една многолъчна звезда. И двамата владетели са със стеми, сакоси с маниакони и лороси. Всеки от тях държи по един скиптер с кръст.

Надписи: Горе, вляво от дръжката на знамето, е изписан монограмът на името Александър, а вдясно – монограмът на

титлата цар (при всичките 13 екземпляра той е изписан в негативна форма). Долу, вляво от фигурата на Иван Александър е изписан монограм на думата благоверен. Вдясно от фигурата на Михаил Асен е изписан монограм на името Михаил.

Вариант А⁷ – 1 брой.

Върху опакото, вляво от фигурата на Иван Александър, е изписан усложнен монограм на думата благоверен (табл. II, 1). Вдясно от фигурата на Михаил Асен е изписан монограм на името Михаил (табл. II, 2).

– Диаметър 20 – 21 мм. Тегло 1,44 г (обр. 4). Спукана и слабо очукана.

Екземплярът от вариант А се отличава с по-добър стил на своите изображения и надписи, от този на останалите 12 монети на Иван Александър с Михаил Асен, влизащи в състава на публикуваната понастоящем част от съкровище.

Вариант Б⁸ – 5 броя.

Върху опакото, вляво от фигурата на Иван Александър, е изписан опростен монограм на думата благоверен (табл. II, 3) или негови варианти. Вдясно от фигурата на Михаил Асен е изписан монограм на името Михаил. При три екземпляра той е с формата (табл. II, 2). При останалите два екземпляра този монограм е с формата (табл. II, 4).

– Диаметър 19 – 21 мм. Тегло 1,62 г (обр. 5).

– Диаметър 20 – 21 мм. Тегло 1,54 г (обр. 6).

– Диаметър 18 – 21 мм. Тегло 1,29 г (обр. 7). Част от ядрото е вторично изрязана.

– Диаметър 20 – 21 мм. Тегло 1,61 г (обр. 8).

– Диаметър 19 – 20 мм. Тегло 1,40 г (обр. 9). Местата на монограмите

на думата благоверен и на името Михаил са разменени.

Вариант В⁹ – 7 броя.

Върху опакото, вляво от фигурата на Иван Александър, е изписан опростен монограм на думата благоверен (табл. II, 3) или негови варианти. Вдясно от фигурата на Михаил Асен е изписан монограм на името Михаил. При пет екземпляра той е с формата (табл. II, 5). При останалите два екземпляра този монограм е с формата (табл. II, 6).

- Диаметър 19 – 21 мм. Тегло 1,51 г (обр. 10). Части от периферията са отчупени.
- Диаметър 20 – 21 мм. Тегло 1,35 г (обр. 11). Части от периферията са отчупени.
- Диаметър 19 – 20 мм. Тегло 1,59 г (обр. 12). Част от периферията е вторично орязана.
- Диаметър 19 мм. Тегло 1,29 г (обр. 13).
- Диаметър 17 – 19 мм. Тегло 1,00 г (обр. 14). Местата на монограмите на думата благоверен и на името Михаил са разменени. Периферията е вторично орязана.
- Диаметър 19 – 21 мм. Тегло 1,22 г (обр. 15). Част от периферията е вторично орязана.
- Диаметър 19 – 20 мм. Тегло 1,35 г (обр. 16). Част от периферията е вторично орязана.

СРЕБЪРЕН ПРЪСТЕН (XIV в.)¹⁰

Пръстенът е с високо кухо столче, с фестониран ръб, върху горната част на който е припоено щитче, което е с формата на шестлистно цветче. Към столчето е припоена широка халка с плоско сечение. От външната страна на халката

са гравирани две плитки успоредни канелюри. Лицето на щитчето е украсено с кръговидни релефни орнаменти – шест по периферията и един в центъра. Тези кръговидни орнаменти са оформени от припоени филигранни осукани нишки, като в средата на всеки от тях има по една едра гранула. По столчето се забелязват слаби следи от позлатяване. Диаметър на халката 22 мм. Височина на столчето 5 – 6 мм. Диаметър на щитчето 15 мм. Тегло 5,69 г (обр. 17 – 18).

Съкровището, част от което публикуваме понастоящем, се е състояло от немалко количество високостойностни златни и сребърни монети. В него очевидно е имало и някакви накити, за което свидетелства единствения пръстен, достигнал до Археологическия музей в София. Монетите и предметите, влизащи в него, са били вложени в глинено гърненце, преди да бъдат заровени в земята. Явно това е било едно фамилно съкровище, укрито от някой доста заможен жител на Ловешко, живял в средата на XIV в.

Най-късните монети, влизащи в запазената част от съкровището, са седемте аспри от вариант В на типа “Иван Александър с Михаил Асен”. Неговото производство се датира в периода между 1345/46 – 1355/56 г.¹¹ Но важно е и обстоятелството, че един екземпляр от петте аспри от вариант Б и четири екземпляра от седемте аспри от вариант В, са с вторично внимателно орязани части от перифериите. При една от тези монети, която е от вариант В (обр. 14), всъщност е орязана почти цялата периферия. Смята се, че това внимателно вторично орязване, е било извършвано след средата на петдесетте години на XIV в.¹² Тогава, в производството на сребърните монети в търновската монетарница, е бил въведен вариант Г на сребърния монетен тип “Иван Александър с Михаил Асен”, при

който тегловният стандарт е бил намалялен¹³. Затова, всички екземпляри от трите по – ранни варианта на този тип (А, Б и В), които са попадали в държавната хазна, са били вторично внимателно орязвани, за да се приближат теглата им до тези на новоотсичаните монети от вариант Г. Макар че, в публикуваната понастоящем запазена част от съкровището от Александрово, няма нито една монета на Иван Александър с Михаил Асен, която да е от вариант Г, то въпросните пет екземпляра с вторично орязани периферии, ни карат да датираме времето на неговото укриване след средата на петдесетте години на XIV в. Най-вероятно, закопаването му в земята е станало някъде в края на петдесетте – началото на шестдесетте години на това столетие.

Колективната монетна находка от село Александрово, Ловешко показва, че по времето на нейното укриване, наред със сребърните аспри на цар Иван Александър със сина му Михаил Асен, в паричното обръщение в Търновското царство, все още са участвали екземпляри от златните византийски перпери на Андроник II Палеолог с Андроник III Палеолог. Нискокаратните златни перпери на Палеолозите са всъщност единствените реални златни монети, участвали в паричното обръщение в българските земи през XIV в.¹⁴ Срещашите се в някои колективни находки от това столетие постари перпери (от XIII – XIV в.), вероятно са били укривани като късове благороден

метал, подобно на накитите от злато и сребро, също понякога влизащи в състава на подобни съкровища¹⁵. Най-късните колективни находки, укрити през XIV в., включващи в своя състав едновременно и златни и сребърни монети, съдържат златни перпери на Палеолозите и сребърни аспри на Иван Александър с Михаил Асен¹⁶. Такова именно е и съкровището от село Александрово, Ловешко, част от което публикуваме тук. Вероятно, златните монети на Палеолозите са участвали в паричното обръщение в българските земи, някъде до края на шестдесетте години на XIV в. Тъй като производството им във Византия е било прекратено след съвместното управление на Йоан V Палеолог с Йоан VI Кантакузин (1347 – 1352), то и притокът им в българските земи трябва да е престанал наскоро след това. Постепенно, те са били изцяло заменени, в състава на местната циркулационна среда, от сребърните български монети¹⁷.

През XIV в., външната търговия на българските области се е осъществявала главно с посредничеството на чуждестранни търговци, преди всичко венецианци, дубровничани и генуезци. Фактът, че в откриваните в България монетни находки от XIV в., не се съдържат никакви други златни монети, освен византийски перпери, показва, че по онова време италианските търговци и дубровничаните, са използвали при търговските си контакти в българските земи, като златни монети, единствено перперите на Палеолозите.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Т. Герасимов.** Колективни находки на монети. ИАИ, XVII, 1950, с. 322.
- ² Благодарение на любезността на ст. н. с. Боряна Русева от АИМ при БАН, на която изказвам своята голяма благодарност, имах възможността да прегледам тази час от колективна находка и да я подготвя за публикуване.
- ³ **Ph. Grierson.** Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, vol. V, part II, Washington, 1999, pl. 30, N 502.
- ⁴ **Ph. Grierson.** Op. cit., pl. 30, N 502.
- ⁵ Ibidem, pl. 30, N 503.
- ⁶ **Й. Юркова, В. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. С., 1990, с. 125.
- ⁷ **Й. Юркова, В. Пенчев.** Цит. съч., с. 125.
- ⁸ Пак там, с. 125.
- ⁹ Пак там, с. 125 – 126.
- ¹⁰ Описанието и датировката на този пръстен дължа на н. с. Николай Марков от НИМ – София, комуто изказвам своята благодарност.
- ¹¹ **Й. Юркова, В. Пенчев.** Цит. съч., с. 131.
- ¹² Пак там, с. 134.
- ¹³ Пак там, с. 133 – 134.
- ¹⁴ **В. Пенчев.** Още веднъж за съкровището от златни хиперпирони на Палеолозите, намерено в Поморие. Годишник на Департамент Археология – НБУ/АИМ, IV – V, 2000, с. 419.
- ¹⁵ **В. Пенчев.** Цит. съч., с. 418 – 419.
- ¹⁶ Пак там, с. 419.
- ¹⁷ Пак там, с. 419.



*Обр. 1–3. Перпери на Андроник II Палеолог
с Андроник III Палеолог*



*Обр. 4. Аспра на Иван Александър
с Михаил Асен, вариант А*

*Обр. 5-9. Аспри на Иван Александър
с Михаил Асен, вариант Б*



10



11



12



13



14



15



16



Обр. 10–16. Аспри на Иван Александър с Михаил Асен, вариант В



17



18

Обр. 17–18. Сребърен пръстен

Таблица 1

1. $\ddot{K} \mid \ddot{X}$
2. $\pi \mu \nu \kappa \mid \bar{\mu} \mid \bar{\kappa} \mid \Delta \dots$
3. $\ddot{K} \mid \ddot{X}$
4. $\dots \mid \bar{\mu} \mid \bar{\kappa} \mid \dots$
5. $N \mid X$
6. $\begin{array}{c} \dots \\ \dots \\ \dots \end{array} \mid \begin{array}{c} \dots \\ \dots \\ \dots \end{array} \mid \begin{array}{c} \dots \\ \dots \\ \dots \end{array}$

Таблица II

1. B
2. M
3. B
4. M
5. M
6. M

PART OF A HOARD OF GOLD AND SILVER MEDIEVAL COINS (14TH CENTURY), FROM THE
VILLAGE OF ALEKSANDROVO,
THE LOVECH DISTRICT

Summary

Vladimir Penchev

In 1948, a clay vessel with gold and silver coins and adornments from the 14th century was found on the territory of the Aleksandrovo village, the district of Lovech. 3 gold Byzantine coins of emperor Andronikos II Palaeologos with Andronikos III Palaeologos, 13 silver coins of Ivan-Alexander with Michael Asen and 1 silver ring entered the Archaeological Museum in Sofia. Most probably, the hoard was hidden at the end of the 50s and the beginning of the 60s of the 14th century.

This partially survived hoard is the subject of the article.

НОВА МЕДНА МОНЕТА НА ТЕРТЕР, СИНА НА ДЕСПОТ ДОБРОТИЦА, ПРЕПЕЧАТАНА ВЪРХУ ОТСЕЧЕНА В ДРЪСТЪР МОНЕТА НА ДОБРОТИЦА

Владимир Пенчев

През 2002 г., по време на редовните археологически разкопки, провеждани в Силистра, беше намерена една твърде интересна средновековна българска монета, която е предмет на настоящата публикация*. Става дума за медна монета на сина на добруджанския деспот Добротица, Тертер, която е препечатана върху отсечена в Дръстър медна монета на деспот Добротица. Описанието ѝ е както следва:

Лице: Отпечатана е част от монограма на името Тертер, а именно, обърната наляво буква Р. От първоначалния тип ясно личи буквата ω и под нея буквата Т.

Опако: Двуглав орел с разперени криле, насреща. Лявата му глава (вдясно) и лявото му крило (вдясно) не са се отпечатали. От първоначалния тип е запазена голяма буква Δ.

Диаметър 20 – 22 мм. Силно корозирал екземпляр, поради което настоящето тегло няма нищо общо с първоначалното и за това не го прилагаме. Образ 1 и рисунка 1.

Монетата е намерена в квадрат С₁₄, на дълбочина 15,25 м. Заведена е в инвентарната книга за монетите от редовните археологически разкопки в Силистра под № 3220.

Доколкото ни е известно, досега в научната литература са публикувани само три монети на Тертер, препечатани върху отсечени в Дръстър монети на баща му, деспот Добротица. Две от тях са намерени на разположения срещу Силистра остров Пъкюл луй Соаре (Custurea 1980, 641 – 642; Diaconu 1980). Третата произхожда от Шуменска крепост (Йорданов 1982, 124, табл. II, 9).

Значението на тези препечатани монети се състои преди всичко в това, че те са неопровержимо доказателство при установяването на относителната хронология между изработените в Дръстър медни монетосечения на Добротица и на сина му Тертер (Йорданов 1982, 124; Юркова, Пенчев 1990, 185). Несъмнено по – ранни са монетите на Добротица. Освен това, трябва да се отбележи, че наличието на монети на Тертер, препечатани върху такива на Добротица, се явява още едно потвърждение на констатирания вече стремеж на управлявалия в Дръстър Тертер към демонстрирането на известна независимост от неговия баща (Юркова, Пенчев 1990, 184), чиято резиденция е била в крепостта Калиакра.

* Изказвам своята благодарност на научния ръководител на разкопките в Силистра, доц. Ст. Ангелова, за предоставената ми възможност да проуча и публикувам тази монета.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Йорданов 1982: И. Йорданов. Монетосечене на българските владетели в Добруджа. – В: Сб. “Средновековна България и Черноморието”. Варна, 1982, 119 – 129.

Юркова, Пенчев 1990: Й. Юркова, В. Пенчев. Български средновековни печати и монети. С., 1990.

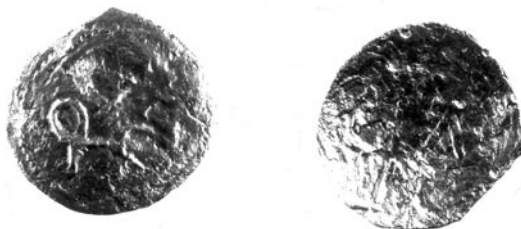
Custurea 1980: G. Custurea. Precisari cu privire la cronologia unor monede medievale descoperite la Pacuiul lui Soare. Studii si cercetari de istorie veche si arheologie, vol. 31, 4. Bucuresti, 1980, 641–642.

Diaconu 1980: P. Diaconu. Les contributions numismatiques a la connaissance de l’organisation politique de la Dobroudja (XIV s.). Rapports du IV^e Congres International d’Archeologues Slave, 15–16 Septembre, 1980, Sofia.



Обр. 1

Рисушка 1



A NEWLY-FOUND COPPER COIN OF
TERTER, SON OF THE DESPOT
DOBROTITSA, OVER-STRUCK ON A COIN OF DOBROTITSA, MINTED IN DRASTAR

Summary

Vladimir Penchev

In 2002, a copper coin of Terter, son of the Dobrudzha despot Dobrotitsa, over-struck on a copper coin of Dobrotitsa was discovered during regular archaeological excavations in Silistra.

Until now, only 3 coins of Terter over-struck on coins of Dobrotitsa, have been published. Two of them were found on the island of Pacuiul lui Soare, situated opposite Silistra and the third coin originates from the fortress of Shumen.

The significance of these over-struck coins consists in that they help to indisputably establish the relative chronology of the Drastar copper mintages of Dobrotitsa and his son Terter. Undoubtedly, the coins of Dobrotitsa are the earlier.

МЕДАЛ И ДИПЛОМ ЗА УДОСТОЯВАНЕТО НА ЦАР БОРИС III С ЛАВРОВИЯ ВЕНЕЦ НА КРАЛСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ НА НАУКИТЕ В РИМ

Виолета Великова – Кошелева

Националният исторически музей притежава най-богатата колекция от български настолни мадали. Някой от тях са непубликувани, а други са малко известни. Ще представим един от тези медали, който е свързан с личността на цар Борис III. Това е настолният медал, отсечен през 1939 г. по повод решението на Кралския университет на науките в Рим от 1 юли 1939 г. за удостояването на цар Борис III със званието доктор хонорис кауза.

В настоящия момент не са известни други екземпляри от този медал в българските музеи и в достъпните ни частни колекции. Вероятно тиражът на знака не е бил много голям. Публикуването на меда-

ла надяваме се ще представлява интерес за специалистите и е скромен принос в обогатяването на родната ни фалеристика. Събитието от 1939 г. се потвърждава и от оригиналната диплома, издадена в Рим, която се съхранява в Централния държавен архив¹.

Във фонда на музея се съхраняват две степени на медала – златен и бронзов². Откупени са от колекционер.

Описание на медалите. Кръгла форма, отлят. Златният медал е изработен от позлатен бронз. Диаметър – 31 мм.

На аверса на медала е изобразена глава на цар Борис III в ляв профил. Подобно изображение има на аверса на ордена “За заслуга”, но там образът на владетеля е в



Медал за удостояване на Цар Борис III Български със званието доктор хонорис кауза на Кралския университет на науките в Рим, златен, аверс и реверс и кутията на медала

по-млада възраст³. Около кръга е поставен следният надпис

“BORIS • III • BULGARIAE • REX • AC • RESTITUTOR DISCIPLINARUM NATURALITUM DOCTOR HONORIS CAUSA • RENUNTIATUS 15 7 39 – X.II”.

Превод: “Борис III цар на България и обновител на природните науки обявен доктор хонорис кауза на 15. 7. 39-XVII”

На реверса на настолния медал е изобразен митичният символ на Рим – Капитолийската вълчица, кърмеща двамата братя Ромул и Рем. Както е известно Ромул е прието да се смята за основател и епоним на града⁴. Над нея в последователност от ляво на дясно са поставени три изображения:

1. Герб на университета.
2. Глава на античен мислител – вероятно символ на хуманитарните науки.
3. Жезъл на Асклепий – вероятен символ на природо-научните дисциплини, преподавани в Кралския университет.

Около композицията е поставен следният надпис:

“UNIVERSITAS • STUDI • ROMANITANTO • AUCTA • VIRO • HOC • NOMISMA • DECRETI • HONORIS • MONUMENTUM • D. D.”

Превод: “Римският университет в така разширен {вид} на мъжа този медал по декрет за заслуги дар дарява”

Златният медал е поставен в специална кутия, отвън облечена в тъмно синя шагренева хартия, от вътрешната страна със тъмно синьо кадифе с оформена вдлъбнатина за поставяне на медала, капакът отвътре е покрит със синьо моаре. Върху капака на кутията е изобразен владетелския герб на цар Борис III в неговата голяма форма, за което свидетелства, голямото огърлие на ордена “Св. Св. Равноапостоли Кирил и Методий”, което е включено в герба като династичен знак на Сакс-Кобургготската династия на българския престол.

Дипломата, която се съхранява във Централния държавен архив е изработена от пергамент, върху който в сиво – черна тоналност е отпечатана типова бланката на университета от 1939 г., подписите са с черно мастило, подпечатана е със сухия печат на университета. Размерите на пергаментата са – 65 X 50 см. В долния десен ъгъл е отбелязано името на дизайнера – “Dis. M. Richiello”.

Документът съдържа текст, отпечатан в правоъгълно поле. Украсата е разположена двустранно на полето и е съчетание от символи на фашистка Италия – кралски орли, лавров венец и клонка в ляво, клонка и венец от дъбови листа в дясно, две вертикално поставени фаши, два медальона – единият е на богинята Атина Палада със шлем като покровителката на развитието на науката. Другият медальон е с герба на университета, дизайнерско решение от 40-те години, представляващ серафим поставен в кръг с надпис около долната половина на изображението “STUDIUM VRBIS” (световната наука)⁵. Над цялостната композиция е поставен герба на Кралство Италия.

Дипломата е издадена от Кралския университет на науките в Рим, днес известен като университета “La Sapienza”, (Ла Сапиенца). Той е един от най-старите италиански университети, основан е от папа Бонифаций VIII с була от 20.IV.1303 г.⁶. Понастоящем е най-големият Европейски университет, и втори в света след университета в Кайро⁷. Документа е подписан от ректора на университета Пиетро де Франчиши⁸, по времето на неговия мандат в периода 1935-1943 г.

Превод на текста на дипломата:

“В ИМЕТО НА НЕГОВО ВЕЛИЧЕСТВО ВИКТОР ЕМАНУИЛ III

ПО БОЖИЯТА МИЛОСТ И ПО НАРОДНАТА ВОЛЯ КРАЛ НА

ИТАЛИЯ И НА АЛБАНИЯ И ИМПЕРАТОР НА ЕТИОПИЯ



Диплом за удостояване на цар Борис III Български със званието доктор хонорис кауза на Кралския университет на науките в Рим.



Герб на университета "La Sapienza"

Ние, проф. Пиетро де Франчиши, национален съветник,

Ректор на Кралския университет на науките в Рим, Предвид чл. 169 от (единната таблица) закони за висшето образование,

Утвърдена с кралски декрет от 31 август 1933л IX – №1592

Предвид решението на Съвета на Факултета по природни, физически и математически науки от 1 юли 1939 – XVII, утвърден от Негово превъзходителство Министъра на народното образование

Даваме на

Н.В.БОРИС III Български

Лавровия венец по природни науки
HONORIS CAUSA

Издадено в Рим на 15 август 1939 – Х.И

Ректор

Административен директор

Председател на факултета

Диз. М. Ричиело⁹

Научните интереси на Борис III в областта на природонаучните дисциплини, неговата изследователска дейност, създаването на благоприятни условия за развитието на научните институти в Царство България, покровителството и личното му участие в доизграждане на царския музей, факултетите към Софийския университет, както и приносът му за международното утвърждаване на тези институти са високо ценени от научната общност. Цар Борис III, по думите Петър Берон – директор на Националния природонаучен музей при БАН, трайно ще остане в историята на музея като “човек с огромни заслуги за развитието и укрепването му. Българското царско семейство се нарежда в съвсем краткия списък на монарсите

натуралисти заедно с монахския принц Алберт, японския император Хирохито и синът му император Акахита....Затова сме им благодарни каквато и да е политическата оценка за дейността им”¹⁰.

През 1928 г. Академичният съвет провъзгласява Борис III за доктор хонорис кауза на Софийския университет. Той е също така член на Академията на науките в Болоня, почетен член на чехословашкото ботаническо и ентомологическо дружества, пожизнен член на германското орнитологично дружество и почетен член на всички български природоизпитателни сдружения¹¹. Дипломата и почетният медал от Рим са част от международното научно признание на цар Борис III.

БЕЛЕЖКИ

¹ ЦДА, Ф. 3к, оп.12, а.е. 2019

² НИМ. Основен фонд. Настолен медал по повод удостояването на цар Борис III, със званието доктор хонорис кауза на университета в Рим, златен – НИМ Инв. № 22536, и бронзов – Инв. № 22537.

² Известно е, че изработването на ордена с лика на цар Борис е възложено от Канцеларията на българските ордени през м. май 1925 г. на виенската ювелирна фирма Роте и Нефе – ЦДА, ф.3, а.е.1557, л.56 и сл., Петров, Т. Ордени и медали в България. С.1998, с.89.

⁴ Мифы народов мира. Ромул. П., Т. Пл Советская э

⁵ Università degli studi di Roma “La Sapienza”, Wikipedia. L' enciklopedia libera.

⁶ “La Sapienza IERI”. www.uniroma1.it/europro/ectsguide/acts0203it/La Sapienza_0203_it.PDF, s.1

⁷ “La Sapienza OGGI”. www.uniroma1.it/europro/ectsguide/acts0203it/La Sapienza_0203_it.PDF, s. 1

⁸ Пиетро де Франчиши е ректор през 1930-1932 г и 1935-1943 г.

⁹ Превод – к.ф.н д-р Пенка Данова

¹⁰ Берон.П.Царските колекции в българските музеи, архиви и библиотеки. Съставител ст. н. с. д-р Цветана Кьосева. Български бестселър. Национален музей на българската книга и полиграфия. С., 2004, с. 63.

¹¹ Българската царска династия. Приложение на сп. “Стрела”. С. 1990, с. 80.

БЪЛГАРСКИ ВЛАДЕТЕЛСКИ ИМЕНА И ПРЕДСТАВИТЕЛНИ ТРИДЕЛНИ СГРАДИ ОТ РАЙОНА НА КАВКАЗ

Тодор Чобанов

Изследването на културата на Дунавска България изисква прилагането на ретроспективния метод – проследяването на отделни културни явления и характеристики назад във времето. Отправна точка за такъв анализ е Велика България, която макар и да съществува доста кратко време е именно източникът както на политическите, а така също и на някои културни явления, които са пренесени на Балканите след 681 г. Тази културна приемственост между двете формирования е осъществена благодарение на споделения елит – или по-точно на тази част от елита на Велика България, която заедно с Аспарух се преселва на Долния Дунав.

Именно краткото съществуване на военно-племенният съюз на Кубрат прави необходимо по-детайлното “вглеждане” в региона, където той се появява. Тук следва да бъдат търсени корените на въпросните културни явления, които през Велика България попадат на Долния Дунав. Този метод на селективно разглеждане на отделни явления на пръв поглед противоречи на възприетия до момента подход да се търси произходът на културата на старите българи в цялост. Всъщност изследването на отделни елементи не противоречи, а по-скоро допълва изследванията на учени като Ст. Ваклинов, който направи сериозен опит да обвърже ранния етап от историята на старите българи с конкретни археологически култури¹ и Р. Рашев²,

който разглежда въпроса с културата на старите българи в контекста на Великото преселение на народите и придвижването на хунските племена на Запад.

Целта на това изследване е да се потърсят в региона на Кавказ, и то преимуществено със зоната на традиционна уседналост на юг от планината, едни или други явления, които биха могли, преминавайки през периода на съществуване на Велика България, да попаднат след това на Долен Дунав, пренесени от старобългарския елит. Другият основен въпрос поставен в статията е анализирането на информация за самия елит на старите българи и то преимуществено сведения за неговия етнически състав и развиваната от него елитарна култура (в противовес на масовата култура).

Нека разгледаме някои определени въпроси, свързани с етническия произход и вкусовете на елита на Велика и Дунавска България. Предметите на лукса, които той използва, са подробно анализирани в контекста на богатите находки от Вознесенка и Малая Перешчепина, както и на находки от самата Дунавска България³. Става ясно, че сред елита на старите българи са разпространени и се ползват както вносни предмети на византийската, иранската и средноазиатската торевтика, така също и предмети собствено производство или произведени при двора на съответния владетел от резидентиращи майстори. Да-

леч по-неясен остава въпросът с архитектурата на властта, ползвана от аристокрацията на старите българи. Докато за Велика България не можем все още да идентифицираме конкретни паметници, на юг от Дунав това са дворците и капищата от езическия период до средата на IX век. За дворецовите сгради в Плиска са изказани доста на брой хипотези, а капищата на езическата старобългарска религия, макар и подробно анализирани, все още не могат да бъдат свързани с конкретна група паметници от ареала на Велика България. Тяхното изследване и откриването на първоизточника им, на образците, които са техни непосредствени предшественици, би било възможно само ако се изясни мотивацията на техните основни ползватели и в частност етническите характеристики на елита на старите българи.

В тази връзка перспективна и сравнително неразработвана в цялост се оказва темата за имената на представителите на висшата старобългарска аристокрация и особено владетелските имена на рода Дуло. По въпроса една изключително интересна статия публикува на руски език В.Бешевлиев⁴, който продължава изследвания, започнати в българската историография от И. Дуйчев⁵. Заключениеята на Бешевлиев, подкрепени с многобройни аналози и с археологически данни, са повече от конкретни – според него от ирански произход са имена като Аспарух, Безмер, Кубрат, Гостун, Омуртаг, Кардам, Мостич, Корсис, Расате и др. Обяснението, което именитият изследовател дава на констатацията, че имената на аристокрацията на старите българи са преимуществено ирански, е, че иранското влияние прониква при тях когато те се намират в южноруските степи преди VII век и се запазва до късно, за което свидетелства името Персиян⁶, за което Бешевлиев се присъединява към мнението на Дуйчев, че следва да се изведе от славянското наименование на

персийския етнос⁷. Особен интерес представлява изводът на Бешевлиев, че т.нар. “първобългарски знаци” (към които спада и известният знак **IYI**) издълбани върху тухла и камък, не могат да се отделят по никакъв начин от сарматските знаци с подобен характер. Към иранските елементи в културата на старите българи Бешевлиев отнася и мадарския скален релеф, първобългарските надписи, както и керамичната украса в Преслав и Патлейна⁸.

По една или друга причина археологическите паметници, които Бешевлиев съвсем накратко цитира при анализа на характера на имената на елита на старите българи са сравнително неизвестни у нас. Тук ще се спрем само на най-важните от тях.

През 1940г. година започват усиленни археологически проучвания в Грузия и по-конкретно в старата грузинска столица Мцхета-Армази, разположена при сливането на р.Аргави и р. Кура. Мцхета-Армази е столица на Иберийското царство, обхващащо териториите на днешна централна и източна Грузия, което в 66-65г. пр.Хр. след похода на Помпей в региона попада за известно време в римската сфера на влияние, но през I-II век сл.Хр. вероятно е подчинено на царя на Партия, докато римското влияние остава силно в Колхида по грузинското крайбрежие. Мцхета-Армази е силно укрепен град, защитаван от две крепости – Гармозика-Армазихе (крепостта на Ахура-Мазда) и Севсамор⁹. Сведенията за местната династия, известна като “питакшите на Армази” идват основно от некропола на старата грузинска столица, публикуван в пълнота едва в края на 50-те години¹⁰. В гроб №1 (оформена с каменни плочи гробница) на некропола е открито погребение на един от членовете на местната династия – питакш Аспарух (фиг 1). Погребението е изключително богато –освен масивния златен пръстен-печат с гема с портрет и

надпис са открити също така обкованите със сребро крака на гробничното дървено ложе, сребърен медальон, четири сребърни чаши, коланен комплект от 9 апликации и голяма правоъгълна тока от масивно злато с инкрустирани скъпоценни камъни и геми (включително и гема с родителите на питакиш Аспарух – Зевак и Карпак), масивен кинжал със златна обковка на канията, фрагментите от диадемата на питакиша също от златни пластини със скъпоценни камъни и с топчета, както и много други предмети, включително и седем златни римски ауреуса, последните от които от управлението на император Адриан (117-138), определящи датата на погребението към средата на II век¹¹.

На интересното име на питакиша – Аспарух – обръща внимание първо И. Дуйчев, който публикува статия по въпроса¹². *Питакиш* или *бидакш* (перс. *Bidexš*) е титла, близка до сатрап или вицецрал и вероятно династията от Мцхета-Армази са съуправители на царете на Иберия. За титлата споменава и Амиан Марцелин (23:6) в описанието си на Персия, където съобщава, че “витакс” е началникът на конницата, който наред със сатрапите и местните царе управлява най-важните провинции. В Иберия позицията се запазва до късно – за питакиш във втората половина на VI век – Аршуша, се говори в житието на св. Юстис от Мцхета¹³. Титлата се среща и в множество други паметници от Иберия¹⁴.

Престенът-печат с името на питакиш **Аспарухиш** от гроб №1 не е единствения паметник с това име от територията на древна Иберия. В същия некропол на Мцхета е разкопана стела, употребена като строителен материал за по-късен гроб от третата четвърт на II век. Върху стелата е частично разчетен надпис на армазки език (вероятно местен персийски диалект), отнесен към края на I век, в който е предава словото на питакиш Ша-

рагас и се описват различни събития, а също се споменава името Аспарух¹⁵. Вероятно това е същият Аспарух от гроб №1 от Мцхета, починал в преклонна възраст към края на 30-те или най-късно началото на 40-те години на II век. Името на Аспарух във формата му Аспакур се среща и у Амиан Марцелин, който го обозначава като владетел на източната част на Иберия към 367-368г. (27:12)

Друг представител на династията на питакишите от Армази, също известен по негова гема с гръцки надпис, открита в некропола, е питакиш Зевак¹⁶, вероятно баща на питакиш Аспарух, тъй като гема с името на Зевак и жена му Карпак е вградена в колана на питакиш Аспарух. Според Brentjes откритите в некропола находки, особено въпросните геми-печати, издават силно партско влияние¹⁷. Няма съмнение, че в Иберия по това време преобладава като религия зороастризма, а Мцхета-Армази е един от неговите водещи центрове в целия регион. Подобно заключение се потвърждава както от иранските имена на питакишите от Армази (Аспарух, Зевак, Безмер и др.¹⁸) така също и от разчитането на самото име Армази като “Крепостта на Ахура Мазда”¹⁹. Не на последно място именно при разкопките в Мцхета-Армази и в района са открити пет сребърни съда, изобразяващи фигурата на свещения кон застанал с вдигнат преден крак пред огнен олтар от разпространения тип “плоча върху колона”. На друг съд – сребърна чаша от с.Бори в западна Грузия – се открива надпис на местен средноперсийски преведен като “*Бузмихр, добрия питакиш*”²⁰. Името Бузмихр е съкратена форма на “Бузург Михр” или Великия Митра²¹ и може би се явява пряка аналогия на името на брата на кан Аспарух – Безмер от Именника на българските ханове.

Друг от археологическите паметници, споменати от Бешевлиев в анализа му върху характера на първобългарските

имена е слабо познатият у нас надпис на Шапур I (вероятно 239-272г.) от Накш-и Рустам²² – неговите царски деяния, в който сред придворните на Папак, дядото на Шапур I, се споменава и Аспарух син на Аспарух. В надписа се споменава и друг персийски велможа, чието име Бешевлиев е пропуснал да коментира – Заберган, определен като част от двора на основателя на сасанидската династия и баща на Шапур I – Ардашир I (224-239). Съвсем обосновано е да се направи допускането, че питакш Аспарух от Мцхета-Армази може да бъде идентифициран като един от двамата Аспаруховци, споменати в деянията на Шапур I, където става дума за “Аспарух, син на Аспарух” който е част от двора на Шапуровия дядо, легендарния Папак.

Аргументацията в този случай е следната: обръщайки внимание, че съгласно надписа на Шапур I от Накш-и Рустам Грузия, а пък и земите западно от нея, са посочени като част от царството на Сасанидите, може да се допусне, че след установяването на новата иранска династия в началото на III век питакшите от Армази вече са включени в системата на сасанидската аристокрация. Всъщност по-голямата част от старата партска аристокрация също става част от новата държава – местните династии са силни и централната власт се нуждае от тяхната поддръжка²³. Много е вероятно споменатият в надписа Аспарух или неговият едноименен баща, посочен като част от двора на легендарния Шапуров дядо – Папак, да е едноименният благородник от гроб №1 от Мцхета-Армази. Логично е да се допусне, че представлявайки изявени зороастрийци и силна местна династия, питакшите от Армази са подходящи за създаването на “династичната легенда” на първите сасаниди, изписана в пропагандния каменен надпис *res-gestae* на Шапур I от Накш-и Рустам.

Засиленият интерес на Сасанидите към Иберия се дължи и на близостта на Армения, която за първи път попада под властта на Сасанидите още при Шапур I. Отстъпва му я император Филип Араб след злополучния поход от 246г. когато римляните са разгромени и са принудени да молят за мир при унижителни за тях условия. Концентрирането на усилията на Шапур към Армения се дължи както на стратегическото ѝ разположение на границата между двете супер-сили на епохата, а така също и на факта, че тук по това време все още управлява старата партска царска династия на Аршакидите в лицето на цар Хосров. През 252г. Шапур организира убийството му и го заменя с лоялния на Сасанидите цар Тирдат (252-262). Важността на Армения за Персия се онагледява от факта, че местният цар носи специална титла – *wuzurg-Armanš~h* (Велик цар на Армения), а няколко от шахиншаховете на Сасанидската династия докато са принцове управляват именно в тази област. Арменските благородници стават известни пълководци от персийската армия, а арменската конница е сред елитните части на Сасанидите. Въпреки това конфронтацията с Рим именно тук и в Иберия ще продължи до гибелта на Сасанидски Иран в средата на VII век, захранвана от политическото и религиозно противопоставяне на двете империи в региона и въобще.

Иберийското царство е характерно с някои културни явления на които е интересно да се обърне внимание. Иранското влияние тук се проявява по различни начини, като един от най-специфичните е култовата и жилищна архитектура. Културните връзки със същински Иран започват още при ахеменидите, архитектурата на които оказва значително влияние върху местната архитектура в Иберия²⁴. Архитектурата на партите, която в пълна степен се явява приемственик на ахеме-

нидската, разпростира своето влияние и тук, изразено в комплекси като скалния град Уплисцихе и комплексът Дедоплис Миндори (фиг.2).

Уплисцихе е разположен северозападно от Мцхета-Армази. Градът е обитаван от желязната епоха до късното средновековие²⁵. В множество от оцелелите и до днес скални комплекси се наблюдава традиционната схема на големия айван (или ливан) – двор частично вкопан в скалите, разположен пред самата сграда, като фасадата ѝ е отворена към него с един доминиращ хоризонтално и вертикално айван²⁶ (фиг.3). Всъщност при този модел фасадна стена изобщо отсъства, а цялото пространство е фокусирано около големия централен айван, разположен директно срещу входа на двора. Най-голямата зала в подобен род структури е тази, разположена под водещия голям айван (фиг.4). Анализирайки различни данни за Уплисцихе грузинските изследователи достигат до извода, че градът несъмнено е играл ролята на култов център на едно от божествата-патрони на местните династии в Иберия, а сградите с айвани трябва да се отнесат към края на партският период (I-II век сл.Хр.)²⁷. Несъмнено подобен извод е точен, тъй като схемата на големия айван се утвърждава и достига зрялост именно в този период. В своя “класически” светски вид, познат от еталонните партски центрове като Хатра и Ниса, тя се развива в един или повече айвани, ориентирани на север и отворени откъм южната си фасада към вътрешен двор. Дворът никога не се свързва директно с уличното пространство, а се използва преходен по-малък двор в един от ъглите на големия централен двор. При тези комплекси със светски характер – дворци – често се обособяват пространства с пещи и други съоръжения, докато при култовите комплекси, като тези в Уплисцихе, такива отсъстват. Друга характерна

отлика е, че айваните на храмовете като правило са ориентирани към юг и изток, а преходът към външното пространство не минава през допълнително обособен ъглов по-малък двор както е при дворцовите комплекси. Ориентацията на айваните към юг и отсъствието на преходни пространства между вътрешния двор и улиците допълнително доближават Уплисцихе към утвърдената схема на партската култова архитектура²⁸.

Друг комплекс в Иберийското царство, отново с култово предназначение, е Дедоплис Миндори на р.Прон (фиг.2) Още Д. Василев през 30-те години на XX век поставя въпроса за близкото сходство на очертанията на ядрото на плисковския дворец център и сградите в него с тези в партската резиденция и култов център Хатра²⁹. Поразителната прилика бе отчетена и от Станчо Ваклинов³⁰, който отбелязва, че засега не е предложено задоволително обяснение на тази близост. Проблемът наистина е сериозен, тъй като Хатра се намира в Северна Месопотамия и няма как българите да познават града, невероятно изглежда и в Плиска да са работили майстори от този регион. “Загадъчната” прилика намира своето обяснение именно в култовия комплекс Дедоплис Миндори, подобен на този от Хатра (фиг.5). Той е с големина 255 на 135 метра и разположен по оста север-юг. Централният двор е квадрат със страна 104м. Интерес представлява главната храмова постройка, разположена в южната част на комплекса с големина от 46 на 30м. и квадратна цела със страна 17 метра и таван, крепен на четири дървени колони³¹. Тя е типичен храм с триделен план, обиколни коридори и доминиращо централно пространство. Два други по-малки храма близнаци са разположени на западната и източната стена на комплекса. Датите, получени чрез метода C14 дават некорегирана дата 115 г. сл.Хр.³² В. Brentjes допуска, аргументирайки се с

големината на комплекса, че става дума за северозападен център на партската династия³³, докато Кимшиашвили отдава съоръженията на едната от двете водещи иберийски династии³⁴. Грузинският учен допуска, че Уплисхихе и Дедоплис са култови центрове на водещите династии в Иберия всяка със свое божество-патрон, едната от които са питакиите от Армази. Вътрешните конфликти между двете, според Кимшиашвили, водят до разрушаването на Дедоплис през II век и активното строителство на айванни сгради в Уплисхихе през същия период³⁵.

Персийското влияние в Иберийското царство несъмнено се засилва след включването му в границите на Сасанидски Иран през управлението на Шапур I и приобщаването на питакиите от Армази към сасанидската аристокрация, засвидетелствано в “деянията” на Шапур I от Накш-и Рустам. В некропола на Мцхета-Армази е открито и изображение на Сасанидски дворец, гравирано върху мидена черупка³⁶. Интересни са и сведенията от сасанидския период за култовите практики свързани с Армази (Ахура-Мазда) – според житието на Св. Нина Кападокийска (от VIII век) Армази бил идол от мед, облечен със златни доспехи и с меч в ръката³⁷.

Сведенията за питакиите от Армази в Иберия, съчетани с данните от надписа на Шапур I от Накш-и Рустам, както и изказаното мнение на иранския учен Шапур Ша-

хбази, че Ховрат е средноперсийско име³⁸ ни позволяват да приемем изводите на Бешевлиев за иранския произход на много от имената на старобългарската аристокрация. Срещането, и то нееднократно, на имена като Аспарух, Заберган, Безмер сред ранговете на персийската аристокрация, и то в района на Кавказ, позволява да се направи допускането, че много представители на българския елит имат ирански произход. Особено интересно се явява името Аспарух, което наред с археологическите паметници от Иберия от I-II век и надписа на Шапур I от III век се споменава и у Амиан Марцелин в контекста на събития от втората половина на IV век.

В зоната на разпространение на разглежданите имена – района на юг от Кавказ, се срещат паметници на архитектурата, и по-специално на култовата зороастрийска архитектура, които се явяват близък паралел на старобългарските капища. Следва да се отчете и възможността определено източно влияние, изразено най-ясно в култовата архитектура и оформлението на сгради от дворцовия център в Плиска като Крумовия дворец и Малкия дворец, да рониква именно с посредничество от региона на Кавказ и то именно от териториите на днешна Грузия, Армения и Азербайджан (Кавказка Албания). Тези територии са съседни на Велика България, а след 681г. комуникацията е могла да се осъществява директно през Черно море.

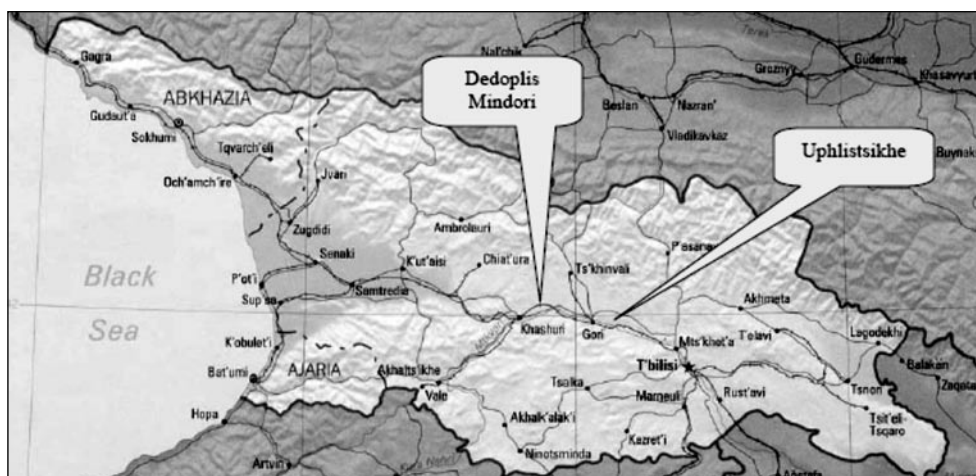
БЕЛЕЖКИ

- ¹ Станчо Ваклинов, *Формиране на старобългарската култура*, С.1977 стр.25 и нататък
- ² Рашо Рашев, *Прабългарите V-VII век* С.2005
- ³ По въпроса за художествения метал на българите обобщено виж Станислав Станилов, *Художествения метал на българското ханство на Дунав VII-IX век*
- ⁴ Веселин Бешевлиев, *Иранските елементи у първобългарите*, в *Антично Общество, Труды Конференции по изучению проблем античности*, стр. 237-247, Издателство “Наука”, Москва 1967, АН СССР, Отделение Истории
- ⁵ Иван Дуйчев. *Имя Аспарух в новооткрытых надписях Грузии*. «Archiv Orientalni», XXI, 1953, с. 354, заб. 11.

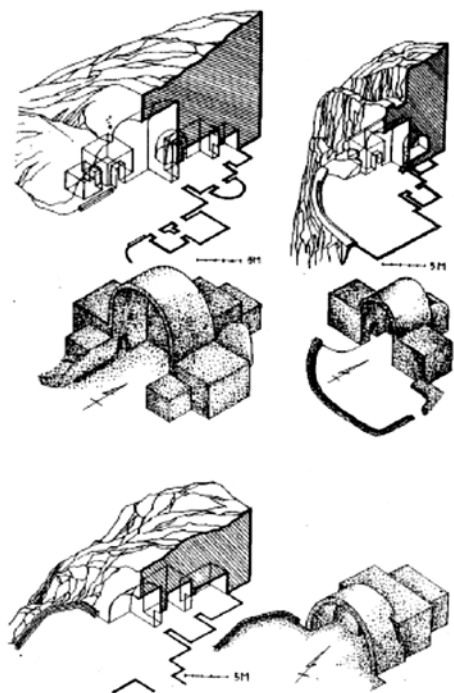
- 6 Бешевлиев, цит.съч.
- 7 Иван Дуйчев. Пресиам-Персиан, «Езиковедско-этнографски изследвания в памет на акад. Ст. Романски». София, 1960, с. 479-482.
- 8 Бешевлиев, цит.съч.
- 9 Дэвид Ленг, Грузины М. 2004 стр.91
- 10 А. М. Apakidze, G. I. Gobedciveli, A. N. Kalandadze, G. A. Lomtadidze, Mzcheta, vol. 1 Tbilisi, 1958
- 11 Г.А. Ломатидзе, Археологические раскопки в Древнегрузинской столице Мцхета. Тбилиси 1955
- 12 Иван Дуйчев, цит. съч.
- 13 The passion of St. Eustace of Mtskheta, Adolf von Harnack: *Sitzungsberichte der Berliner Akademie*, (Berlin University: 1901)
- 14 Церетели Г.В. Эпиграфические находки в Мцхета – древней столице Грузии, във “Вестник Древней Истории” ВДИ, Москва-Ленинград т.2/24) 1948
- 15 Церетели, цит.съч. стр. 50-52
- 16 Д.Лэнг цит.съч. стр.93-94
- 17 Burchard Brentjes, Parthian monuments of the Greater-Iran Transcaucasia and Central Asia, в сайта на Обществото за древноирански изследвания www.cais-soas.com
- 18 Д.Лэнг цит.съч. стр.93-94
- 19 Д.Лэнг цит.съч. стр.91
- 20 Церетели, цит.съч. стр. 52-55
- 21 Д.Лэнг цит.съч. стр.99
- 22 Тодор Чобанов, Res-gestae на Шапур I от Накши Рустам като извор за най-старата българска история, в сборник “Европейските степи и Долния Дунав през Средновековието”, под печат
- 23 Josef Wiesehofer, Ancient Persia London 2003 стр.153 и нататък
- 24 По въпроса за влиянието на ахеменидската архитектура върху тази в Иберия виж *Kakha Khimshiashvili and Eliso Akhvlediani*, “IMPACT OF THE ACHAEMENIAN ARCHITECTURE ON IBERIAN KINGDOM: FOURTH -FIRST CENTURIES BC” в The First International Conference on the Ancient Cultural Relations Between Iran and Western Asia, Tehran, IRAN, 16-18 August, 2003.
- 25 Kakha Khimshiashvili, THE ARCHITECTURE OF UPHLISTSKHE, GEORGIA *Transactions of the Ancient Monuments Society*, vol. 43, 1999, pp. 77-100
- 26 Kakha Khimshiashvili, Some Thoughts about the Character of Ancient Uplistsikhe в *Dzeglata Datsvisa da Analizis Sakitkhebi* (Проблеми по анализа и опазването на монументите). Tbilisi, 1988
- 27 Khimshiashvili, THE ARCHITECTURE OF UPHLISTSKHE, GEORGIA.... passim, както и Khimshiashvili, Some Thoughts...passim.
- 28 Khimshiashvili, цит.съч
- 29 Д. Василев, Строителната традиция в прабългарските дворци в Плиска, С.1937
- 30 Станчо Ваклинов цит.съч. стр.113-114
- 31 Burchard Brentjes цит.съч.
- 32 Burchard Brentjes, цит.съч.
- 33 Burchard Brentjes, цит.съч.
- 34 Khimshiashvili, THE ARCHITECTURE OF UPHLISTSKHE, GEORGIA.... passim
- 35 Khimshiashvili, THE ARCHITECTURE OF UPHLISTSKHE, GEORGIA.... passim
- 36 Kakha Khimshiashvili, Image of the Sassanian Period Palace в *Architectural Heritage*, vol. 1, Tbilisi, 2001, pages 41-48,
- 37 Лэнг, цит.съч. стр.98
- 38 Sahbazi, Shapur, List of Iranian proper names, at CAIS
- 39 G. Lezhava “Antikuri xanis saqarTvelos arqiteqturuli Zeglebi” Tb., 1979, tab. XVI, XVII, XIX;
- 40 J. M. Gagosidze, “Iz istorii gruzino-iraniskich vzvaimootnoshenie,” Kavkaz i srednaja Azija v drevnosti i srednevekov’e (Moscow, 1981), 102-15.



Фиг.1 Гема на питакиш Аспарух, фотография и графика по Апакидзе.
Името и титлата са изписани с гръцки букви.



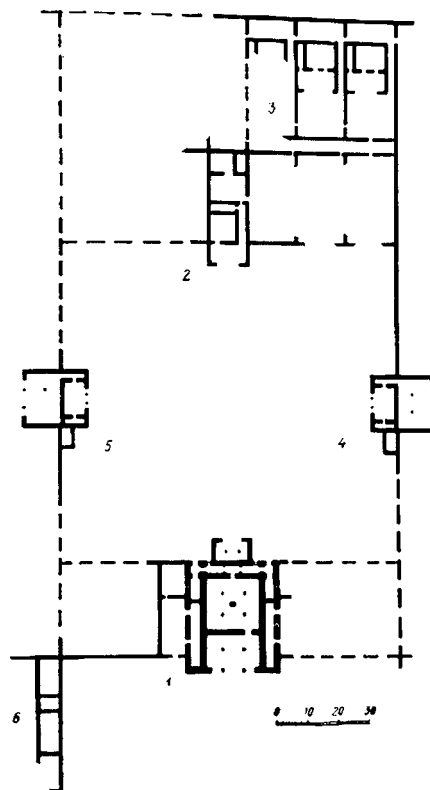
Фиг 2. Уплисцихе и Дедоплис Миндори. Карта по Кимияишвили.



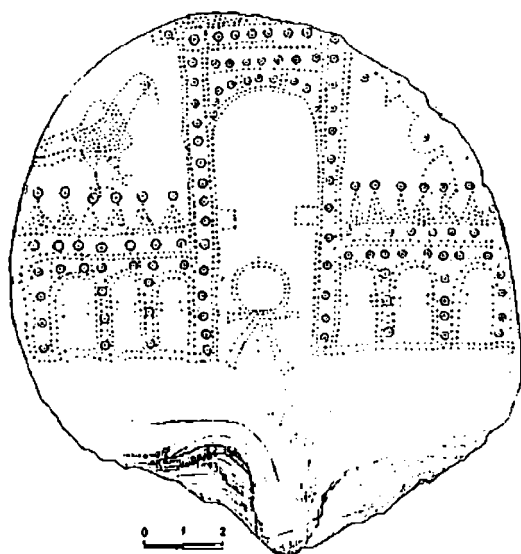
Фиг.3 Сгради от Уплисцихе. Триизмерна реконструкция по Лезхава39.



Фиг.4. Сграда от Уплисцихе изградена по модела “голям айван”. Фотография Кимшиашвили



Фиг.5. Комплексът Дедоплис-Миндори40. План по Гагошидзе.



Фиг.6 Изображение на сасанидски дворец върху мидена черупка, графика по Кимшиашвили

НИКОЛА РИЗОВ – ЩРИХИ ОТ ЖИВОТА НА ЕДИН БЪЛГАРИН

Валентина Задгорска

В края на 2005 година в НИМ постъпи дарение от материали, свързани с Никола Ризов, брат на дипломата, публициста и автор на прочутия атлас “Българите в техните исторически, етнографически и политически граници” Димитър Ризов (1862 – 1918 г.). Впрочем в създаването на атласа участва и Никола.

Никола, по-малкият и по-малко известният от братята Ризови, е роден на 2 ноември 1872 г. в град Битоля, Македония. През 1897 г. той завършва училището за политически науки в Париж, основано през 1871 година. Сред възпитаниците му са Марсел Пруст (писател, поет и есеист) и години по-късно Франсоа Митеран. Фр. Митеран учи в него от 1934 до 1937 г. Училището е частно до 1945 г., когато е национализирано и преименувано в Институт за политически науки. Ризов владее френски език, говори още гръцки, немски, руски и сръбски език. През 1898 г. в продължение на пет месеца служи в 6-ти на Н.Ц.Височество пеши Търновски полк. След това, от септември 1899 г. до август 1901 г., той работи като преподавател по френски език и литература в Солунската мъжка гимназия. След конкурс, със заповед от октомври 1901 г., е назначен за младши подначалник в Министерство-то на външните работи и изповеданията. Така започва кариерата на Никола Ризов в МВнР. Той служи в Консулското отделение като Трети секретар до април 1904 г. През септември 1905 г. е назначен в Берлинската легация, където работи като Вто-

ри секретар – до август 1906 година. Постът Първи секретар в Атинската легация и неин управляващ заема до януари 1908 г., след което е назначен за Първи секретар в легацията ни в Букурещ. Тук Ризов работи до 10 август 1908 г.¹. Позволих си да утежня текста с толкова много години пред вид скромната база данни, които могат да се открият в архивите и библиотеките за Никола Ризов.

Сравнително пълното познаване на политическите проблеми на съседните на България държави, както и на т.нар. Македонски въпрос го прави подходящ за изпълнение на специални задачи от национално значение. Със съгласието на ген. Стефан Паприков, министър на външните работи и изповеданията (1908-1910 г.), Никола Ризов е на “неофициална служба” в Македония през времето на “Хуриета”². Официалната му длъжност е главен училищен инспектор към Българската Екзархия, която изпълнява до 25 декември 1911 година. Кратка оценка за дейността на Ризов в Македония дава между другото в кореспонденцията си книжовникът и общественикът Евтим Спространов: “Никола Ризов ... много се трудеше тука, чести събрания правеше, много енергия харчеше...”³. Политическата активност на Ризов обаче не се приема добре от местната власт. През 1908 г. той дори за кратко е арестуван. Повод за това е брошурата му “Как да се възроди Турция”, която Ризов раздава след една своя политическа реч в Кавадарци. Според местния властимащ

тази брошура е престъпна. В действителност по онова време брошурата на Ризов добива популярност и се приема добре сред целия интелигентен отомански свят, коментирана е и в турския печат⁴.

Непосредствено преди началото на Балканската война министър-председателят Иван Евстр. Гешов възлага на Никола Ризов секретна мисия в Албания⁵. След обявяването на войната той е на служба като доброволец в щаба на Трета армия⁶. През март 1915 г. е вече Първи помощник-директор на печата и организатор на книжовната пропаганда – до септември 1917 г., когато е уволнен от тази длъжност, според самия Ризов “без законни основания”⁷. Никола Ризов е на служба в Министерството на външните работи и изповеданията само девет години и 4 месеца – от октомври 1901 г. до август 1908 година и от март 1915 г. до септември 1917 година. Проследявайки кореспонденцията на Н. Ризов до външното министерство, обаче, виждаме колко важни са тези години за него⁸. До края на своята активна професионална дейност той се стреми, в условията на непрекъснати политически промени в страната след Първата световна война, да се върне на дипломатическа служба, работа, която счита за своя добре овладяна и присъща професия. За съжаление, без успех. Дипломатическата му кариера приключва през годините на Първата световна война. През 1919 г. за няколко месеца е назначен за началник на Търговското отделение в Дирекцията по прехраната. След това Никола Ризов се занимава с публицистична дейност и през различни периоди е кореспондент на унгарски, италиански и словашки вестници. През месец май 1923 г. е назначен за редактор на в-к “Еко де Бюлгари”, но след деветоюнския преврат същата година е уволнен “в интерес на службата” от Александър Цанков⁹. Сам се определя като познавач на българските стопански проблеми в чуж-

бина и по-специално на близоизточните пазари и като лице, разполагащо с ценни връзки с влиятелни фигури и кръгове в политическия свят на Унгария, Италия и Германия¹⁰. Автор е на книгите “Албанското възраждане”, издадена през 1909 г. и “Брияновата Паневропа”, отпечатана в София през 1931 г.

Никола Ризов умира на 4 март 1942 г. в дома си в София на ул. “Мосул” № 34 и Министерството на външните работи и изповеданията издава от името на ведомството скръбна вест за своя някогашен служител.

Дарението съдържа общо 26 броя материали, по-голямата част от които са свързани с времето когато Ризов работи в българските княжески дипломатически агентства в балканските държави и в Германия като служител на Министерството на външните работи и изповеданията. Сред тях е портретната снимка на Никола Ризов (обр. 1), правена през 1908 г., без посочена дата и месец. По това време Ризов вероятно е служител в Букурещката легация. Снимката е с кафява тонировка и тъмно синьо парпарту. Никола Ризов е в официално дипломатическо облекло, с две наградни отличия – българският орден “За гражданска заслуга” и черногорският орден “Княз Данаило” IV ст. Размерите на снимката са: 11,8/16,5 см, а на паспартуто: 18/24 см. Снимката е подписана от Никола Ризов и е много добре запазена. Инв. № 50657.

Сред ценните документи е дипломата на Н. Ризов (обр. 2) за завършено обучение по политически и правни науки, общ профил, издадена в Париж на 26 юни 1897 г. от училището за политически науки. Данните от документа сочат, че Никола Ризов е издържал успешно изпити по Сравнителна конституционна история, Сравнително гражданско законодателство, Парламентарна и законодателна история на Франция, започваща от 1789 г.

нататък, История на дипломатията, Преглед на съвременна Европа (1895-1896 г.), История на политическите идеи и общественото съзнание през последните два века, Международно право, Финанси, География и Етнография и изпит по дисциплина, касаеща Близкоизточните въпроси. Дипломата е на бланка на училището, отпечатана върху висококачествен и добре запазен пергамент. Подписана е от двама членове на изпитната комисия, от директора на училището и от шефа на административния съвет и е подпечатана с печата на училището. Размерите на дипломата са 53/39,5 см. Инв. № 50658.

Сред дарените документи са още свидетелството за свето кръщение на Никола Ризов (препис); три грамоти: за награждаване на Ризов с Кавалерски кръст на народния орден “За гражданска заслуга” през 1906 г., с Офицерски кръст на същия орден, връчена му от Дружеството на българските публицисти през 1938 г. и с германския орден “Червен орел” III ст., получен по време на Първата световна война (1916 г.) и документ – Позволително.

Позволителното (обр. 3) е издадено на Никола Ризов на 10 февруари 1906 г. в отговор на негова молба, отправена до министъра на външните работи и изповедания на 19 януари с.г. за разрешение да носи ордена “Княз Данаило” IV ст., връчен му от черногорския княз Никола I¹¹. Издадено е на бланка на Министерството на външните работи и на изповеданията, подписано от директора и началника на отделението, което е упълномощено да решава тези въпроси и е подпечатано с

печата на външното министерство. Документът е интересен преди всичко с това, че отразява една малко позната за специалисти днес процедура, която е стандартна и задължителна за онова време. Размерите на позволителното са 20,8/33,8 см. Документът е добре запазен. Инв. № 50662.

Сред подарените вещи е кожен калъф в две части с инициалите на Никола Ризов; покани за приеми, балове, вечери и сватбени тържества, връчени на Ризов в качеството му на дипломатически служител на българската държава; пликове и листи (непопълнени) за лична кореспонденция с инициалите на Никола Ризов. Документите обхващат периода от 1897 до 1938 г.

Дарението включва и личният печат на Никола Ризов (обр. 4), изработен в стил “сецесион” от бронз. Дръжката на печата е във формата на голо момиче с дълги, покриващи тялото му коси. Печатът е с кръгла форма. Инициалите на Никола Ризов (N, R) са вписани на латиница в кръга преплетени един в друг. Размерите на печата са: височина 9 см, диаметър 2,5 см. Печатът е добре запазен. Инв. № 50664.

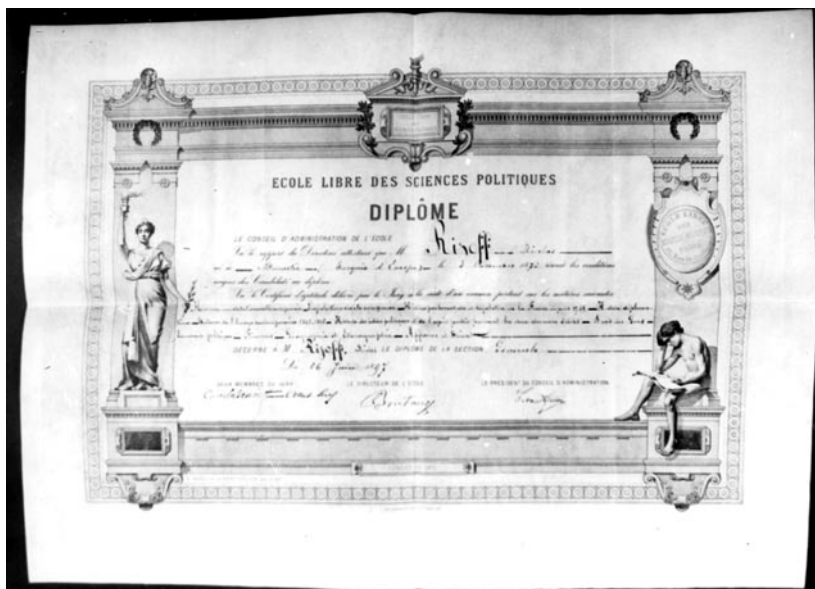
Малко документи от и за Никола Ризов се съхраняват в българските архиви, което увеличава стойността на дарените в НИМ материали. Постъпилото дарение ни накарва да си спомним за достойния българин, играл определена роля във важни за страната ни години, а днес, за съжаление, останал сред почти забравените исторически фигури на недалечното ни минало.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ ЦДА, ф. 176, оп. 18, а.е. 233, л. 38 и 80.
- ² Става въпрос за периода и събитията след избухването на Младотурската революция през 1908 г.
- ³ НБКМ БИА, ф. 324, а.е. 270, л. 3.
- ⁴ Пак там, а.е. 353, л. 4 – 12.
- ⁵ ЦДА, ф. 176, оп. 18, а.е. 233, л. 80 и 82.
- ⁶ Пак там, л. 75.
- ⁷ Пак там, л. 64 и 65, л. 69 и 72.
- ⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 18, а.е. 233.
- ⁹ Пак там, л. 77.
- ¹⁰ Пак там, л. 80.
- ¹¹ Пак там, л. 27.



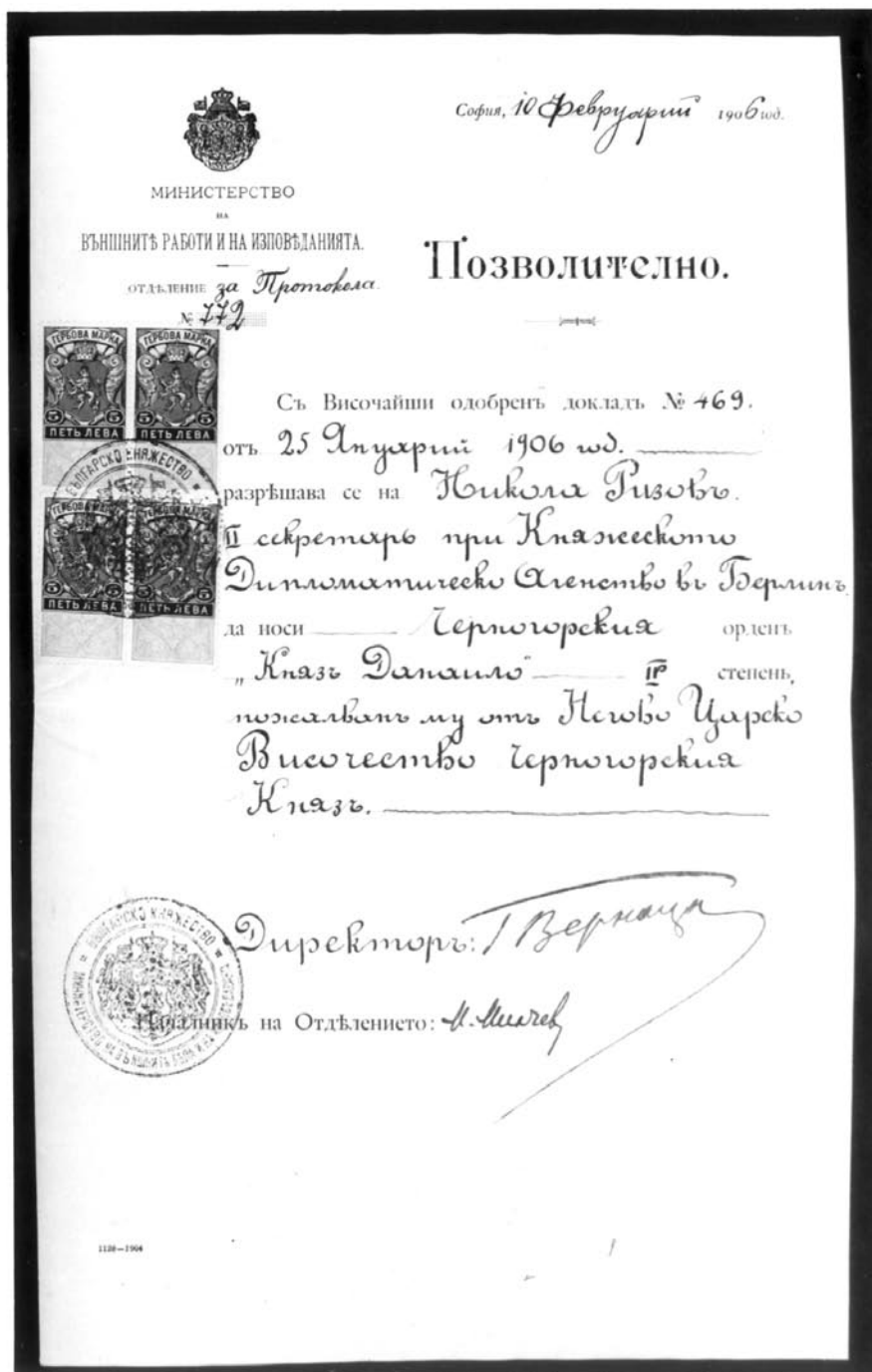
Обр. 1. Портретна снимка на Никола Ризов, 1908 г.



Обр. 2. Диплома на Никола Ризов, издадена от училището за политически науки в Париж, 1897 г.



Обр. 4. Личен печат на Никола Ризов.



Обр. 3. Позволително, издадено на Н. Ризов за носене на черногорския орден „Княз Данаило“ IV ст.

NIKOLA RIZOV – MOMENTS
FROM THE LIFE OF A BULGARIAN

Summary

Valentina Zadgorska

In the end of 2005, a donation was made to the National museum of history. The donation is related to Nikola Rizov, brother of Dimitar Rizov – renowned Bulgarian diplomat and publicist. Nikola Rizov (1872-1942) was born in Bitola, Macedonia. He graduated from the School for political sciences in Paris in 1897, then he started work as a teacher at the Solun boys' secondary school and for over nine years, he was an official of the Ministry for foreign affairs and denominations. He assumed various posts in the Bulgarian diplomatic agencies in Germany, Greece and Rumania. He also worked as a political journalist.

The donation contains 26 objects – a portrait of Nikola Rizov (1903), his graduation diploma from Paris, award certificates, Nikola Rizov's personal seal, a leather case with his initials, invitations for various official parties – receptions, balls, etc.

НЕПОЗНАТИЯТ ИЛИЯ БИЖЕВ

Олга Янева

През юни 2005 г. г-жа Надежда Илиева Бижева-Радева предоставя временно на НИМ за проучване и изготвяне на публикация следните материали, свързани с живота на нейния баща Илия Бижев:

1. Спомени на Илия Иванов Бижев, подвързани в 4 папки

2. Кратка биография [автобиография] на същия – 6 машинописни страници, недатирана, писана след 1946 г.

3. Изложение от Илия Бижев до Съюза на македоно-одринските опълченски дружества, до Македонските братства и до Централния комитет на Илинденската организация “Гоце Делчев” в София – 19 машинописни страници, недовършено, недатирано.

4. Снимки, свързани с различни моменти от живота и дейността на Илия Бижев, оригинални, част от тях датирани, анотирани и с написани имена на заснетите лица – 8 бр.

5. Снимка – Делегатите на Учредителния конгрес на Народната федеративна партия в Солун, 1909 г. – ранно копие, анотирана, с имената на делегатите, написани от Илия Бижев.

6. Част от лична карта (един лист, лице и гръб) със снимка, издадена на Илия Бижев от Министерството на войната в началото на 40-те години на XX в. – оригинал.

7. Снимка – Близки другари и сподвижници на Яне Сандански – изрезка от в. “Пиринско дело”, бр. 87, 1955 г.; върху гърба са дадени ръкописни пояснения от Илия Бижев за заснетите лица

8. Снимка – Пейо Яворов и Гоце Делчев с четата на Яне Сандански на Али ботуш планина (сега Славянка) – лист от книга, издадена преди 1945 г. Илия Бижев е номерирал образите на Яне Сандански и Гоце Делчев и е написал имената им.

Най-стойностни от предоставените материали безспорно са спомените и оригиналните снимки, които илюстрират някои от събитията, описани от Илия Бижев. Кратката биография и Изложението всъщност повтарят в много синтезиран вид част от мемоарния текст, а фотосите-копия са достатъчно познати и многократно публикувани. Тук ще представя най-общо спомените и личността на автора им, а по-подробно ще отразя една малка част от тях, която, според мен, допринася за по-точното изясняване на редица моменти от българската история. Ще спра вниманието си и на три от оригиналните снимки като допълнение към разказа.

Илия Иванов Бижев е роден на 10/22 юли 1882 г. в с. Крушово, Демирхисарска околия, Серски окръг, Солунски вилает (дн. в Гърция). След Междусъюзническата война (1913) със своето семейство и с това на брат му Иван напуска родното си село и през 1914 г., след дълги митарства, отсяда в Мелник. След Първата световна война (1914-1918) се установява на постоянно местожителство в Петрич, въпреки че работи в различни населени места. Умира през ноември 1966 г. в София.

Учител, търговец, помощник-адвокат и общественик, той е съосновател на тютюневата кооперация “Самуилова кре-

пост” в Петрич, един от инициаторите за откриването на Тютюнева фабрика със същото име в София (1925) и неин първи директор. Свързан от 18-годишна възраст с борбите на ВМОРО за добруването на Македония, загубил единия от братята си в тази борба, делегат на Учредителния конгрес на Народната федеративна партия в Солун (1909)¹, минал през арестите и затворите в Демир Хисар (гр. Сидерокастрон, Гърция), Еди Куле (в Солун) и Дирекция на полицията в София, мобилизиран (1915-1918) по време на Първата световна война (1914-1918), той остава до края на живота си верен на идеалите на своята младост.

Представените тук спомени на Илия Бижев представляват четири книжни тела (папки), съдържащи 412 страници машинописен текст. Разделени са съвсем механично – първите три по 100 страници, а четвъртата – 112. Обхващат периода от ранните детски години на автора в с. Крушово и проследяват живота и дейността му до средата на 40-те години на XX в. Пише ги през 1963 г. – на 81 годишна възраст.

Спомените са интересни, но се четат трудно. Словоредът често е неправилен, на много места липсва пунктуация, описанията на някои събития са излишно подробни, а на други са в почти телеграфен стил. Срещат се и доста повторения – част от случаите са разказани по няколко пъти. С цел да се направи текстът по-лесен за възприемане, при цитатите в публикацията са поставени препинателните знаци според смисъла на изреченията, коригирани са граматическите съюзи, разделени са свързаните думи и са слети разделените, уточнени са пълният и непълният член. Предадени са точно и някои използвани неправилни езикови форми като: сринването (вм. сриването), влазяме (вм. влизаме), мъртав (вм. мъртъв), ступанин (вм. стопанин) и др. Годишите, поставени в четвъртити скоби, са извле-

чени от текста, а думите в същите скоби са езикови или стилистични добавки на автора на статията. При представянето на снимките е осъвременен правописът.

Началните 12 страници от спомените, озаглавени от автора “Автобиография”, съдържат малко автобиографични елементи. Те са посветени главно на подробно описание на с. Крушово – местоположението му, жителите с техните обичаи, поминък, облекло и говор, училището, църквата “Св. пророк Илия”, къщите и др.: “Улиците тесни, къщите прилепени една до друга, двуетажни, доле дворянът и зимникът, обор за добитък, а горе – за хората... Чрез малки вратички (паратири) може [да] се минава от една в друга къща свободно, ако не е запряно с дърво или ключалка”².

Представени са близките местности, реките и околните села с техните наименования, брой жители, чешми, училища и пр.

В същия текст авторът говори и за местната организация на ВМОРО, създадена от Гоце Делчев. При основаването ѝ тя наброява 16 души и се оглавява от Кръстьо Халаянов. Сред членовете на ръководството е Никола Бижев, брат на Илия Бижев.

Значително място в “Автобиографията” е отделено на живота и дейността на Атанас Гушанов³, революционер, учител в с. Крушово от 1874 г. Той успява да наложи църковнославянските пения в църквата и да организира успешна акция срещу владиката Константинос, проповядвал само на гръцки. Изпратен е друг владика от Мелник, който знае български.

След тази уводна част започват същинските спомени, озаглавени “Биография, дейност и спомени” (за по-кратко ще ги наричам Спомени, б. м., О. Я.). Отделните периоди са разделени доста условно по години. Редица събития, направили силно впечатление на автора или изиграли важна роля в живота му, носят собст-

вени заглавия – напр. “Посрещане на Солунския валия в гр. Сяр и стълкновението между българските ученици и гръцките ученици от гръцките гимназии в града”, “Хуриета. Превратът в Турция 1908 г.”, “Учредителният конгрес на Народната федеративна партия 1909 г.”⁴ и др.

Четейки Спомените, пред нас се възправя образът на един човек с тежка и трудна, почти драматична съдба. Безкрайно влюбен в своята Македония, той отрано свързва живота си с ВМОРО и до смъртта си изпитва дълбоко уважение и преклонение пред името на Яне Сандански и “санданизма”. През бурните години на националноосвободителните борби в Македония и след това като бежанец в България, той се среща с едни от най-изявените дейци на македонското революционно движение: Гоце Делчев, Димитър Гушанов⁵, Яне Сандански, Тодор Паница, Борис Сарафов, дядо Илия Кършовалията (Кърчовалията), Георги Баждаров, Христо Чернопеев, Александър Протогеров и мн. др. Проследени са контактите и работата му с някои от тях, при това отношението му не винаги е положително и той го изразява съвсем откровено и категорично. Негов идеал до края на жизнения му път си остават Гоце Делчев и Яне Сандански.

В Спомените са отразени многобройни събития и случки от различно естество, свързани с живота на Илия Бижев. Най-значително място е отделено на дейността му във ВМОРО, предадена изключително подробно. В нея участват и двамата му братя – Никола и Иван. Проследени са и отношенията на местно ниво между различните течения в Организацията. Описани са жестоките преследвания на четниците и на мирното българско население от страна на османската държава. Обърнато е голямо внимание на наказателните акции на четите на ВМОРО срещу предатели и представители на официалната власт, но и на честите наказателни

братоубийства между привържениците на различните течения в Организацията. Жертва на такова убийство става и големият брат на Илия Бижев – Никола.

С особено чувство на гордост той говори за своите ученически и учителски години, за утвърждаването на българското просветно дело в Демирхисарско и Серско, за революционния кръжок в Серското педагогическо училище, за тежката, но успешна борба с гъркоманите-патриаршисти и гърците. Отделя внимание и на сложните, но все пак добронамерени отношения с обикновеното турско население, част от което дори подпомага дейността на Организацията в с. Крушово, където има разположена постоянна турска войска.

Голяма част от историческите събития, за които Илия Бижев пише и с които е дълбоко свързан, са добре известни и отразени в значителна по количество литература – мемоарна и научна. Спомените му са ценни главно с описание на подробностите, на конкретната обстановка и на действията в онези случаи, в които той е взел непосредствено участие. В този смисъл те могат да послужат за изясняване, както ще видим по-нататък, на някои детайли от недалечното ни бурно минало.

Поради ограниченото място ще се спра на един от тях – участието на Илия Бижев в доброволческия отряд на Яне Сандански в Цариград в защита на младотурската революция. Много малка част от спомените на автора за тези дни са записани и публикувани от Мицо Стоянов във в. “Пиринско дело”, бр. 17/25.04.1949 г. по повод 40-годишнината на априлските събития в Османската империя през 1909 г. Въпреки непълнотата им, поради недостатъчно публикации на преки участници в борбата срещу контрареволуционния метеж в османската столица⁶, те са използвани в трудовете на такива автори като Мерсия Макдермот, Миладин Апос-

толов⁷ и др. Текстът на настоящите Спомени е значително по-всеобхватен и по-подробен. Написан много емоционално, той спомага за по-точното изясняване на българския принос в защита на младотурската реформаторска политика в името на бъдещето на Македония.

В началото на юли 1908 г. в Османската империя избухва Младотурската революция – първата буржоазна революция в историята на страната. Целите ѝ са: възстановяване на Конституцията от 1876 г., която ще осигури правата и ще защити интересите на всички народи в империята без разлика на произход и религиозна принадлежност, борба срещу тиранията и срещу деспотичния режим на султан Абдул Хамид II⁸. В този смисъл е и писмото, което Солунският център на младотурците изпраща на 8.07.1908 г. до европейските правителства, определяйки характера и задачите на започналото вече въстание. Неговата военна организация се осъществява от същия Център. Победният ден е 23.07.1908 г. Конституцията е провъзгласена в Битоля, Солун, Скопие, Ресна, Серес, Неврокоп, Петрич и др. Султанът е принуден да отстъпи. На следващия ден е публикуван Указ за възстановяването на Конституцията от 1876 г. и за свикването на парламента⁹.

В Спомените на Илия Бижев (“Хуриета”¹⁰. Превратът в Турция 1908 г.”¹¹) тези събития са описани много възторжено и с голяма надежда за една нова Македония: “... Взехме участие и в тържествата, устроени всякъде из страната по случай успеха на революцията – тържества в околийските центрове, гдето нашите нелегални със стотици и хиляди народ се отзоваха и се отзовахме на тия тържества и в братски прегръдки затвърдихме братството с всички, радващи се по тоя случай на новото време и [на] провъзгласено[то] официално Братство и равенство, свобода и единство между всички народи на Отоманската империя.

Ние, от Демирхисарска околия, също взехме участие – голямо мнозинство от народа и нелегалните четници, слезли вече от горите в тия тържества.

Нашият войвода Стою Хаджиев¹², високо интелигентен, държа при посрещането му близо [до] гр. Демир Хисар слово на турски и бе силно аплодиран от турците посрещачи, които бяха [от] целия град.

Тържествата продължиха дни, може би и седмица. Утихнаха тържествата и се откри време за работа от едни и други...”¹³

Проследявайки времето след Младотурската революция, взаимоотношенията с властта и междуособиците сред македонските дейци, на които няма да се спирам, авторът обръща особено внимание на “1909 г. Контрареволюцията в Цариград”¹⁴. Без да е свидетел на събитията в столицата, той ги преразказва, а след това описва подготовката в Солун (“Солун срещу Цариград”¹⁵) за противодействие срещу контрареволюцията под ръководството на Централния комитет “Единство и напредък”¹⁶. Последният действа в града¹⁷ и организира настъпление срещу реакцията от армейските части и всички сили, подкрепящи революцията. ... “Приемат се доброволци от всички нации”¹⁸...

... “Енвер бей”¹⁹, Сандански, Чернопеев са вече в Солун...

... Още от четвъртък сутрин Комитета зае своето предишно положение и поиска съдействието и на Нар[одната] федер[ативна] партия. Същата дава и ще даде своето съдействие. Същата вечер се явиха над сто души доброволци от близките села. Тия доброволци, начело с Паница и трима офицери, заминаха с първия батальон. Гърците се държат хладно и резервирано. Също и Клубистите²⁰, които развиват агитация против записването и заминаването на доброволци... Готови [са] за заминаване доброволци много – от

Велес над сто души, от Неврокоп над 150 души²¹ ...

... Яне Сандански и Чудомир Кантарджиев на 10-й²² того заминаха за Демир Хисар, отгдето с отделение български доброволци ще заминат за Ц[ари]град²³

Илия Бижев също се присъединява към доброволците – защитници на революцията. Ето как описва той преживяното през тези дни под заглавие “Заминаването ми за Цариград с доброволческия отряд на Яне Сандански”²⁴:

“На път за гр. Демир Хисар (Валовища, както е назоваван градът в старо време), на 10 април 1909 година, на около един час разстояние от града срещнах Костадин Седмаков, отчов на моята другарка Любица Ат. Гущанова. Спряхме на малка почивка и той ми обади, че в града се стичали доброволци за Цариград да заминат със Сандански. Сядам и набързо пиша на другарката си, че аз заминавам доброволец за Цариград срещу кървавия Султан Хамид, тя да бъде спокойна до завръщането ми. Ако ли не се завърна, то да пази и гледа двете ми рожби, ... да ги възпитава да знаят за баща им [и] за вуйчо им Димитър Гущанов, да бъдат и те революционери и пр. ... Продължих за града и се представих на Сандански с молба да ме зачисли в отряда. Той, Сандански, ми отказва, защото моментът не бил за учители, а за бойци, като се силно дърпа за приемането на учители. С такава молба бе се явил там и учителят Ангел Ангелов Шапков от с. Крушово. И нему се отказва под същия предлог. Чудомир Кантарджиев²⁵ настоя да бъдем приети и Старика²⁶ Сандански се съгласи.

Използувах случая да бъде приет и Стою Хаджиев, нашият бивш окол[ийски] войвода, но в момента нещо като нелегален поради раняването на някой си върховист при спор и раздразнение. С Чудомир пак я нагласихме така, че Стою да се яви последния час около заминаването на от-

ряда, стегнат и облечен доброволчески, и Старика, усмихвайки се за играта нагласена му, прие Стою да заеме и дадено по-видно място в отряда, не като учител, а като изпитан и способен боец. Числото ни надмина 150 души... Заминахме за Цариград със специален влак, но с едно закъснение от ден-два. Закъснението [беше] вследствие [на] късното отпускане на тоя влак от надлежните власти в Солун. Допустимо е, че може би това е сторено умишлено...

... Пристигна влакът и се качихме по дадена команда, като на всяко купе Сандански нареди да има по един отговорник. И мене се даде такава задача за дадено купе. На гарата [в] гр. Сяр спира влакът, за да се качат няколко души с Таската Серски (Атанас Спасов), бивш войвода на Серско²⁷.

Придават се някои от тия към мене... Пристигнахме на гара Драма – малко почивка...

След малък престой на гара Драма влакът потегли, продължихме за Цариград. На Чаталджа спираме също за малко – да обходим и разгледаме укрепленията, превзети преди ден-два от нашите, настъпващите срещу Цариград войски, конституционни войски, с командири Енвер бей и Ниязи²⁸, в които войскови части бяха и нашите доброволци с Паница и Чернопеев.²⁹ В Цариград ни посрещнаха с музика и дадени официалности. Сандански веднага поиска работа, тоест задача боева.

На бивак ни настаниха в двора на Военното министерство на палатки. Там, в тоя просторен двор, са и дадени сгради просторни, в които бяха задържани и подслонени хиляди и хиляди пленници от реакционните войскове части и много пак хиляди ходжи реакционери. Ходжите бяха много проклети и ожесточени, държейки се много предизвикателно срещу младотурските офицери и войници, охраняващи тия помещения. Наричаха

офицерите изменници на Корана [и] на Мохамеда, макар че ядяха и хубав бой. С нас обаче се отнасяха много скромно, наричайки ни патриоти. Макар християни, сме били много добри и бог ще ни удости със здраве и живот...

Почивката бе малка и се даде нареждане за готовност за бой срещу Султана. [С] храна в раниците за три-четири дни [и] стегнати в боеви строй, начело [с]с Сандански, заминахме за Илджа³⁰ за първа боева линия. Какъв бе величав Сандански в тоя момент! Разнесло се в града, че Сандан Паша с табора си напада Илджа и народ от всички страни се трупа да видят тая прочута боева сила, обсипвайки ни с цветя, ръкопляскане и възгласи за добър успех. А ние в стегнат строй, с мъжествена стъпка напред вървим за целта и пеем... (руска революционна песен, б. м. О. Я.). От руското консулство бяхме затрупани с цветя и възгласи.

Но уви, Султана, потресен, че ще мери силите си с Пиринския Цар, побързал по съветите на свои да се предаде, и вдигна белия флаг.

Султана се предаде³¹.

Ние – обратно към бивака. Сандански с някои от другарите остана да се занимават с положението на Султан Абдул Хамид, сега вече пленник. Последната опасност за нас се отстрани. Абдул Хамид [бе] изпратен под стража в Солун. Настанен [е] във вилата Алатини. С него и законните му жени – четири, малолетните му синове – двама, девет ханъми и един шамбелан³².

... Наставленията и нарежданията на Сандански до всички ни бяха напълно спазвани от всички наши доброволци. В и при движения из Цариград да бъдем дисциплинирани, спретнати всякога и всякъде, да не вземаме ни цигара, ни кафе, ни нищо на първо време от когото и да било, за да не се явят случаи на отравяния и други неприятности. По трамвай гдето

има възможност да се движим – може безплатно, но по файтони и други превозни средства, гдето се заплаща, никой да не е посмал да си послужва и да не си заплати. Каквито и да било лица, позволяващи си никакви нередности, своеволия за изнудване [на] граждани или вършене на обиди, да бъдат вземани под арест и предавани на властите.

Гражданите, почувствуваха това наше отношение на защита на материалните им блага и спокойствие, ни канеха най-любезно да ги посещаваме в дюкяни, кафенета и другаде. Всеки пита: “От кой табор сте?” [и] щом чуят [че сме] от табора на Сандан паша, молят да отседнем с тях.

Много малко свободни дни ни оставиха да прекараме в Ц[ари]град.

Можех да поразгледам джамията “Св. София”, черквата “Св. Стефан” – българска черква прочута, посетих Екзархията³³, а случай един ме отведе и в Патриаршията...

... Ден-два след предаването на султан Абдул Хамид, част от нашите другари доброволци, около 42 човека, заминаха за Юскюдара на азиатския бряг – да ликвидират някой си паша реакционер, който се укривал негде.

В строя на групата заминаващи по тая акция бях се наредил и аз. Стою Хаджиев, който отиваше [като] водач на групата, идва при мен и ми казва да изляза от строя и [да] си отида в палатката. Това нарежда Сандански. Групата от 42 човека бойци, както искаше Яне да са му всички хора, се отправи за местоназначението. [На] другия ден Яне Сандански идва в бивака да се осведоми какво става с групата. Групата ги няма още, а се пръсна мъгла из нашия бивак, че доброволците на Сандански били избити. Пита ме Сандански, казвам му, че такъв слух се е пръснал тук, но нищо вярно няма проверено и установено. Нямало и връзка с тая част на града. Яне, пообез-

покоен, ми казва: “Не вярвай на слухове, аз сега ще отида да проверя”. Замина и до другия ден късничко го няма да дойде.

На третия ден, бе преди обед, групата наши се завърна, всички живи и здрави, повели със себе [си] един паша и около над 300 души, сигур реакционери. Току пред голямата врата за влизане в двора, гдето бяхме на бивак, офицери младотурци – двама, се нахвърлиха върху пашата с шашките си и го повалиха мъртъв на земята. Не след много пристигна и Сандански. Възмутен от тая волност на офицерите, ги повика с тон сърдит и ги предупреди, че те с това са увредили на държавните власти – да не могат се събра сведения от пашата за миналото му, настоящето му и замисъла му за в бъдеще. А това ще рече, че те са съучастници някакви... Офицерите молиха Сандански да повярва, че те са сторили това заради туй, защото този паша е избил много младотурски офицери”. ...

В защита на Младотурската революция в Цариград загиват и български доброволци. Двама от тях са погребани в имот на Екзархията непосредствено след потушаването на контрареволюционния метеж. Ето как Илия Бижев предава този случай, озаглавен “Как се извърши погребението на паднали убити наши доброволци”, който демонстрира дълбоката загриженост за българите, падналите в боевете отново в името на Македония:

... “Екзархията закупила някакво място в Цариград за гробища. Това място било собственост на някакъв роднина на султана или и на самия султан. Ценно място и платено на добра цена 2000 (две) хиляди лири т[урски] зл[атни]. Платено, но документ за правособственост на Екзархията не даден.

Сандански замисля как да се нареди [така], че Екзархията да може да стопанисва това място и [да] разполага с него, и сега да могат падналите убити наши

доброволци да се погребат на това място. Отиваме при Талат³⁴ бей, един от първенците в Младотурския комитет и от тройката Енвер, Ниязи, Талат.

Посреща ни Талат братски и се навлезе в разговор, като се отдели важно място на въпроса как да се снабди сега с документ за това място Екзархията. Талат мисли нещо и казва, че това засега не може да стане, защото нямаме установена съдебна власт, която може да [се] занимава [с] това положение и [да] издава крепостни актове. Сандански настоява да се намери начин за узаконяване и оформяне на тая сделка, извършена преди година-две от Екзархията и броена сумата своевременно на продавача стопанин. Талат вдига рамене и казва: “Не може и няма начин”. Сандански троснато му казва: “А аз мисля, че може и трябва сега да стане това”. “Е, кажи как” – казва Талат. “Ето как – казва Сандански – ние имаме паднали в сражения тук, убити наши доброволци, ще ги намерим и погребем на това място, като екзархисти, а вие това ще затвърдите официално като гробища на Екзархията”.

Талат се позасмя, турна си ръката на рамото на Яне Сандански и му казва: “Това е много добре и това може да стане, това е и солиден документ на Екзархията. Сега още нещо да помислим. Първото, което трябва да стане, е Екзархията да извърши погребението на тия убити доброволци. При пренасянето [на] телата до гроба, ние ще дадем рота войници и ... така ще бъде официално почетено тяхното погребение... След като бъдат погребани телата, веднага Екзархията да застрои едно параклисче там в памет на доброволците и да обгради цялото място с ограда”.

Разделихме се с Талат и Сандански ми поръча: “Ще отидеш, Бижев, при черния Чернопеев, да даде той десетина момчета, из които да има познаващи добре

падналите наши доброволци, убити в сраженията, които паднали са били от момчетата доброволци с Чернопеев. Вземи и от Паница десетина момчета, и от нашите десетина, и така да се тръгне из гробищата, като се разкопава всеки пресен гроб. Дано се намерят телата на нашите доброволци и [да] се погребат на екзархийското място за гробища. Щом се намерят телата на наши паднали убити момчета, ще отидеш в Екзархията и [ще] им съобщиш те да приготвят всичко необходимо за пренасяне [на] мъртвите и погребването им”.

Отидох при Чернопеев, той се дърпа и отказва да даде негови момчета, но после разреши (на някои, познаващи убитите) да дойдат такива 12 човека. Дойдоха и от Паницовите също десет-петнадесет, и от нашата група около над 40 човека из гробищата еврейски [и] християнски [за] проверка на пресните гробове. Намериха се две тела на нашите. Отивам в Екзархията и им съобщавам това, [за] да вземат те вече грижата за погребването. Сега екзархистите възкликнаха с небивала радост и ме посрещнаха мило и радостно и поеха грижата за всичко необходимо за погребението. Приготвиха ковчези херметически, и когато бе готово всичко, шествие голямо тръгна за мястото [на] новите гробища на Екзархията. Рота войници и ние, доброволците, както е редно, съпроводихме телата до новите гробове. Спомням си, че бяха две тела и два ковчега, а не едно тяло, както се говори и пише късно, много късно в екзархийския вестник “Вести”³⁵...

Екзархията обаче по-нататм не се е интересува и нищо не било сторено – ни параклис някакъв, ни ограда, като в края на краищата това място ѝ било пак отнето (било султанско) и някога късно ѝ е било дадено друго място...

За горното и за това тъй светло и важно събитие не намерих и не се намери нищо писано в екзархийския вестник “Вести” по ония дни, дори и години. Защо

тъй, нека екзархистите си кажат думата. Санданисти и екзархисти тогаз бяхме, пък и после, в дадени недружелюбни отношения [и] може би това е причината да не се пише нищо за това събитие”...

Непосредствено преди празненствата по повод възкачването на трона на новия султан Мехмед V Решат, доброволците се прибират от Цариград с параход до Солун, където са посрещнати тържествено от цялото местно население и от дейците на Комитета “Единение и прогрес”. Оттук Яне Сандански и Тодор Паница с доброволците заминават с влак за Демир Хисар, Сяр и Драма.

“Така завърши нашето доброволчество, след което продължихме да работим из народа като учители и дейци революционери”.

Младотурската революция е силен удар срещу деспотизма в Османската империя. Тя възстановява Конституцията от 1876 г. и парламентаризма. През началния ѝ етап нейните ръководители отхвърлят национализма и прокламират братство и равнопоставеност за всички народи в страната. Но само след три години на контрареволюция, реставрация и вътрешни противоречия, революционният идеализъм се превръща в режим, чиято бруталност надминава тази на Абдул Хамид.³⁶ Надеждите за по-добър живот в Македония са попарени, разочарованието е голямо и борбата продължава, силно се изострят националните проблеми, възражда се и се засилва македонското четническо движение.

Всички тези проблеми са отразени и в написаното от Илия Бижев, но споменът за преживяното с доброволческия отряд на Яне Сандански е запечатан завинаги в паметта му. Той говори за него както в своята Кратка биография, така и в Изложението до Съюза на македono-одринските опълченски дружества, до Македонските братства и до Централния

комитет на Илинденската организация “Г. Делчев” в София. Подробните описания на случилото се в Цариград и конкретните имена и разговори, за които съобщава, допринасят за уточняване и за по-пълно запознаване с тези събития, толкова пряко свързани с българската история.

Сред останалите материали, предоставени временно от г-жа Надежда Бижева-Радева на НИМ, интересна е оригиналната снимка, правена в Солун (Гърция) през 1907 г.; черно-бяла, 14,5/11,5 см, с паспарту 23/18 см. Върху паспартуто Илия Бижев е написал с мастило: “Братя Иван и Илия Бижеви, г-жа Любица Ил. Бижева, малкия Атанас, род. [1]906 г. – първороден син на Ил. Бижев – и правостоящия малък първород. син Кръстю Ив. Бижев, род. 1901 г., в Солун. 1907 год.”³⁷ (Обр. 1.)

Друг интересен оригинален фотос представя ученици от III курс на Серското педагогическо училище, членове на ученическия революционен кръжок, заснети в Сяр (Серес, Гърция) през 1903 г. Тя е тонирана в светлокафяво, 23/18,5 см, с паспарту 26/23,5 см. Илия Бижев е номерирал с мастило върху изображението лицата, които си спомня. На горната част на паспартуто е написал техните имена, а на долната е аотирал снимката: “Ученици – III ⁱⁱⁱ Педагогически курс – Серското Педагогич. Училище 1903 год. Всички членове [на] ученическия революц. кръжок”. (Обр. 2.)

Последната снимка, на която ще се спра, е запечатала момент от погребението на Атанас Спасов (Таска Серски) през 1923 г. Таска Серски е един от хората, които се ползват с голяма любов и уважение от страна на Илия Бижев. Дългогодишното познанство и съвместната им дейност определят тези дружески отношения между двамата. Пишейки за убийствата през 1923 г., Илия Бижев с дълбока покруса и скръб разказва за смъртта на Атанас Спасов: ... “Таската Серски (Атанас Спасов от

с. Враня, бивш Серски войвода), като не го простреляха или сдобреха и заклаха другаде, го отровиха в болницата [в] София – Александр[овската] болница. Предстояло му изписване от болницата. Топката от Савяк, наш човек, живущ в София, верен на Таската, обещава на Таската заранта да дойде с файтон да го вземе.

Вечерта, под сигурните грижи уж на д-р Станишев, Тасков приятел, му дават отрова, и Топков вместо с Таската във файтона – с трупа на Таската. Една от сестрите с плач казала на Топков, че Таската, вече здрав, е бил отровен.

За какво или от какво толкоз много се боях тия варвари–дворцови мекерета, от нашите революционери в миналото, нелегални и легални, та тъй безогледно и безчовечно покосиха всички.”³⁸ ...

Снимката е тонирана в кафяво, 20,5/15 см, с паспарту 23,5/20,5 см. В долната част на паспартуто има текст с мастило от Илия Бижев: “Погребението на Атанас Спасов – Таската Серски от с. Враня, Серски войвода” и фирмена лепенка на софийския фотограф Ал. Ив. Владиков. (Обр. 3.)

В заключение искам да подчертая, че в Спомените има много интересни моменти. Написаното тук отразява една незначителна част от събитията и темите, засегнати в разказаното от Илия Бижев. Пълното им проучване и публикуване обаче се нуждае от дълговременна работа в архиви и научни институти, от запознаване с живота на много известни и неизвестни личности (само в първата част на текста са споменати над 150 имена), от съпоставки и уточняване на дати, на имена на местности, на лица, взели участие в описаните случаи и пр. Всичко това не може да бъде изчерпано в една статия, чиято цел, както вече споменах, е да представи най-общо предоставените временно на НИМ материали и преди всичко личността на Илия Бижев.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ На Конгреса партията приема наименованието Народна федеративна партия (Българска секция). Името на Илия Бижев се споменава в Информация за Учредителния конгрес на Народната федеративна партия във в. "Народна воля" (Солун), бр. 1/22.08.1909 г. Публ. в: Македония. Сборник документи и материали. С., 1978; 561-563.
- ² Спомени на Илия Бижев; 1.
- ³ Атанас Гушанов е баща на Любица Гушанова – съпруга на Илия Бижев.
- ⁴ Спомени; 27, 117, 163.
- ⁵ Димитър Гушанов от с. Крушово, Демирхисарско. Учител, околийски войвода в Петрич, в Демирхисарско и Серско. Ревизор на четите. Загива през 1903 г. заедно с Гоце Делчев в сражение при с. Баница, Серско. Брат на съпругата на Илия Бижев.
- ⁶ Цариград е столица на Османската империя до 1920 г.
- ⁷ Макдермот, М. За свобода и съвършенство. Биография на Яне Сандански. С., 1987; Апостолов, М. Яне Сандански. Романизирана биография. С., 1967.
- ⁸ Абдул Хамид II (1842-1918). Султан на Османската империя (1876-1909). Детрониран от младотурците през 1909 г.
- ⁹ Хаков, Дж. История на Турция през XX век. С., 2000; 26-30.
- ¹⁰ Хуриета (тур.) – Свободата
- ¹¹ Спомени; 117 и сл.
- ¹² Стою Хаджиев (1879-1924). Учител, четник на Яне Сандански и Демирхисарски войвода.
- ¹³ Спомени; 118.
- ¹⁴ Пак там; 143.
- ¹⁵ Пак там; 143, 144.
- ¹⁶ Става въпрос за "Итихат ве тераки" – Комитет "Единение и прогрес". Основан през 1889 г. в Цариград като тайна младотурска политическа организация. След Втория младотурски конгрес, проведен в Париж през 1907 г., се преустройва в партия. Саморазпуска се през 1918 г. В по-старата литература се среща в превод като "Единство и напредък", "Единение и напредък", "Обединение и прогрес" и др. Илия Бижев използва най-често "Единство и напредък".
- ¹⁷ След началото на контрареволуционния метеж (13.04.1909) в Цариград, всички младотурски дейци от страната и чужбина пристигат в Солун. Тук се формира Армия на действието за потушаване на метежа. Към нея се присъединяват и българските доброволци.
- ¹⁸ Спомени; 144
- ¹⁹ Майор Енвер бей (1882-1922). Турски военен, политически и държавен деец, един от лидерите на Комитета "Единение и прогрес"
- ²⁰ Привържениците на Съюза на българските конституционни клубове – легална българска партия в Македония
- ²¹ Спомени; 144.
- ²² 10.04.1909 г. Датите от ранния период в Спомените са по стар стил и не винаги са съвсем точни.
- ²³ Спомени; 145.
- ²⁴ Пак там; 148-163.
- ²⁵ Чудомир Кантарджиев (1883-1924). "Министър на просветата" на Яне Сандански и Серски войвода.
- ²⁶ Уважително прозвище на Яне Сандански.
- ²⁷ Атанас Спасов (Таска Серски) (1876-1923). Учител, четник на Гоце Делчев, съратник на Яне Сандански и Серски войвода.
- ²⁸ Майор Ахмед Ниязи (Ниази) бей. Турски военен и политически деец, един от лидерите на Комитета "Единение и прогрес".

- 29 Общо българските доброволци от трите батальона – на Тодор Паница, Христо Чернопеев и
Яне Сандански надхвърлят 500 човека. Според Илия Бижев може би са били дори 1000.
30 Султанският дворец в Цариград.
31 На 27.04.1909 г. Османският парламент сваля от престола султан Абдул Хамид II. Той е от-
каран в Солун заедно с част от най-близките си, където остава до началото на Балканската
война (1912-1913).
32 Шамбелан – офицер, натоварен с вътрешната служба в жилището на владетел. Последните
шамбелани служат при двора на Наполеон III (1808-1873), император на Франция (1852-
1870).
33 При това първо посещение Илия Бижев и др. са посрещнати много студено и нелюбезно.
34 Мехмед Талат (Талаат, Талят) бей (1874-1921). Турски политически и държавен деец, един
от лидерите на Комитета “Единение и прогрес”.
35 Става въпрос за в. “Вести” (“Новини”), печатен орган на Българската екзархия в Цариград.
36 Глени, М. Балканите 1804-1999. С., 2004, 209
37 Любича и Илия Бижеви имат 6 деца.
38 Спомени, 321, 322.



Обр. 1. Илия Бижев (прав), съпругата му Любича със сина им Атанас (вляво), братът на Илия Бижев – Иван, и неговият син Кръстю. Солун (Гърция), 1907 г.



Обр. 2. Ученици от III курс на Серското педагогическо училище, членове на ученическия революционен кръжок. Сяр (Серес, Гърция), 1903 г.



Обр. 3. Погребението на Атанас Спасов (Таска Серски). [1923 г.]

THE UNKNOWN ILIA BIZHEV

Summary

Olga Yaneva

A period of the life and activity of Ilia Bizhev, a Macedonian revolutionary activist, a teacher, a lawyer and a public figure, is represented in the article. The story is based on photos of his, memories, and documents, committed to the museum by his daughter Nadezhda Bizheva-Radeva for a temporary use by the museum experts.

The central moment in the article is Ilia Bizhev's participation in 1903 as a member of the volunteers' detachment of Yane Sandanski in Tsarigrad (Istanbul) as he remembered it. His participation in the events show him as a defender of the achievements of the Young Turks' revolution (1908), threatened by the counterrevolutionary revolt in the Ottoman capital. His memories about the events significantly contribute to clarifying a number of details related to our recent history.

БИТКАТА ЗА ТУТРАКАН

Илиана Илиева

На 15 юли 1914 г. Австро-Унгария обявява война на Сърбия по повод убийството на австро-унгарския престолонаследник ерцхерцог Франц Фердинанд и неговата съпруга, извършено от сръбски терористи в Сараево.

Така се поставя началото и започва най-кръвопролитният конфликт в дотогавашната човешка история, който е резултат от възникналите в края на XIX век дълбоки противоречия между големите европейски държави, обособили се в два лагера, враждуващи помежду си за нови територии, по-големи пазари и по-големи икономически възможности.

В навечерието на Европейската война България е със силно разклатена икономика, изтощена политически и икономически след трагичния завършек на Балканските войни от 1912-1913 година. Съгласно подписаните в Букурещ и Цариград договори, принципът на “равновесието” в името на който се съюзяват Сърбия, Гърция и Румъния е нарушен. Българските национални интереси са пренебрегнати, отнети са значителни територии и в страната се стичат хиляди бежанци от Вардарска и Егейска Македония, Източна Тракия и Южна Добруджа, преминали в пределите на съседните държави. Всичко това създава, нагласа в българските политически среди за решаване на национално-териториалните проблеми, които обаче не били единни относно пътищата и съюзниците за решаването им. Представа за настроенията в обществото по това

време дава пълномощният министър в Петербург Стефан С. Бобчев в рапорт от 10 август 1913 г. до министъра на външните работи, в който казва, че занапред българинът не може да не носи в душата си смето на реванша и че против България “се вече готвят съюзи и блокове, така, че ще бъде от наша страна престъпно да не помислим и ний за такива. Но накъде да се обърнем? От кого да подирим дружба и съюз? Ето големият въпрос.”¹

Точно по този въпрос българската управляваща класа не е единна. Веднага след обявяване на австро-сръбската война, България, както и съседните ѝ страни, изморени от току що приключилите събития на Балканите, обявява неутралитет. Но империалистическите групировки съзнават значението на всеки съюзник и започват да оказват натиск. Както през 1912 г., така и сега българската буржоазия отново си поставя обединителни, а не завоевателни цели при бъдеща намеса в конфликта, но перспективата за решаване на националния въпрос една част от нея вижда при подкрепа на Централните сили чрез австро-германски съюз, а друга с помощта на Съглашението и най-вече на Русия.

В такава обстановка, на 1 октомври 1915 г. България обявява война на Сърбия и влиза в Първата световна война на страната на Централните сили. В сформиранияте три армии са мобилизирани над 800 000 души от работоспособното мъжко население. Съгласно предварително разра-

ботен оперативен план, Първа и Втора армии предприемат успешни настъпателни действия в Сърбия и Македония, а Трета остава в резерв.

През 1916 г. Европейската война навлиза в нова фаза – стремежът на Съглашението е да прекъсне пътя на Германия и Централните сили на Изток. Най-краткият път за осъществяването на този план са Балканите – център на тежестта на военните и политически задачи, поради което воюващите групировки засилват натиска си върху балканските държави.²

След двегодишни колебания и увъртания Румъния избира лагера на страните от Съглашението и в последните дни на август румънските войски започват да обстрелват градовете Русе и Свищов, да нападат българските постове и да се приближават до граничната линия.

Така на 1 септември 1916 г. България влиза във война и с Румъния. В Царския манифест, подписан и от всички министри се казва: "... През 1913 година, след привършването на Балканската война, когато България бе принудена да се бие със своите коварни съюзници, Румъния, под предлог, че се нарушавало равновесието на Балканите, ни нападна вероломно и навлезе без съпротива в незащитената част на нашето Отечество. С това си хайдушко нахлуване в Земята ни, тя не само попречи да добием свещените плодове от войната, но успя по Букурещкия договор да ни унизи и да отнеме плодородната ни и скъпа Добруджа... Заповдвам на Нашата храбра армия да прогони неприятеля от пределите на Царството, да срази коварния съсед, да осигури постигнатото с толкова жертви обединение на българския народ и да освободи от робство Нашите братя в Добруджа..."³

Изпълнението на тази отговорна задача е възложено на III армия, начело със способния и популярен военачалник генерал Стефан Тошев, който още на след-

ващия ден докладва на Главното командване, че българските войски със смел и решителен удар са отблъснали пограничните постове и разпръснали неприятелските предни части по цялата добруджанска граница с "ура", развети знамена и неописуем ентузиазъм.⁴

Като първа цел пред българските войски се поставя да се разбият силно разпръснатите румънски сили, да се навлезе в Добруджа и да се завладеят крепостите Тутракан и Силистра, като за командващ е определен генерал Пантелей Киселов.

Огромната румънска армия, наброяваща над 400 000 души е съсредоточена главно срещу Австро-Унгария. В Добруджа и по Дунав е оставена III армия, командвана от ген. Авереску, която наброява 140 000 души. Румънското командване разчита извънредно много на Тутракан и Силистра, отнети от България през 1913 г., които да образуват защита на мостовете по Дунав и да застрашават левия бряг от настъпващите български войски. Това е теоретичното обосноваване за съществуването на Тутраканския тет де пон, чието изграждане започва през 1913 г. и за две години е превърнат в солидна крепост с три отбранителни линии, с полудъга от редути в радиус от 8-9 км, издадени на юг и обгръщащи самия град. По това протежение от около 25 км са издигнати 13 затворени и няколко малки отворени полски укрепления, с разчет да поберат около един полк Пехотните укрепления са вкопани, изградени от подръчен материал, не добре маскирани, с изкуствени препятствия пред тях, а някои от артилерийските са бетонни. Румънското главно командване възлага големи надежди на фортификационните постройки и големия гарнизон на предмостовата крепост Тутракан, наречена от ген. Авереску "румънски или малък Вердюн"

В ранната утрин на 5 септември 1916 г. българските батареи със силен ар-

тилерийски огън започват разрушаването на изкуствените препятствия по първата отбранителна линия с цел отваряне на прелези в тях. Частите на които е възложен шурма срещу Тутракан са Четвърта Преславска дивизия, бригади от Първа Софийска дивизия и българогерманския отряд на майор фон Хамершайн. Под непрекъснат огън частите атакуват и заливат вражеските окопи, но устрема им не може да бъде спряна, разрушават и превземат форт след форт и в края на първия ден от битката овладяват Главната отбранителна линия, а в български ръце попадат 30 крепостни оръдия и 1 000 пленници. Вечерта, когато се уверява, че румънците ще продължат съпротивата на Втората отбранителна линия, ген. Киселов издава оперативна заповед № 2 в която се казва: "...Утре, 6 септември, поверените ми войски ще продължат настъплението си в 6 часа, с цел да разбият противника и да го притиснат и отхвърлят към Дунав".⁵ Едновременно с това той нарежда през нощта да бъдат изпратени силни офицерски и подофицерски патрули, които да безпокоят противника, а полската артилерия да заема позиции, от които да може да подкрепи настъплението на пехотата.

В лагера на противника, комендантът на тутраканската крепост ген. Теодореску заповядва на следващия ден всички части да настъпят за да завладеят наново изгубените позиции, но заповедта се получава късно и те остават по местата си. На разсъмване българите бавно, но сигурно настъпват и правят пробив във Втората отбранителна линия. Когато получава донесението и вижда безредното отстъпление на румънските войски, ген. Теодореску оставя за свой заместник бригадният генерал Мършеску, а той с няколко офицера от щаба напускат крепостта. Тогава безредието сред румънските войски става пълно и те се насочват към града, без да се подчиняват никому, захвърляйки оръ-

жието, с единствената цел да достигнат брега на Дунав. Но там не заварват плавателните съдове, с които са ги превозили и обезумелите войници се хвърлят във водите на дълбоката река. Когато паниката намалява, те започват да викат че се предават и развяват бели кърпи над главите си. В това време частите на Преславската дивизия вече са овладели височините над града и за всички става ясно, че по-нататъшна румънска съпротива е невъзможна. В 15.30 часа ген. Мършеску изпраща до българския командващ предложение: "Предавам се безусловно с моите офицери, войници и бойни припаси".⁶

Още същия ден, на 6 септември, ген. Киселов, за да сподели гордостта и радостта на командването от победата, изпраща заповед до войските, действували срещу Тутракан: "Поздравявам Ви със славната победа. Врагът, безчестен и вероломен, е под Вашите крака – неговото поражение е пълно. От днес знамето на България се развява върху скъпия за българина Тутракан. Две знамена, 120 оръдия, 400 офицери, между които трима бригадни командири и 25 000 войника паднаха във Вашите ръце".⁷

Вестта за Тутраканската победа се разнася по градове и села, сред българските и съюзните войски при Солун, където с трепет очакват първите известия от новия боен фронт. По същото време, от Букуреш българският дипломат Д.И.Гешов съобщава, че падането на Тутракан е произвело потресаващо впечатление във всички слоеве на обществото, което е очаквало и е било напълно уверено, че 1913 година ще се повтори и че България ще бъде този път напълно съсипана и разорена⁸. Неочакваната и необяснима загуба на Тутракан принуждава румънският крал Фердинанд и управляващите да отправят настойчива молба до руския император Николай II за помощ. Най-силно впечатлението от погрома се отразява върху

духа на румънската войска. След промени във Висшето командване, Военният съвет изменя плана за водене на войната, спира настъплението на Северния фронт и започва да прехвърля войски южно от Букурещ

След превземането на Тутракан е освободена цяла Южна Добруджа с градовете Силистра, Добрич, Балчик, Каварна и още 389 села с население 282 000 души и територия 7 524 кв. км, насилствено отнети от България през 1913 г.

Във филиала на НИМ – “България и славянският свят” се пази албум със снимки от времето на Първата световна война, направени от Боян Стефанов на Добруджанския фронт, откупен през 1956 г. и заведен под № 1295. Сред тях са дванадесет фотографии, без анотации, с различен размер и в сравнително добро състояние. След направените проучвания и справки може със сигурност да се твърди, че те са свързани и са запечатали различни моменти от първото честване на героичната битка при Тутракан, състояло се на 5

и 6 септември 1917г., при село Шуменци (Дайдър), на 10 км южно от Тутракан. Почит към падналите за освобождението на Добруджа оказват близки на загиналите в многохилядна тържествена панихида На мястото на форт № 6 от румънската укрепителна линия е разположен мемориалът “Военна гробница – 1916г.”, където са погребани над 8 000 войници от различни националности. Непосредствено след битката, селяни от околните села в продължение на две седмици извозват с волски каруци телата на жертвите, а войниците от българския гарнизон изписват имената на известните бойци, а неизвестните поставят в общи гробове.

В тази битка България дава 46 убити и 157 ранени офицери и 1741 убити и 7250 ранени подофицери и войници, 247 изчезнали и неизвестен брой починали във военните болници. Загубите на румънците от общо 39000 души в гарнизона са 7500 убити, ранени и издавени, като само 3500 достигат левия бряг на Дунав, а 28000 са пленени.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Дипломатически документи по участието на България в Европейската война 1915 – 1918 г., Т. II, С, 1921 г., с. 32
- ² В-к “Военни известия”, бр. 186, С, 30 август 1916 г.
- ³ Българската армия в Световната война, Т. VIII, С, 1939 г., с. 21
- ⁴ ЦВА, ф. 40, оп. 2, а.е. 584, л. 319
- ⁵ Българската армия..., с. 601
- ⁶ Пак там, с. 665
- ⁷ Пак там, с. 671
- ⁸ Дипломатически документи..., с. 634

Публикуваните снимки са направени по време на Първата световна война от Боян Стефанов на Добруджанския фронт. Те са запечатали различни моменти от първото честване на героичната битка при Тутракан, състояло се на 5 и 6 септември 1917 г. Хиляди близки на загиналите за освобождението на Добруджа се събират на мястото на форт № 6 от румънската укрепителна линия, където е изграден мемориалът “Военна гробница – 1916г.” и с тържествена панихида почитат паметта им.







МЕЖДУ РЕАЛНОСТТА И НАЦИОНАЛНИЯ ИДЕАЛ: ИВАН МИХАЙЛОВ В ЗАГРЕБ (1941 – 1944)¹

Николай Кочанков

След разгрома на Югославия през април 1941 година Германия и Италия предприемат стъпки за съгласуване позициите си за предстоящите териториални промени в Европейския югоизток. На организирана във Виена среща външните министри фон Рибентроп и граф Чано начертават новата политическа карта на региона. Македония, както и някои територии, отстъпени след Първата световна война на тогавашна Югославия се дават на България, а на запад, въпреки българския протест, един широк пояс със Струга, Гостивар, Тетово и Дебър – на Албания.

През май 1941 година Иван (Ванчо) Михайлов със съпругата си Мелпомена (Менча) Кърничева намира подслон в Загреб като гост на Поглавника на Независимата Хърватска държава Анте Павелич. Под надзора на германските тайни служби и българската легация, Михайлов не разполага с голяма свобода на действие, но не е и в политическа изолация. Връзката между македонския водач и неговите последователи в България не е прекъсната. Нещо повече, кореспонденцията на Михайлов от Загреб до София и обратно минава по дипломатическите канали на хърватската легация. Той получава достъп и до докладите на хърватските дипломати, от които своевременно се информира за събитията в България.

Отношението на българските управници към Ив. Михайлов е сложно; опреде-

лено се демонстрира нежелание от страна на правителството да дели с него лаврите от присъединяването на Македония, както и дистанциране от методите му на действие в миналото. Тази оценка за македонския водач обаче не е публична, нещо повече, в печата се публикуват хвалебствени оценки за дейността му при отстояване на българщината в миналото. Споменава се, че е амнистиран и може веднага да се завърне в страната. Друг е въпросът, че той не приема тази амнистия, считайки я за половинчата и обидна за паметта на поколения македонски дейци дали живота си за обединението на България.

Решението на Ив. Михайлов да не се връща от изгнание е очевидно доказателство за затруднени отношения с управляващите в София. От есента на 1941 година настъпва видима промяна в неговите оценки за работата на българското правителство. По отношение на водената в Македония политика смята, че е “погрешна и много опасна и когато дойде ден ние да браним нашата обща българска кауза, не ще бъдем в състояние да направим това”.

От казаното дотук следва, че Ив. Михайлов можеше да се върне в България, но не и в българската политика. Едно политическо активизиране на македонския водач би затруднило значително плановете на правителството по отношение на Македония.

С капитулацията на Италия през септември 1943 година България получава

¹ Продължение от т. XVI на Известия на Националния исторически музей.

реална възможност да присъедини частите от Македония, които са отстъпени на Албания. Но такава стъпка не е предприета. Страхът на българското правителство от нови ангажменти в Европейския югоизток пречи на българските държавници да осмислят разликата между действията на окупационния корпус в Сърбия и евентуалното присъединяване на Западна Македония, район в който българското население е подложено на системен терор от албанските банди.

Възможност да осъществи политическите си амбиции Ив.Михайлов получава едва към края на войната, подтикван от германците да провъзгласи “независима” Македония. На 31 август 1944 година той пристига в София, а през следващите няколко дни е в Скопие, където прави безуспешен опит да обяви независимостта на Македония. След този неуспешен ход се завръща за кратко в Загреб, за да продължи пътя на своята политическа емиграция.

С публикуваните по-долу документи се разкриват нови страни от дейността на Иван Михайлов по време на доброволното му изгнание в хърватската столица. Основната част от публикуваните документи са доклади и шифровани телеграми на българския пълномощен министър в Загреб Йордан Мечкаров, адресирани до министъра на външните работи, длъжност която се заема последователно от Иван Попов, Богдан Филов, Сава Киров, Димитър Шишманов, Първан Драганов. Публикуват се и доклади на пълномощния министър в Берлин Първан Драганов, на пълномощния министър в Лисабон Илия Бояджиев, на аташето по печата в Загреб Петър Лунгов, на управляващия консулството в Белград Стефан Шопов, на офицера за свръзка при германското командване в Белград контраадмирал Сава Иванов, на военното аташе в Загреб капитан Петров.

Документите са издирени в Централния държавен архив и Архива на Министерството на вътрешните работи; обнародват си изцяло така както са написани, правописът не е осъвременен, премахната е само буквата ъ в края на думите; подредени са хронологически.

ПРИЛОЖЕНИЕ

№4

Доклад на Й.Мечкаров до Ив.Попов за проведен разговор с Ив.Михайлов
№55/Т.А. Загреб, 23 септември 1941 г.
Поверително!

Господине Министре,

След завръщането ми в Загреб от служебната командировка (от 1 до 12 септември т.г.) в София, в легацията ме посети г.Ив.Михайлов, водач на бившата ВМРО. От разговора, който последва, аз намерих много нещо променено в държанието на г.Ив.Михайлов. Докато порано той бе безусловно коректен и дори дружелюбно настроен по отношение на Правителството и България, сега в тона му личеше голяма възбуденост, която той не бе в състояние да скрие и в която вече се четяха доста опозиционни нотки. Така напр., г.Михайлов побърза да ми съобщи, че той имал вече ясни указания за водената от правителството в Македония политика, която, според него, била погрешна и много опасна.

— Тая политика — каза г. Михайлов — води към неминуемо раздвоение на македонската интелигенция, и, когато дойде ден ние да браним нашата обща българска кауза, не ще бъдем в състояние да направим това. В такъв един момент ще се види, че не сме могли да приготвим от по-рано здраво желязо, от което да направим оръдия. За българското правителство изглежда, че борбата за освобож-

дение на Македония почва от Скопския процес на македонските студенти. А ние твърде добре знаем, че тоя процес почва като македонски, а завърши като югославянски. Впрочем, целият процес и самата студентска организация бяха наше, на ВМРО, дело.

За да подкрепи своята теза, г.Михайлов посочи още няколко факти, като: освобождението на П.Шанданов и другарите му от концентрационен лагер и мобилизирането им като запасни офицери, когато те, след като са били на служба на Белград, не били достойни да носят офицерски пагон; инцидентът в Горна-Джумая, дето една група студенти на Илинден през това лято положили венец на паметника на незнайния четник, а полицията махнала венеца, като заявила, че прави това по нареждане на министър Габровски; освобождаването на някои ренегати-македонци, които свободно се разхождали в София, а някои пък от тях били настанени на държавна служба, други били върнати безпрепятствено и с услугите на българската власт, обратно в Сърбия, дето – каза г.Михайлов – ние ще присъствуваме, ако обстоятелствата го позволят, на образуването на един “македонски национален комитет” в Белград. Подобни ренегати – според г.Михайлов – би било много по-целесъобразно да се задържат в България, като се настанят в някои затънтени паланки, дето да заглъхнат. Оставянето на македонци в Сърбия ще бъде морален удар за нас, когато толкова е лесно сега – с помощта на германците, да се приберат в България всички македонци, настанени по една или друга причина в Сърбия.

-Какво значат 50-100 милиона лева за такава акция? Защо да допуснем, сърбите или други да държат открит един “македонски въпрос”, което може да стане, дори ако сме абсолютни победители? Не виждате ли какво става тук, в Хърватско, от което италианци и маджари гледат да

дръпнат колкото могат повече, макар че всички са в тристранния пакт?

-Това поведение на българското правителство – продължи г.Михайлов – за което аз съм в състояние да посоча редица още факти, получени направо от Македония и от хора, идвали в Загреб, – се дължи на това, че то не познава душата на Македония, не знае нейните борби и нейния дълбок национализъм, внедрен в широките маси. Аз мога да кажа, че ние, македонците, поддържахме, години наред, будно българското национално чувство и го разпалвахме не само в Македония, но и в самата България. Колко средства сме давали на български националистически организации (“Отец Паисий”, “Въртоп” и пр.), колко делегации сме пращали по чужбина, колко вестници, списания и книги сме издавали само и само да не заглъхнат правата на България. А в София по туй време се явиха апостоли на сближението с Белград. Дамян Велчев, който постави оръдия срещу българския Дворец, днес свободно се разхожда. – Правителството няма право да приписва на себе си заслугата за освобождението на Македония – тя ни е подарена от Хитлер! – но то има задължението да я запази и здраво да я привърже към България, което не виждам да прави с провежданата политика. Може езикът ми да Ви се вижда странен и дързък, но аз имам право да говоря така. Много хора в България – от най-горе до най-долу – ще трябва да се легитимират пред мен и Македония, а не аз – пред тях, защото аз си останах заклет враг на Югославия и на сърбите от начало и до сега!

Тук г.Михайлов изброи преследванията, на които е бил подложен той и неговите хора от страна на официалната българска власт, присъдите, емиграцията и пр., като не пропусна да каже, че в дадената му амнистия са оставени доста свободни прозорчета, за да бъде преслед-

ван отново.

Всичко това г.Михайлов ми каза доста възбудено. Същите мисли той е повторил и пред председателя на намиращата се понастоящем в Загреб стопанска делегация, пълномощния министър г.Никола Пецев.

Моето впечатление е, че промяната в поведението на г.Ив.Михайлов в последно време се дължи на известни сведения и доклади, които той получава от България. Освен това, естествено е да се допусне, че той търси признание – официално или не за своята минала борба от българска страна и се дразни, че такова признание не идва, нито чрез печата, нито чрез някакъв друг акт. Една морална награда, чрез признаването му като голям борец за македонската свобода и поставянето му наред с имената на Гоце Делчев, Даме Груев, Пере Тошев, Тодор Александров и пр. би го задоволила много повече, отколкото каквато и да е амнистия, гласувана от Народното събрание. Още повече, че това признание му се дава тука, в Хърватско, от най-видните хора на режима, начело с Поглавника.

Прилагам и една докладна записка от аташето по печата при поверената ми легация г.Лунгов във връзка с горния въпрос.

Приемете моля, Господине Министре, израза на моята почит.

Й.Мечкаров

ИЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.18, л.59-61.

№5

Доклад на Й.Мечкаров до Ив.Попов за проведен разговор с Ив.Михайлов
№124/Т.А. Загреб, 23 декември 1941 г.
Поверително

Господине Министре,

Имам чест да Ви съобщя, че преди няколко дни се срещнах отново с бившия водач на ВМРО г.Ив.Михайлов. Между другото, използвах случая да му предам някои свои разговори, които бях имал от видни лица в София при последното ми пребиваване там – разговори, засягащи до известна степен личността на самия Михайлов. На първо място му предадох разговора си с министъра на правосъдието г. Митаков, който ми бе съобщил относно гласуваната в последната лятна сесия на Камарата амнистия, че никой не е имал намерение чрез тая амнистия да оставя отворени врати за бъдещи преследвания на македонски дейци; че тия, които тълкуват превратно закона за амнистията, търсят всъщност “под вола теле” и намеренията им са съвсем други; че един закон не се гласува за отделни лица и за конкретно посочени техни престъпления; е че, най-сетне, в България никой няма намерение отново да създава македонски преследвания, особено сега – когато страниците на близкото минало се смятат завинаги затворени и страната, обладана от нов дух, върви сплотена из посочения ѝ от историята и дадените жертви път.

Второто нещо, което съобщих на г. Михайлова, бяха думите на началника на столичния гарнизон, г.генерал Михов, който до недавна бе командувал окупационната армия в Македония.

– Зная – ми бе казал генералът – инструкциите, давани от Михайлова на неговите хора в Скопие и другаде. Тия инструкции не бяха насочени против българското дело изобщо, и хората на Михайлов ми сътрудничеа. Напоследък, обаче,

се появиха всякакви слухове, които внасят смут в душите на македонските българи. Сега всички вървим под едно знаме, и добре е да кажеш на Михайлов, ако ти се падне случай, да намери начин и той да застане под това знаме. Той знае, как и кога трябва да направи това.

На трето място, аз предадох на г. Михайлова думите, казани от един известен велешки войвода на г. Симеон Радев, при обиколката, направена от последния из някои македонски градове – думи, които г. Радев ме помоли да съобща на бившия водач на ВМРО.

– Тук във Велес и околията, – казал бившият войвода, – голяма агитация против Ванчо (Михайлов) вършат хората на Дим. Влахов, протогеровистите и комунистите. Те го представят сега като борец за независима Македония, като човек, който не признава обединението на Македония с България, като човек, който вече се е приближил към техните разбирания, и пр. С това нашите позиции се подкопават, а той може да изгуби влиянието си и симпатиите, с които се ползува сред народа. Час по-скоро да излезе с някаква декларация, за да разсее тия заблуждения и да пресече пътя на подобни слухове и интриги.

Г-н Радев, от свое име, ме бе помолил да кажа същите работи на г. Михайлова.

И трите работи г. Михайлов изслуша с внимание и с усмивка.

– Винаги ще се намерят хора да говорят всякакви глупости, – ми каза той. Навремето звенарите, между които имаше и офицери, обясняваха своята омраза към ВМРО с факта, че аз съм бил “човек на Цар Бориса”. Аз, разбира се, предпочитам да ме обвиняват, че съм човек на Цар Бориса, когото не съм виждал, отколкото да бъда като тях, човек на крал Александър сръбски. Впрочем, колко работи още трябваше да преглъщам и да мълча, за да пазя, преди всичко, престижа именна на тая армия, в която дори и

шпионството беше пуснало вече корени. Казасов можеше да пише памфлети, като “Аз обвинявам” в защита на шпионите, пък аз трябваше да мълча и да не казвам, че сам щабът на войската бе в дирите на предателите, и да оставя всичките криви дърва да се стоварят върху гърба на организацията. Скоро след това предателите бяха тържествено реабилитирани, а пък аз трябваше да бягам в чужбина, като офицерът, който ме улесни при бягството – кап. Тошев – бе уволнен и хвърлен в затвора. Седем смъртни присъди против мене трябваше да увенчаят делото на истинските предатели. Шпионството у нас, като чели, стана благородно занятие. Да се върши предателство бе обикновено нещо, като да отидеш на кино, в кафене... И сега предателите се разхождат свободно, необезпокоени от никого. България бе национално тежко болна и сега не е още излекувана. И сега в София свободно шетат и сръбските агенти, и английските, и съветските. “Гемето” не е сам. Неговите другари са свободни. Аз ще се върна в България, когато тя почне национално да заздравява, сиреч, когато почнат да обръщат гръб на предателите и публично да ги заплюват...

Тук аз пресякох г. Михайлова и го попитах, той ли е авторът на статията: “Неприятелската дейност в България след Световната война 1914-1918 год.”, поместена без подпис във в. “Нова Хрватска” он 18 декември. Той ми отговори, че не е неин автор и че, ако той би бил писал на тая тема, то ще пише много по-силно и по-остро. Прилагам Ви един превод на въпросната статия, за която аз своевременно обърнах внимание на директора на вестника г. Дуймович, комуто изтъкнах, че в статията може би има някои верни констатации, но че тя е грубо тенденциозна, едностранчива и съвършено ненавременна.

Донасям Ви още, Господине Министре, че понастоящем в Загреб преби-

вава известният столичен гражданин г. Димко Ачков, който често се среща с г. Ив.Михайлов. Горното моля да бъде съобщено на министра на вътрешните работи г.Габровски, който ме помоли да му известявам, когато идват от България по-видни лица за среща с г.Михайлов. – Г-н Ачков посети и мен в Легацията.

Понастоящем в Загреб, на гости на г. Ив.Михайлов е цялото му семейство от Щип – майка му, сестра му и двамата му братя, с които той не се е виждал повече от двадесет години. От тоя факт може да се извади заключение, че г.Михайлов не възнамерява скоро да се върне в България.

Приемете, моля, Господине Министре, моите отлични почитания към Вас.

Й.Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.5, а.е.439, л.43-46.

№6

Доклад на пълномощния министър в Берлин П.Драганов до Б.Филов за проведен разговор в германското Министерство на външните работи за положението в Македония

№133/Т.А. Берлин, 26 юни 1942 г.
Поверително

Господин Министър Председателю,

Днес имах продължителен разговор с един висш чиновник от Министерство на Външните работи, до когото се допитват по въпросите отнасящи се до България, за чийто познавач той тук минава.

Най-напред той се изказа песимистично по създаденото на Балкана положение, и по-специално за това на България, като не окончателно и несигурно, понеже присъединяването на Македония към България не решавало македонския въпрос, особено че движението за автономия на Македония било то подържано

отвън или отвътре, ще ни създава винаги трудности. Разбира се Германия се е ангажирала в това решение и ще трябва да го поддържа, но това още не значи, че днешното положение е най-доброто.

На това аз му отговорих, че движението за автономия на Македония беше изкуствено създадено и особено след европейската война, беше подържано като единствено даващо надежда за освобождението на Македония при създаденото в Европа положение с Парижките договори за мир. По-лесно можеше да се говори и очаква резултата при това конюнктурно за тогава искане – автономия за Македония, отколкото ако се искаше присъединението ѝ към България. Самото македонско население считаше това решение само като етап към достигане истинското му желание – присъединението към България. Това може да се констатира и сега от държанието на населението в Македония, което, в своето абсолютно болшинство се чувства българско и гледа на новата – българската власт – като на своя.

-Но какво ще прави Иван Михайлов и италианците, против които впрочем аз не бих желал нищо лошо да кажа като наши съюзници, запита той.

Отговорих му, че доколкото знам, някои наши българи са се срещали с него и той бил заявил, че като българин той не може освен да се радва, че днес Македония – присъединена към България е свободна.

Тогава той каза, че около въпроса за Македония стават големи игри, че се правят големи политически интриги, и че ние трябвало да бъдем много внимателни и бъдем доволни с това, което досега сме достигнали. Особено не трябвало да изявяваме териториални претенции спрямо Гърция.

Възразих му приблизително така:

Германия трябва да съзнае своя истински интерес на Балкана при една побе-

да в днешната голяма война. Нова Европа, без нов ред на Балкана, който до сега поради неразрешените добре национални въпроси, е бил винаги източник на размирици, няма да бъде спокойна. Германия, която е поела историческата задача върху себе си да създаде нов ред в Европа, трябва да има на Балкана един изпитан и верен сътрудник, чиито интереси се съвпадат с тези на Германия. Че това може да бъде само България, няма защо да го доказвам, понеже то е доказано от досегашните събития. Ето защо за Германия е от значение какво ще представлява от себе си България при новия ред на Балкана. А това лежи във възможностите на Германия. България трябва да бъде силна и главно една стабилна държава. В днес установените за България граници, тя не може да бъде стабилна, ако не притежава Солун. За необходимостта от присъединението на Солун към България съществуват много съображения – и сантиментални и реални и исторически и икономически. Сама Германия призна, че който има Македония трябва да има и Солун, като го обеща на Югославия срещу влизането ѝ в Тристранния пакт, и никой в България не може да допусне, че същата тази Германия ще се противопостави за присъединението на Солун към България, която е нейна съюзница. Но това е и в германски интерес, защото стабилизирането на България в днешните граници не може да стане, ако Солун остане вън от тези граници. Солун в гръцки ръце – това ще рече да се остави на гръцизма един изходен пункт в тялото на България, даващ не само надежди, но и възможности на този гръцизъм да си върне Тракия и да претендира и да претендира и на Македония. Колко голямо е в това отношение значението на Солун може да Ви послужи следния факт: преди съюзническата война Венизелос ни предложи да се съгласим да оставим на Гърция само Солун с един хинтерланд

от десетина километра, срещу което той нямаше да има претенции на цяла Тракия и ще запази неутралитет в споровете ни със Сърбия за Македония. Този хитър грък знаеше какво прави: той знаеше, че имайки Гърция Солун, удържането на Тракия и Македония от България става проблематично.

Той запита – ами обявяването на Солун за свободно пристанище няма ли да бъде едно добро решение?

– В интереса на Германия ли е да има еднакви права с всички други държави в Солун, когато Солун български – това ще рече Германия да бъде привилегированата.

Но италианците няма да се съгласят Солун да стане български.

– Италианците имат устремени погледите си към Солун и те биха желали още сега да го вземат, затова биха предпочели да го имат може би гръците, от които може да се надяват, че може по-лесно един ден да го вземат, отколкото, ако Солун бъде български. Италианските аспирации на Балкана са много ясно изразени в речта на Чано, който отбелязва като голям успех за италианската политика на Балкана стъпването на Италия в долината на Морава и в тази на Вардара. Но това проникване на Италия е ли в интереса на Германия? Не! Интереса на Германия е да бъде Солун български. И това може да стане. Стига само Германия да даде вид, че иска да запази Солун за себе си. Тогава италианците, от страх това да не стане, ще се съгласят и даже ще съдействуват да получим Солун ние.

Той се позамисли и каза, че при очертаната обстановка едно такова решение – Солун български – е за предпочитане и възможно, но бедните гръци щели много да пострадат, понеже италианските претенции отивали много далеч, а от германска страна било дадено почти *carte blanche* на Италия на Балкана. Особено ще бъде невъзможно едно интегрално

присъединение на Македония към България, т.е. и с областите към Лерин, Костур и др., които географски принадлежат към Македония.

-Тези области, не само географически, но и етнографически принадлежат към Македония като български, но, и по тях може да се постигне споразумение, стига въпросът за Солун да получи едно правилно разрешение.

Моля приемоте, Господин Министър Председателю, уверение в отличното ми към Вас уважение.

П.Драганов

ЦДА, ф.316к, оп.1, а.е.287, л.8-11.

№7

Доклад на Й.Мечкаров до Б.Филов за водени разговори с Ив.Михайлов
№166/Т.А. Загреб, 14 септември 1942 г.
Поверително

Господине Министър-Председателю,

Завчера напусна Загреб пребиваващият тук няколко дни народен представител и бивш министър г.Хр.Статев. Почти цялото време на престояването си в хърватската столица г.Статев прекара в срещи и разговори с бившия водач на ВМРО г.Ив.Михайлов. Чрез посредничеството на последния, г.Статев бе приет от Поглавника, маршал Кватерник, министъра на вътрешните работи г.Артукович, председателя на държавния събор г.Марко Дошен, министър без портфейл г.Тортич (водач на мачековците-десиденти) и др.

Дали г.Статев е имал някаква специална политическа мисия, не ми е известно, на той ми направи посещение в легацията, като ми съобщи, че дошъл "на гости" с дъщеря си и желал да се види с Ив.Михайлов, за да си обясни, какво

вярно има в многобройните слухове около поведението на Михайлова и неговото загадъчно стоене в Загреб.

В един разговор, който стана и в мое присъствие, г.Статев се държа доста резервирано, а г.Ив.Михайлов възбудено повтори своите схващания относно уредбата на Македония след април 1941 г., която той намира с големи недостатъци, – като илюстрира това с редица факти, които са му били съобщени от негови хора, за действия на някои административни органи и офицери, които били още с "деветнадесетомайски" дух, и пр.

Така, напр., той ми съобщи, че в Куманово бил арестуван и руган от полицейския инспектор бившия войвода Кръстю Лазаров, когото сега щели да чествуват; че много български чиновници, при раздразнение, наричали местните хора "сърби"; че в Охрид станал някакъв инцидент, предизвикан от полицията; че в чакалнята на кмета на Битоля имало само италиански илюстрации; че за апелативен съдия в Струмица бил назначен някой си Главинчев, който като прокурор през югославския режим, обвинявал с реч, надъхана с българофобство Асен Татарчева; че от вътрешното министерство била дадена изобщо директива да не се прибегва в никой случай до сътрудничество с хората на бившата ВМРО; че на множество ренегати била дадена преднина; че почти за всеки град от Македония той е готов да каже нещо от подобен характер; и пр.

При моето възражение, че някои грешки при управлението в началото може да са станали поради неподготвеност, незнание и пр., но че от всички страни се признава безупречното, справедливо и човешко държание на нашите власти – административни и военни, – че сам Данаил Крапчев, директорът на "Зора", ми е съобщил, в един разговор при последното ми идване в София, че отначало е имало някои грешки, но че сега всичко вървяло много

добре и че 60 на сто от събраното е вече поправено, – Ив.Михайлов ме пресече:

– Аз пък да ви кажа, че, при последното си пътуване из Македония, г.Крапчев е придружавал министър Габровски, и това е достатъчно да шконтирам 90 на сто от неговите 60 на сто. На един министър и на правителството докладват чиновници или хора заинтересувани, винаги с розови очила, та мъчно да видят истината.

Стана дума за амнистията. Според г. Ив.Михайлов, тая амнистия била направена заради звенарите и техните приятели, но тя била оскърбление за истинските дейци от македонското освободително движение.

Той посочи няколко случая, при които, въпреки амнистията, органите на правосъдието можели, най-добросъвестно, да посегнат върху свободата му, и тогава уверенията на правителството, че никой няма да го закача, ако се върне, нямали голяма стойност, тъй като българското правосъдие не допуска чужда, макар и правителствена, намеса, в делата си. Ив.Михайлов отрече – македонски кръгове, особено по-близки до него, да са участвали в изработването на законопроекта за амнистията.

– “Аз от тая амнистия, – каза накрай г.Ив.Михайлов, – не ще се възползвам, та, ако трябва още двадесет години да стоя в емиграция. Министър-председателят г.проф.Филов казал на Диме Ачков, че амнистията не може да се поправи по “политически причини”. Кои са тия политически причини? Да не би в България да ги е страх още от Югославия? Кажете им, че, ако Югославия възкръсне, както аз, така и те, па и цяла България, не ще се почувствуват много добре... Във всеки случай, съобщете в София, че аз не водя борба с правителствотои не желая да я водя сега, макар да имам много причини да бъда огорчен, тъй като всяка борба от Македония против правителството в тоя момент ще се сметне за противобългарска, а враговете ни само това чакат”.

В тоя момент в Загреб в Загреб се намира столичният адвокат г.Асен Аврамов, един от най-близките на г.Ив.Михайлов, а малко преди него тук бе бившият народен представител от Неврокоп г.Филипов.

Приемете, моля, Господине Министър-Председателю, изрази на отличните ми почитания към Вас.

Й.Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.39, л.137-139.

№8

Доклад на Й.Мечкаров до Б.Филов за предаден от Ив.Михайлов документ №215/Т.А. Загреб, 18 ноември 1942 г.
Поверително

Господине Министър-Председателю,

Имам чест да Ви изпратя едно извлечение (препис) на разузнавателно известие №833 от 15.X.1942 г. на щаба на войската (българската), което преди няколко дни ми предаде бившият член на ЦК на ВМРО г.Ив.Михайлов. Същият ми заяви, че съдържанието на пункт III е абсолютно измислено, че той не е водил никакви преговори с ратниците, а още по-малко по предмета, за който се говори.

“В България хората – добави натъртено Ив.Михайлов – нямат ли по-сериозна работа, та им остава време да се занимават с клюките и доносите на кафенетата и улицата?”

Ив.Михайлов ми събщи, че е получил от десетина места от България въпросното разузнавателно известие, текста на което Ви изпращам така, както той ми го предаде.

Приемете, моля, Господине Министър-Председателю, изрази на отличните ми почитания към Вас.

Й.Мечкаров

Извлечение

Лично поверително

Изпраща Ви се разузнавателно известие №833 от 15.X.1942 г. на Щаба на войската за положението във войската и държавата през м.м.август и септември н.г., което да се има за сведение.

I.Комунистическа дейност във войската.

.....
II.Комунистическа дейност в държавата.

В Битолско, Прилепско и Велешко чети от 50-60 души отбелязват по-обезпокоителни действия. През м.м.август и септември са отбелязани няколко нападения над села, от които четите са вземали храна, убили са някои органи на държавната власт и някои лица, които са били заподозрени, че са в услуга на властта. Тези чети се състоят от млади български комунисти, които първоначално действаха на идейна основа, обаче по-късно водачеството им се пое от сърби, изпратени от Дража Михайлович и др. платени оръдия на англичаните и американците. Има основание да се допуска, че нелегалните получават подкрепа и се насърчават от неофициални италиански среди.

III.Дейността на нелегалните организации.

Има сведения, че водачът на ратниците е предложил на Иван Михайлов, бивш член на ЦК на ВМРО, двете организации да се слеят, като да работят за автономията на Македония под водачеството на ратничеството. Иван Михайлов, обаче, е предложил той да бъде водачът, поради което не се е дошло до съгласие.

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.42, л.83.

№9

Доклад на Й.Мечкаров до Б.Филов за пребиваването на македонския деец Й.Чкатров в Загреб
№238/Т.А. Загреб, 22 декември 1942 г.
Поверително

Господине Министър-Председателю,

От десетина дни тук пребивава г.Йордан Чкатров, който е гост на г.Иван Михайлов. Последният го смята за един от най-близките си хора и, един вид, за идеолог на ръководеното от него, специално в близкото минало, движение.

Г-н Чкатров току-що е завършил науките си в Швейцария, където пребивавал в последно време. Той се е отбил тук на път за България, за където заминава в събота.

При пребиваването си в Загреб, г.Чкатров е водил постоянно разговори с г.Михайлов, който, от своя страна, го е срещнал и с Поглавника.

Последният ми каза снощи, че г.Чкатров е изложил пред него впечатленията си от Швейцария, от обществените настроения в тая неутрална страна, както и от развоя на войната, така, както той се наблюдава от Швейцария.

Приемете, моля, Господине Министър-Председателю, изрази на отличните ми почитания към Вас.

Й.Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.45, л.166.

№10

Шифрована телеграма на Й.Мечкаров
до МВнРИ за проведени срещи на
Ив.Михайлов

№243 Загреб, 30 декември 1942 г.

На №1353

Гюзелев не е дошъл в Загреб. От събота тук са само Чкатров и Светиев. Първият се среща с брат си Йордан, който е в Загреб от 2 седмици. Идва от Женева, където завършил право. Срещат се всеки ден с Ив.Михайлов; ще бъдат приети от Поглавника, Лоркович и други меродавни лица. Впечатлението ми е, че са дошли да узнаят какви са намеренията на Иван Михайлов. Увещават го да се завърне в България. За сега той им е отказал. Вероятно в събота братята Чкатрови и Светиев потеглят за София. Инженер Чкатров пред мен се изказа критически относно ролята на водача Иван Михайлов в Македония е не се солидаризира с мнението на ВМРО.

Мечкаров

ЦДА, ф.176, оп.15, а.е.46, л.6.

№11

Доклад на Й.Мечкаров до Б.Филов за
проведени консултации на Ив.Михайлов
с дейци на ВМРО

№27/Т.А. Загреб, 12 февруари 1943 г.
Поверително

В отговор на телеграмата Ви №144 от 11 февруари т.г. и в допълнение на моята шифрована телеграма №243 от 29.XII.1942 г., имам чест да Ви донеса още следното:

Към средата на месец декември м.г. в Загреб пристигна от Швейцария, гдето – в Женева – е завършил юридическото си образование, видният македонски общественик и бивш задграничен предста-

вител на ВМРО, г.Йордан Чкатров. Той отседна във вилата на г.Иван Михайлов, като негов гост.

През време на своето пребиваване тук, Чкатров бе приет от Поглавника на Независимата Хърватска държава, от министъра на външните работи г.Лоркович, от председателя на държавния събор г. Марко Дошен, от министъра без портфейл Янко Тортич (водач на отцепниците от макековото движение, преминали към усташите), както и от мнозина усташки първенци, с които е бил във връзка в миналото.

Сам Поглавникът, при един лов, който стана в края на годината в имението му “Нови двори”, и на който бях поканен да участвувам и аз, ми съобщи, че е разговарял с Чкатрова. Поглавникът е останал доволен от разговора си с Чкатрова, защото ми съобщи, че последният му нарисувал една доста интересна картина за настроенията в Швейцария и пр. Сам Чкатров не скри за своите разговори и срещи тук, като, през време на престоя си в Загреб, ми направи посещение в канцеларията и в къщи, гдето, като стар мой познайник, го бях поканил на обед заедно с Иван Михайлов.

При всичките разговори, които имах с него, Йордан Чкатров бе винаги съдържан, коректен и избягваше да дава остри преценки за положението, за лица и за нещата у нас. Познавайки Чкатрова като човек темпераментен и краен, тази негова съдържаност ми направи впечатление, но си я обясних повече с моето положение на официален представител на България и на факта, че и той самият бе отсъствувал 4 години от страната, та не познава в подробности събитията, които се развива в негово отсъствие. Едно, обаче, той не скриваше, а, именно, радостта си, че Македония е освободена, че България е избрала тъкмо пътя, който я доведе до нейното обединение.

По-късно, към края на декември 1942 г., в Загреб пристигнаха инж.Димитър Чкатров, брат на Йордан Чкатров, и Стефан Светиев, от Битоля. И двамата имаха няколко срещи с Ив.Михайлов, като ме уведомиха за тия срещи, както и за темите на разговорите. Идването си в Загреб те оправдаваха с желанието на Дим.Чкатров да види по-скоро братя си, с когото не се бил виждал 20 години; да благодари лично на Поглавника, с когото се познава още от процеса в Скопие; и, най-сетне, да се види с Иван Михайлов, когото лично не познавал, и да разбере, какво мисли той по положението в Македония, защо не се връща в България, какви са намеренията му и пр. Сав Светиев пък ми каза, с малко укор: “Защо, господине министри, тая среща между двама македонски борци (братята Чкатрови) трябваше да стане в Загреб, а не в София, та да направим там една хубава манифестация на българщината”, на което аз му отговорих, че това е зависело само от тях.

Както инж. Дим. Чкатров, така и Светиев пожелаха да ме видят отделно и ме уведомиха за разговорите си с Ив.Михайлов. Последният им е обяснил причините за своето стоене в Загреб, своите становища по македонските борби, своите схващания за сегашното положение и отношението си към правителството и пр. За тия становища на Михайлов аз съм донесъл своевременно, та няма да ги повтарям. Г-да Д.Чкатров и Светиев ми заявиха, че те уважават у Ив.Михайлов бореца за свободата на Македония, добрия българин и пр., но не споделят неговите становища. Те смятат, че той, независимо от всякакви лични съображения, е трябвало веднага да се върне в Македония, “още с първия германски танк” – както се изрази Светиев, да даде безрезервната си подкрепа на обединението, на българските институции в Македония, на всичко, което е можело да укрепи и ускори спойката с България.

Светиев и Чкатров ми заявиха, че Ив.Михайлов им е говорил дълго за миналите борби на ВМРО, с които те, поне така заявиха пред мене, не се съгласявали, особено що се отнася до междусобиците в движението. Сам Чкатров ми подчерта, че никой не може да го убеди, че Протогеров, Баждаров, Томалевски, В.Пундев са били предатели. “Ние тоя пасив не можем да носим на плещите си. Другояче ние разбираме македонската борба и другояче я водехме”.

На моя въпрос, дали те са били в постоянни връзки с ВМРО по време на югославския режим, Чкатров ми отговори: “Имахме някои връзки, но ние сами си решавахме и сами се ръководехме”. “Ние повече гледахме – продължи той – да запазим и организираме македонската интелигенция и да я подготвим за апостолска работа сред населението. Кървавата разправа между македонците в България имаше само болезнено отражение и ние единодушно, като българи, я осъждахме. Нашата главна задача бе да работим главно за запазването на македонската интелигенция от влиянието на сърбизма”.

Чкатров и Светиев изобщо искаха да изтъкнат, че в Македония още от югославско време си има създадена “македонска общественост”, която няма нищо общо с ВМРО и с нейния водач. Тая общественост и днес съществува, тя малко се интересува от самия Михайлов, има си своите водачи. Инж.Д.Чкатров и Светиев недвусмислено ми казаха, че, ако Ив.Михайлов иска да играе някаква роля сред тая общественост, той трябва да се върне в Македония, като редник, и да почне от “а, б”, па тогава ще се види, кого тя ще посочи за свой водач. Стоенето на Ив.Михайлов в Загреб, според двамата, само допринася за засилване мнението за двусмисленото му поведение и дава храна на и без това чувствителната македонска подозрителност, както и на слуховете,

които враждебните на българщината елементи разпространяват.

Освен това, те ми заявиха, че Ив.Михайлов се ползувал с голяма популярност в Македония, но имал много слаби връзки със самата македонска интелигенция. Неговите връзки били по-големи с македонската емиграция, но от вътрешността те – Д.Чкатров и Светиев – били първите, които идват при Михайлов в Загреб.

Двамата се оплакаха от някои дребни инциденти, станали между административни и военни органи, от една страна, и населението в Македония – от друга, без от това да вадят отрицателни заключения. Пред мен те изобщо одобриха нашето държане в Македония и само пожелаха още по-енергично и с по-дълбоко познаване на македонската действителност да се върви напред. “От тук нататък – заедно ще мрем”, бе краят на нашия разговор.

На един обед у дома, на който присъствуваха двамата Чкатровци, Ив.Михайлов, г-жа Михайлова и Светиев, те повториха своите схващания свободно и нестеснено, като в разговора често бяха в опозиция на Ив.Михайлов относно някои лица и събития.

Въпросите за независима, автономна и пр. Македония не са били повдигани пред тях от Ив.Михайлов. Говорило се е, обаче, за едно по-дейно участие на македонската интелигенция в обществените работи, за нейното обединение, за по-тесна връзка с народа, за борба с югославянската идеология, с комунизма, за италианските домогвания и пр.

Сам Ив.Михайлов много живо се интересува от всичко, що става в Македония и всичко свързано с нея. Той получава много често от свои доверени лица сведения за това, което става в Македония, включително и преписи от показанията на обвиняемите в някои по-интересни процеси в Македония – за саботажки, бунтове и пр.

Доколкото аз съм могъл да го наблюдавам, дължа да донеса и да подчертая изрично, че досега не съм забелязал нищо обезпокоително или опасно за интересите на България в държанието и действията на Ив.Михайлов. Той е в опозиция на Правителството, и тази опозиция се дължи по-скоро на второстепенни въпроси от практическата политика или, както съм имал случай да донеса, на дадената амнистия, която той смята оскърбителна за себе си и за македонското освободително движение, на прекалената толерантност от страна на Правителството към така наречените “ренегати”, на нежеланието да се води една по-строга политика спрямо звенарите – цивилни и във войската – , на игнорирането на македонските дейци и мнения, съзнателното отстраняване на тези дейци от управлението, на отделни действия или грешки от страна на организациите на властта в Македония, на липсата на една по-широка конструктивна политика по македонския въпрос (организиране на емиграцията, прибирането ѝ от Сърбия, от Гърция и пр., грижи за останалите вън от границите области, пропаганда и пр.) и на признаване на борбите на македонското освободително движение в миналото и пр. Що се отнася пък до незавърщането на Ив.Михайлов в България, смятам, че не малка роля в това отношение играе съображението, че той не може да разчита на пълна лична сигурност, като се има пред вид, че той има доста лични врагове.

На 1 януари братята Чкатрови и Светиев си заминаха за България. Към края на месеца в Загреб идва г-ца Ставрева от Охрид, която, както в Белград, гдето е била арестувана от сърбите, така и в Загреб има безукорно патриотично държание. След нея пристигна пак като гост на Ив.Михайлов бившият член на ЦК на ВМРО Жоро Настев, а в тоа момент тук с журналиста В.Сеизов, който е дошъл да урежда някои свои кореспондентски ра-

боти с агенцията “Кроация”, срещал се е вече с Ив.Михайлов, когото е уведомил за своите впечатления и разговори с видни сръбски общественици в Ниш и Белград.

Що се отнася до срещи в Земун, твърдя положително, че Ив.Михайлов не е бил в Земун и не е участвувал в никаква среща там. В Земун живее К.Терзиев от Кукуш, който е бил дълга на служба в югославското вътрешно министерство и е бил един от агентите на сърбите, та възможно е той да е устройвал някакви срещи, за които аз нямам сведения. Възможно е също, когато Чкатров и компания пътуваха за България и влакът Загреб-София ношувахе в Белград, те да са отишли да ношуват в Земун.

Приемете, моля, Господине Министър-Председателю, израза на отличните ми почитания към Вас.

Й.Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.49, л.2-7.

№12

Доклад на пълномощния министър в Лисабон И.Бояджиев до Б.Филов за публикация на в.”Таймс”, описваща личността на Ив.Михайлов

№19/Т.А. Лисабон, 22 февруари 1943 г.

Господин Министър-Председателю,

Занимавайки се, в броя от 16 т.м., с личността на Павелич и Маршал Антонеску, както и с евентуалните им заместници Кватерник и Хория Сима, държани в резерва от германците, в случай, че поведението на първите стане подозрително, дипломатическия кореспондент на “Таймс” продължава: “Една още по-зловкобна личност се държи в резерва за деня, в който цар Борис ще даде признаци, че желае да напусне потъващия кораб на Оста. Това е Иван (Ванче) Михайлов, без-

милостен, фанатичен конспиратор, който все още е водач на “Вътрешната Македонска Революционна Организация”. Той не е простил на цар Борис загдето позволи на българската армия да разтури неговата организация в 1933 година. Той е протезиран от Рибентроп и Мусолини. Живее нейде в Хърватско и е готов за всяко предприятие, което ще му даде възможност да убива сърби, гърци и тия от отцепниците българи, от които изби толкова много, когато фактически управляваше българска Македония и диктуваше желанията си на толкова много български правителства”.

В същата кореспонденция се твърди, за лишен път, че балканските народи са убедени в победата на съюзниците, че твърде неохотно следват водачите си и са готови при първа възможност да ги изоставят.

Приемете, Господин Министър-Председателю, израза на отличната ми към Вас почит.

И.Бояджиев

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.51, л.28.

№13

Донесение на офицера за свръзка в Белград контраадмирал С.Иванов до началник щаба на войската с копия до министъра на външните работи и министъра на вътрешните работи с приложена поверителна информация за Ив.Михайлов

№726 Белград, 9 август 1943 г.
Лично поверително

Донасям, че тук приложено представявам поверителната информация: “Няколко думи за Иван Михайлов”, добита посредством близки негови сътрудници и приближени хора, за Ваше сведение и използване.

Приложение:

Информацията: “Няколко думи
За Иван Михайлов”.

контраадмирал С. Иванов

Поверително

Няколко думи за Иван Михайлов

Името на Иван Михайлов е тясно свързано с редица събития от историята на българския народ през последните двадесет години. Останал като общопризнат шеф на ВМРО след убийството на Тодор Александров, той поема на плещите си историческите отговорности на освободителната революционна борба на македонските българи. През това време той проявява не само своите редки качества на голям организатор и незаменим конспиратор, но и качество на голям държавник и предан български патриот.

Революционното движение, бидейки тайно, не можеше на времето, пък и сега, да прави публично достойствие всичко онова, което то вършеше за повдигане на борческия дух сред българското население в Македония, за запазване на българското съзнание на македонския българин и за закрепване на вярата му в неговото освобождение. Тези дела са толкова много и тъй разнообразни, че бъдещите историци ще трябва да отделят много време от своите изследвания и да посветят много място в своите трудове, за да могат тия дела да останат като скъп завет на поколенията.

Незапозната с тая скрита за публиката работа на ВМРО, голяма част от нашата интелигенция, която след войните (за съжаление), се отнасяше много повърхностно към въпросите свързани с македонското освободително дело, беше готова да осъди него и водача му, виждайки само трагичните убийства на македонци из софийските улици, без да желае

да види явните нишки на сатанинската ръка на Белград, който чрез свои платени оръдия на освободителното дело именно в пределите на нашата държава, за да дискредитира самата нея пред външния свят, а македонското дело – пред очите на българския народ, да представи само като серия от кръвожадни покушения. Тези убийства бяха моралната подготовка на преврата от 19 май 1934 год., който постави пред пропаст държавата ни и бъдещето на народа ни. През ония тъжни години всички викаха против убийствата (най-много тези, които ги инспирираха), но никой не се сещаше да дигне глас против предателите и предателствата.

През същото време сърбите организираха в България, с помощта на академици и публицисти, за съжаление българи, своята пропаганда, която трябваше да установи и затвърди убеждението сред българите от царството, че Македония е само “чукари”, за които не бива българския народ да дава повече жертви; че българското население в Македония е вече посърбено и, че е по-разумно върху гроба на Македония двата народа да си подадат ръка за искрено и вечно приятелство. Перспективите за излаз на Бяло море, което трябваше да получим с помощта на сърбите, замъглиха мозъците на много наши иначе добри българи и те в душите си се бяха простили завинаги с Македония и с еднородните си поробени от сърбите братя. Те всячески подпомагаха сърбите да задушат българщината в Македония, като заключваха съвестите си в касите на сръбските представители в София и на господарите в Белград.

През тези тъжни и срамни години, ВМРО водена от Иван Михайлов, посрещайки насочените от три страни удари, остана на своя борчески пост да брани свещените права на поробените българи и да се бори срещу враговете на българщината, спечелили вече свои адепти и в

пределите на собственото българско отечество.

Борейки се за автономна или независима Македония, македонското освободително движение търсеше едно разрешение, при което българите в Македония да могат да пишат своя, българска история и да градят българска култура. Много български патриоти се сърдеха на македонските дейци и ги таксуваха като “сепаратисти”, а приемаха за съвсем естествено поклонничеството пред Белград на новите спасители на България – сближенците. Те даже не осъждаха и “реалната” политика на някои български министри, които продаваха за злато българските черкви и училища и българските гробища в Македония и подпомагаха нашите врагове да изкоренят българското население от там, а осъждаха македонците и особено водача им, че били сепаратисти. А се забравяше, че Иван Михайлов имаше винаги предвид необходимостта да се запази, като скъпо достояние свободната българска държава и да не се къса духовната връзка между свободните и поробени българи.

Знаменита остава заповедта на Иван Михайлов до поделенията на ВМРО в българска Македония, по повод решението на деветнаестомайското правителство да разтури и обезоръжи организационните групи. В тая заповед той казва между другото: “Понеже ние никога не сме учили българското население в Македония да вижда в лицето на българския войник свой враг, а напротив – свой брат и освободител и въпреки, че днес българската войска е използвана от няколко души съзаклятници, това не ни дава основание да дигнем ръка срещу български войник. Затова нареждам, всеки да предаде доброволно оръжието си на военните власти и да не оказва на същите съпротива”. Хората на тогавашния режим тълкуваха тая заповед, като проява на малодушие. Те не можеха да видят истинските мотиви и да признаят великия български дух, който

лъха от редовете ѝ. (Заповедна не е предадена текстуално, а само по смисъл).

На 24 септември 1934 година Иван Михайлов напусна тайно пределите на България и отиде в Турция. Той даде възможност на международния печат да установи тоя факт по неоспорим начин. И при тоя случай 19-майците с ирония заявиха, че Иван Михайлов избягал от България от страх да не бъде заловен. Когато на 9-и октомври същата година, шофьора на Ив. Михайлов, Владо Черноземски, с безпримерно самообладание застреля в Марсилия най-големия враг на всички българи – сръбския крал Александър, ние всички разбрахме истинските мотиви на неговото “бягство” от България. Той напусна пределите на царството, за да нямам сърбите, в своя бесен яд, основание да търсят вина и отговорности на България в поменатото убийство.

Но Иван Михайлов се прояви като голям българин и родолюбец, особено през осемгодишното му тежко изгнаничество. Въпреки, че правителствения печат в България сипеше най-гнусни нападки лично по отношение на Ив. Михайлов, както и общо към цялото македонско освободително движение, въпреки, че министри от тогавашния кабинет пред публични събрания го обвиняваха, че той с турски чети е дошъл да руши българската държава и въпреки, че той бидейки на сигурно място имаше възможност с изявления в международния печат да отговори на тия отвратителни обвинения, за което имаше лично основание, (за които изявления от друга страна той би получил огромни хонорари), въпреки всичко това той предпочете да мълчи. Нито една дума не можаха да изтръгнат от устата му разните кореспонденти на големите вестникарски концерни. Той не проговори, защото знаеше, че нашите врагове ще използват изявленията му против интересите на българския народ и българската държава.

Когато през пролетта на 1941 год. Събитията на Балканите се развиваха по един неочакван и революционен начин и когато германските войници разгромиха тираничните – Югославия и Гърция, ние сметнахме, че Македония най-после ще бъде свободна и ще може да се приюти под покрива на общобългарското отечество. Естествено беше всички да смятаме, че Иван Михайлов ще може също да се върне, като за това бъдат създадени необходимите предпоставки от страна на българската власт. Обаче какво направи българското правителство? То нанесе една жестока обида на цялото македонско освободително движение, чрез амнистията дадена на македонските дейци. Тази амнистия по-скоро е една подигравка с честта на тия дейци и с цялото македонско освободително дело.

Известно ми е, че проекта за амнистията е бил изготвен от българското правителство с цел да бъдат амнистирани Дамян Велчев и другарите му, преди влизането на Югославия в Тристранния пакт, за да се улесни влизането на същата в пакта. (Все за да се улесни това влизане в пакта на Югославия, тогавашния министър на външните работи Ив. Попов с писмо нареди на нашата цензура, в некролозите да не допуска споменаването на името Македония. Иначе това име отдавна беше вече изчезнало от колоните на вестниците у нас). След станалите неочаквани събития, правителството вместо да сезира парламента с един нов законопроект за амнистия, който да отговаря на новосъздаденото положение, представи на парламента стария проект, като заяви, че и Иван Михайлов е амнистиран. Нашето общество не разбра същността на работата. Всички взеха да питат кога ще се върне Иван Михайлов и понеже той не се върна, защото той смяташе тази амнистия не пълна и обидна, всички взеха тогава да питат, защо Ив. Михайлов не се връща? И

почнаха тълкувания едно от друго по-невероятни и по-фантастични. Едни говореха, че Ванчо не се връща защото бил за автономията на Македония и бил против присъединението ѝ към България, други вече твърдяха, че той заедно със свои първи другари е отишъл при Хитлер да търси основаването на независима македонска държава по подобие на Хърватско, трети пък вече твърдяха със сигурност, че Ванчо вече е подписал договор с Мусолини, за една автономна Македония под протектората на Италия. Всички тези слухове се разпространяваха системно от врагове на Македония и на общобългарското обединение. Тия, които мечтаеха за една интегрална Югославия, не можеха да се примирят с българското обединение. Разбира се, нито един от тия слухове не беше верен.

От 50 години насам македонското освободително движение се движи под знака на автономизма, при това обаче то винаги е било едно чисто българско движение, борещо се за свободата на българите в цялостна Македония. Най-светли страници на героични прояви е записало именно това движение в най-новата българска история. Днес целия български народ свежда чело пред подвизите на националните герои Мара Бунева, Владо Черноземски и плеяда други светли имена, които презряха смъртта и се самопожертвуваха за големия идеал на свободата, сочен неуклонно и непоколебимо от ВМРО.

И се дойде до парадоксалното положение, да се чествуват от народ и власт, като национални герои, живи и загинали членове на македонското освободително движение, а самото движение да стои молепсано и вън от законите.

Днес, само половината от Македония е освободена, Останалата половина и днес продължава да носи тежкия кръст на чуждото робство – гръцко и итало-албанско. Македонското движение ще про-

дължи борбата си до пълното и цялостно освобождение на Македония. Македонските дейци ще бъдат най-щастливи ако това освобождение на целокупна Македония се осъществи чрез присъединението ѝ към общобългарското отечество. Какво ще правят те, ако и след тая война Македония остане разпокъсана и под робство, ще зависи от положението, което ще се създаде. Но те са готови при всички обстоятелства да изпълнят своя дълг към своите поробени братя българи.

6 август 1943 год.

АМВР, ф.1, оп.1, об.д.179641 л. 17-20.

№14

Шифрована телеграма от Й.Мечкаров до МВнРИ за заминаването на Ив.Михайлов от Загреб

№140 Загреб, 13 август 1943 г.

Иван Михайлов, заедно със съпругата си преди няколко дни е напуснал Загреб.

Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.62, л.56.

№15

Шифрована телеграма от Й.Мечкаров до МВнРИ за завръщането на Ив.Михайлов в Загреб

№142 Загреб, 19 август 1943 г.

Към №141. Днес Иван Михайлов и съпругата му се завърнаха в Загреб. Същият ми заяви, че не е напускал Хърватско. Моето предположение, че е бил в чужбина остава в сила, тъй като за него освен в Загреб никъде в Хърватско няма елементарна сигурност, а той в никой слу-

чай не би се изложил на риск да бъде заловен от четниците или партизаните.

Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.62, л.101.

№16

Доклад на Й.Мечкаров до министъра на външните работи С.Киров за проведен разговор с Ив.Михайлов за сръбските планове спрямо Македония
№169/Т.А. Загреб, 22 септември 1943 г.
Поверително

Господине Министре,

В един недавнашен разговор с Иван Михайлов, последният ми обърна внимание относно плановете, които сръбските националисти, въобще сърбите – независимо към кой лагер принадлежат, кроели спрямо Македония. Г-н Михайлов гарантира за истинността на това, което ми съобщи, макар че не можеше да ми каже, по кой път е получил тези сведения.

Сръбската тактика по отношение на Македония се състои в следното: Сърбите сега се готвели – ако България остане твърдо свързана с Германия – да разпространяват долу, в Македония, пропаганда в полза на Русия, по всякакъв начин: било писмено, било чрез изпращане на хора – четници и партизани там, било посредством самите българи, – като така смятали да изместят българите от тамошните им позиции. Ако случайно забележели, обаче, че в България се появи течение за излизане или намаляване сътрудничеството с Германия, тогава пък сърбите щели да предложат всичките си сили на германците, като изтъкнат, че са готови да изпратят свои въоръжени групи в Македония, за да защитават македонската позиция.

Готовността на Сърбия да “защитава” Македония била изнесена и от ген.

Недич при последното му посещение в главната квартира на Фюрера. Разбира се, за това си предложение Недич бил взел съгласието както на нелегалните сърби, така и на емигрантите. Изобщо, по македонския въпрос между сърбите – недичевисти, нелегални (четници и партизани) и емигранти – нямало никакви различия. В това отношение сърбите са единодушни, като всички провеждат едно продължение на политиката на “Черна ръка”. За сърбите и сега не може да става дума за едно истинско сътрудничество с България; от страна на последната те искат само подчинение, макар и под формата на политическа зависимост.

Накрай, г.Михайлов каза: Нека и българското правителство провери тези сведения, за да се увери в думите му.

* * *

Минавайки на друга тема, г.Михайлов ме запитва, как би погледнало днешното българско правителство на завръщането му в България, – на което отговорих, че българското правителство няма да посегне с нищо на неговата личност, нито ще приложи никакви санкции спрямо него; животът му ще бъде гарантиран, както на всички граждани в България. В това отношение му напомних думите, казани ми от досегашния министър-председател и днешен регент, г.проф.Филов, че българското правителство няма никакво намерение да преследва г.Михайлов. След това г.Михайлов ме запитва, няма ли, при неговото завръщане, да се помисли, че той е дошъл да внася разцепление сред народа в такива моменти като сегашните, че той се връща да води политическа дейност и борба, че би искал да изкористи днешното положение на страната. Отговорих, че всичко ще зависи от неговото държание: Ако се държи лоялно, коректно, никой не ще може да го обвинява в размиричество, и не ще падне нито косъм от главата му.

Както схващам, г.Михайлов смята, че смяната на г.Габровски е създала по-благоприятни условия за неговото връщане. На всеки случай, съвсем не може да се каже още със сигурност, че г.Ив.Михайлов е решил да се върне в България. Думите му имат по-скоро значение на сондаж: как би погледнало новото правителство на евентуалното му завръщане.

Приемете, моля, Господине Министре, израза на отличните ми почитания към Вас.

Й.Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.65, л.143,144.

№17

Доклад на контраадмирал С.Иванов до началник щаба на войската за положението в Македония според оценката на Ив.Михайлов

б.н. Белград, 19 октомври 1943 г.
Лично поверително

Донасям:

Мой разузнавателен орган, добре познаващ Сърбия и Хърватско и политическите лица в тия страни, беше с разузнавателна цел в Загреб, където прекара от 10 до 15 октомври т.г. Там той се е срещал и разговарял преди всичко с намиращи се наши българи там, в това число с нашия пълномощен министър г-н Мечкаров, военното ни аташе капитан Петров, македонският деец Иван Михайлов и др. Той е бил приет на едночасова аудиенция от поглавникът на Хърватско г-н Анте Павелич, който го познава от по-рано и го е посрещнал като стар приятел. Той е разговарял още с водача на усташката младеж професор Иво Оршанич, който същевременно е член на ръководството на усташкото движение; с най-близките сътрудници на д-р Мачек – инженер Кошутич и ра-

неният на времето в скупщината с Радич, д-р Пернар, а също така и с редица други лица: усташки деятели, журналисти, чиновници, работници и пр. Впечатленията на моя разузнавателен орган и водените от него разговори, по предварително от мен установен план, са следните:

.....
При македонския деец Иван Михайлов. Моят разузнавателен орган по моя поръка, е бил на разговор и при македонския революционер Иван Михайлов. Последният повече от две години живее в Загреб. Той има на разположение специална вила в двореца на поглавника Анте Павелич. С Анте Павелич го свързва най-тясно приятелство още от времето, когато заедно водеха борбата против бивша Югославия. Иван Михайлов е в постоянна връзка с нашия пълномощен министър г-н Мечкаров, когото улеснява много пъти в мисията му там, с каквото може. Последният се е отзовал много ласкаво за Иван Михайлов, за когото е казал: "Иван Михайлов е единствения жив възрожденец българин, когото познавам".

Иван Михайлов бил всецяло погълнат от българските национални въпроси. Според моя разузнавателен орган, той лягал и ставал с проблемата за бъдещето на българщината. Иван Михайлов е посрещнал вестта за смъртта на н.в. царя с голяма скръб, както му бил казал нашият пълномощен министър г-н Мечкаров, и което сам моят разузнавателен орган е констатирал при неколkokратните си разговори с Иван Михайлов. Последният е бил много доволен, че в регентският съвет влиза негово ц.в.княз Кирил – най-близкият сътрудник на н.в.блаженопочившия цар. И против останалите регенти не е казал нищо.

Идеалът на Иван Михайлов бил: цяла и неделима Македония в границите на България. И ако той е критикувал политиката на българското правителство

от 1941 година насам, това го е правил, защото е сметнал, че то не е действувало достатъчно енергично за включването на цяла Македония в границите на България. Той не може да се помири с мисълта, че приблизително половината от Македония се намира сега вън от границите на общото българско отечество. Освен това той бил на мнение, че от страна на българското управление в Македония през време на изминалите досега 2 и половина години, били направени фатални грешки.

Иван Михайлов не е изгубил надеждата в победата на Германия, която, според него, трябва да се желае от всеки добър българин. Но, като допуска за момент, че войната може да се завърши нещастно и че Македония може пак да попадне под робство, той разсъждавал така:

"В една отново поробена Македония, духовният отпор и една нова борба под чисто българско знаме, изобщо една нова борба ба българщината, за жалост би била много трудна. По-възможна би била в такъв случай една борба на социална или югославянска, или комунистическа, отколкото на чисто българска национална база, както беше в близкото минало. Ще бъде нужен един период за изживяване и забравяне на последвалите разочарования и едвам след това, ще може да се заработи за чисто българска национална кауза. За наш срам и мъка, днешното положение в Македония е резултат не толкова на миналото 23 годишно сръбско робство, колкото на пълното с безтактичност българско управление през тия две и половина години. Според него, имало хиляди доказателства, че до 6 април 1941 година българският дух в Македония имал големи криле, които за последните две и половина години, сякаш изчезнали.

Незавземането на включените в границите на Албания македонски околии от страна на българската войска, след капитулацията на Италия, продължава

да разсъждава Иван Михайлов, основателите се на негови точни сведения върху отражението на тоя факт в Македония, ще нанесе един последен голям удар върху вътрешната духовна спойка на македонските българи с България, като държава. Незавземането на тия околии от страна на България потвърждава предположението на мнозина, че българската официална политика просто бе отстъпила на Италия близо 30% от македонската територия. Изглежда, че и сега пак от скрупули спрямо Италия, България не побърза да вземе, включените в Албания наши земи.

От цялото това положение решително и изключително печели само болшевишката пропаганда, която настойчиво разправя, че целостта на Македония може да бъде осигурена само под егидата на Съветска Русия и с нейна помощ”.

Моят разузнавателен орган, е предал на Иван Михайлов съдържанието на разговора си със заместника на д-р Мачек – инженер Кошутич, относно становището на хърватската селска партия за образуването на южнославянска конфедерация с България и Македония, като отделни равноправни политически единици. В случай на победа от страна на Англия и Америка, отговорил Иван Михайлов, не можем и да мислим за събирането на всички български земи под покрива на българската държава, което е наш идеал. В такъв случай, продължил Иван Михайлов, изложената от Кошутич теза е приемлива за нас българите, само че сърбите, в никой случай не биха се съгласили с това. Във всеки случай трябва да се направи всичко възможно, за да се избегне дележът на Македония, което би било предателство спрямо българските национални интереси, завършил Иван Михайлов.

контраадмирал С.Н.Иванов

ЦДА, ф.1932, оп.1, а.е.304, л.32,33.

№18

Доклад на военното аташе в Загреб капитан Петров до началник щаба на войската върху положението на живущия в Хърватско бивш водач на ВМРО

Ив.Михайлов

Към №325/1943

Загреб, б.д.

Лично – поверително

.....
Постепенно Иван Михайлов възстановява и връзките си със своите бивши сътрудници в България. Прави впечатление, че той е постоянно (и то добре) осветлен за положението у нас и проявява жив интерес към него. Сигурно е, че за целта той има и специална куриерска служба (в това отношение той е улесняван и от хърватската легация в София).

Изглежда, че той работи за създаване на едно масово политическо течение от бившите му сътрудници (членове на ВМРО и сѐмишленици), което би улеснило бъдещите му намерения за преобладаващо влияние върху поведението на България. В тази насока, поне за сега, той среща пасивна съпротива и неотзивчивост на някои “добре настанили се” македонци, както и активният отпор на някои бивши войводи от Македония, които не одобряват постоянното му “ровене”. Негов сътрудник се явява и бившият политик Христо Статев, който е в тясна връзка с него и го е посетил тук на два пъти.

Също така сигурна е и връзката му с д-р К.Станишев (бивш председател на македонските братства и председател на българо-хърватското дружество). В негова услуга е бил и досегашния хърватски пълномощен министър в София – д-р Жидовец.

От лицата, които идвайки от България са влизали в досег с Иван Михайлов трябва да се спомене: Дим.Орешков (търговец от Пловдив), който на два пъти е бил при него, арх.Огнянов – сега при нашето

представителство в Белград – по изселване на македонските българи от Сърбия, и Васил Сеизов – журналист (сега в редакцията на в. Устрем – за войниците в окупационния корпус в Сърбия), който при всяко идване в Загреб (вече 3 или 4 пъти) не пропуска случая да се срещне с него.

Официално Иван Михайлов е на становището, че мястото на Македония е в границите на една обединена България. Обаче, ВМРО не е доволна от постигнатото и трябва да продължи съществуването си за да изнесе борбата до окончателното освобождение на Македония.

.....
Общата линия на поведението на Иван Михайлов се състои в политиката на “запазване свободата на действие”, без поемане на никакъв ангажимент. С оглед на това, не може да се твърди, че съществува някаква връзка с Италия, още повече, като се знае откритата му неприязненост, поради задържане на части от Македония и включването им в Албания.

Също така, липсват и факти, за да се установи поставянето му в услуга на италианската пропаганда за “Независима Македония”.

Интересно е, че той е отхвърлил отпращаната му покана от италианска страна да организира чети в Гърция за борба срещу гръцките партизани и други размирни елементи.

кап.Петров – военен аташе

ИЦА, ф.1932, оп.1, а.е.304, л.46.

№19

Доклад на управляващия консулството в Белград Ст.Шопов до Д.Шишманов за проведен разговор с Х.Нойбахер за германската политика в Европейския югоизток и отношението му към Ив.Михайлов №64/Т.А. Белград, 18 декември 1943 г.
Строго поверително

Господин министре,

Извънредният Пълномощник на Германското външно министерство г.Нойбахер, който от назначаването му тук е постоянно на път, пристигна вчера. Тъй като узнах, че той отново ще се бави тук само няколко дни, поисках да го посетя и днес бях приет от него.

Г-н Нойбахер се извини отначало, че едва сега може да ме види за по-дълго, тъй като проучванията, които трябва да направи, му налагат да обикаля влизащите в неговия обсег на действия страни, както и да отива често в Германия. Сега именно той се връщал от Главната квартира на Фюрера и бил още под силното впечатление от спокойствието, с което Фюрера, преминавайки над днешното положение, което не го никак тревожело, обмислял въпросите за бъдещото уреждане на Европа. Г-н Нойбахер начерта бегло плана за бъдещото устройство на този континент. Европа трябвала да бъде стопански напълно независима от всяко чуждо извъневропейско вмешателство. При това съставляващите я държави, обединени в своите естествени етнографически граници, щели сами да си изберат формата на управление, най-подходяща на техните вътрешни условия, с изключение, естествено, на болшевишкия режим. “Две неща не ще позволим по никой начин, продължи Извънредния германски пълномощник, настаняването на болшевишкия режим в коя да е европейска държава и извъневропейска страна да диктува цените на произвежданите в Европа продукти”.

Преминавайки след това върху най-интересния за мен въпрос, именно положението в Европейския югоизток, тъй като узнаването на неговите схващания и намерения относно това положение бе целта на посещението ми, г.Нойбахер повтори това което бе ми казал в първата среща с него и което имах честта да Ви донеса с доклад №54 от 31 октомври т.г. Отстраняването на комунистическата опасност била първото условие за постигане омиротворяването на Балканския полуостров и отпочнатата в това отношение акция срещу Тито, давала вече обнадеждаващи резултати. Г-н Нойбахер изказа задоволството си от държането на правителството на генерал Недич и неговото неотклонно решение да се бори срещу нарасналия комунизъм. “Ако генерал Недич, продължи моя събеседник, все така показва добросъвестност в преследването на размирните елементи и старание за въдворяване на реда в Сърбия ние ще му дадем още някои улеснения за по-самостоятелно вътрешно управление, за да се повдигне авторитета му всред сръбския народ. Но, нищо повече”. На генерал Недич било недвусмислено казано, при неговото посещение в Германия, че и дума не може да става за отменяване на днешните граници, дори и по отношение на Черна гора, с която ще се установи само едно стопанско сътрудничество. Впрочем, в този смисъл имах честта да Ви донеса вече на няколко пъти.

Запитах г.Нойбахер какво мисли за движението на Дража Михайлович и постигнатите с отделни групи споразумения за сътрудничество в борбата срещу Тито. Събеседникът ми отговори, че тези факти били твърде отрадни, че четите се биели твърде усърдно против комунистическите банди. “Но, продължи той, ние сме осторожни и се отнасяме с голямо въздържание, тъй като знаем твърде добре, че в даден благоприятен за тях момент,

не само четите на Дража Михайлович, но целия сръбски народ ще се вдигне против нас. Ние не си правим илюзии и не смятаме цялата тази история с комунистическото правителство на Тито, колкото и да е огорчило сръбския народ, да му е въздействувала да си промени чувствата спрямо нас. Ние все оставаме омразната окупационна власт”.

Най-големи грижи, обаче, създавало на г.Нойбахер хаотичното положение в Хърватско, което не може да не оказва силно влияние върху настроението тук. Той нямал още установен план относно тази страна и чакал да се завърши акцията срещу комунистическите банди на Тито. Г-н Нойбахер намекна при това за възможността да се привлекат и унгарски войски за по-бързото и по-коренно омиротворяване на Хърватско.

Минавайки след това върху положението в Гърция, г.Нойбахер изтъкна, че стопанското положение на тази страна го тревожело много повече, отколкото въстаническите движения там. Той очаквал в скоро време да постигне задоволителни резултати относно изхраната на гръцкото население. Това била единствената област, в която съществували споразумения и коопериране с неприятелските държави, които посредством шведски кораби позволявали изпращането от Германия на съестни продукти за Гърция. Говорейки за тази страна, видът на г.Нойбахер се промени коренно и той не скри симпатиите си за нея и с възторг говори за прелестите на гръцката природа. Запитах го дали усилията му за подпомагане изхраната на гръцкия народ се признават там. “Безспорно, отвърна той, английската пропаганда е била и е още твърде деятелна и намира добра почва всред огорчения от онеправданото нападение на Италия през есента на 1940 г., за което се вини и Райха”.

Замолих след това г.Нойбахер да ми съобщи дали има някои допълнителни

данни относно образуването на югославянска армия в Южна Италия. Той ми каза, че съгласно получените сведения, тази армия се комплектувала от югославянски пленници в Италия и доброволци от Америка. Тя щяла да брои около 60 000 души, но не допуска да бъде употребена като ударна част при евентуален десант на съюзените армии на Балканския полуостров. Той вярвал по-скоро, тя да бъде постепенно прехвърлена още сега чрез далматинския бряг за засилване отрядите на Тито. Това било още една причина, за да се побърза с разчистването на целия адриатически бряг от партизанските отряди и завземането му от страна на германските части.

Тъй като имах сведения, които обаче няхах възможност да проверя, според които Иван Михайлов бил водил разговори в Загреб с германски служби и бил осигурил покровителството на българското население в Албания и Гърция, запитах г. Нойбахер, дали знае нещо за това. Извънредният Пълномощник отвърна, че знае, какво този слух бил произвел силно впечатление в София, но категорично опроверга подобни разговори да са били водени с официални германски лица. Възможно било, добави той, Иван Михайлов да е имал среща с някои германски офицери, но ако са водени някакви разговори, то те изразявали само частното мнение на тези лица и те не били авторизирани в нищо. Доколкото знаел, Иван Михайлов предложил чрез нашето правителство да се въоръжало българското население, за да се бранело от албанските и андартските чети. Г-н Нойбахер се изказа твърде неласкаво за личността и характера на Иван Михайлов, когото нарече “школован терорист”. Ще спомена тук, че един мой познат германски офицер, който е натоварен със специални задачи в Албания и бе тук преди няколко дни, ми каза, какво според някои непроверени сведения, Иван Ми-

хайлов се намирал в Кичево, образувал там чети и подготвял безредици. Предавам това съобщение с пълна резерва.

Връщайки се отново на поръчаните от Москва комунистически действия, г. Нойбахер ме замоли да Ви предам да се обърнело особено внимание на комунистите във Варненската област, които според негови сведения, дейно се организирали и подготвяли за някаква акция. При това той наблегна, че не искал да се меси във вътрешните работи у нас, но ако правел това предупреждение, то той се ръководел от желанието да “улесни приятелското българско правителство”.

Накрая г. Нойбахер твърде любезно ме покани да се обръщам винаги към него, когато бих имал нещо да поискам или да добия някои информации. “Всеки път, завърши той, като узнаете че съм тук, за съжаление това е винаги за твърде кратко време, не се стеснявайте, ще Ви видя с удоволствие, още повече като знам, колко много вашето правителство се интересува от всички въпроси тук”.

Бих молил за нарежданията Ви в този смисъл.

Не ще съмнение, че в този пръв продълг разговор, който трая повече от един час, макар и да бе воден свършено не принудено, не можах да се зачекнат много въпроси. Срещата послужи по-скоро за взаимно по-близко опознаване.

Все таки, у мен се затвърди впечатлението за онова променено, по-снизходително отнасяне на германските власти спрямо сръбските въпроси, за което имах честта да Ви донеса на няколко пъти по-рано. Сърбите, и особено генерал Недич, спрямо когото германските окупационни власти са твърде добре разположени, работят твърде умело и може би, ще дойде време, когато ще се докоснат и нашите интереси.

Благоволете да приемете, Господин Министре, уверенията в отличните ми към Вас почитания.

Управляващ Царското консулско
представителство,

Легационен Съветник: Ст.Шопов

ЦДА, ф.176, оп.15, а.е.70, л.54-59.

№20

Шифрована телеграма от Й.Мечкаров
до МВнРИ за пътуване на Ив.Михайлов
до Виена

№194 Загреб, 22 декември 1943 г.

Завчера пристигна във Виена, където
го видях, Иван Михайлов със съпругата
си. Съобщи ми, че ще прекара там, а може
би и в Словакия, няколко дни.

Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.70, л.4.

№21

Шифрована телеграма от Й.Мечкаров до
МВнРИ за завръщането на Ив.Михайлов
в Загреб

№198 Загреб, 27 декември 1943 г.

Лицето, за което се говори в шифро-
ваната ми телеграма №194, се завърна в
Загреб.

Мечкаров

Става дума за Ив.Михайлов, който,
заедно със съпругата си, бил отишъл във
Виена.

Д.Шишманов

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.70, л.98.

№22

Доклад на П.Лунгов до Г.Серафимов за
проведен разговор на Ив.Михайлов с
представителя на Германската телеграф-
на агенция д-р Х.Грунерт

№23/Г.А. Загреб, 9 март 1944 г.

Поверително

Господине Директоре,

Вчера г.Иван Михайлов прие пред-
ставителя на Германската телеграфна
агенция в Загреб, г.д-р Хайнц Грунерт; на
разговора присъствувах и аз. Разбира се,
в случая не ставаше и дума за интервю
в традиционния смисъл, тъй като публи-
куването на разговора бе предварително
изключено: добитите информации тряб-
ваше да служат само за лична ориентация
на кореспондента на ГТА.

Д-р Грунерт откри срещата с един
комплимент, като цитира казаните пред
него думи от черногорския публицист г.
Щедимлия, че г.Михайлов “държи в ръце-
те си европейската политика”, както и из-
тъкна, че е добил от доскорошния хърват-
ски министър на външните работи г.Будак
указанието: “гледайте към Македония,
там ще се решава съдбата на Балканите,
а и на Европа”. Разбира се, тук не могат
да бъдат дебатирани всички европейски
проблеми, затова г.Грунерт моли г.Михай-
лов да му изложи, как гледа на актуални-
те балкански проблеми. От своя страна, г.
Михайлов замоли, поради обширността и
на тия проблеми, г.Грунерт да му постави
конкретни въпроси.

На първо място, г.Грунерт запитва,
дали г.Михайлов смята, че, с извършени-
те териториални промени на Балканите
през 1941 г., е било завършено делото по
обединението на Македония. “Македония
– отговори г.Михайлов – заема простран-
ство от 65 хил.кв.км., т.е. точно толкова,
колкото кв.км. имаше образуваната през
1939 г., в рамките на Югославия, Хърват-
ска бановина. В 1941 г. бе присъединена

към България, обаче, само половината от Македония, като другата половина, остана в съседни държави, чака още своето освобождение и включване в България. Така, в Албания останаха седем македонски околии, което се дължеше главно на влиянието на Италия: чрез тия територии, които се делят от същинска Албания чрез естествената граница на Шар, италианците се стремяха да слязат до долината на Вардара. Там, където срещнаха германското противодействие, италианците бяха много отстъпчиви; така, те оставиха да се присъедини към България околията Качаник, чието население е албанско, защото германците искаха да я имат в своя обсег – поради намиращите се в нея мини на боксит. Разпаленият от италианците албански империализъм проявява сега претенции и за нови македонски области, като Скопие, Охрид, Битоля и пр., както и за Враня и т.н. Тези апетити са намерили израз в една карта на проф. А.Гасхит, във в. "Косова" – орган на "косовския комитет" (1943 г., бр.54-56, стр.1) и др. Това – при положението, че още през 1920 г., в спогодбата за обща борба против Югославия, сключена между ВМРО и албанския комитет, от страна на албанските националисти бе признато бъдещето присъединение към Македония на всички споменати седем околии, присъединени към Албания в 1941 г.; само за Дебърско бе предвиден плебисцит, който да се произведе след връщането в родните места на всички македонски емигранти от тази област. Спогодбата, подписана от албанска страна от Бедри Пеяни, Зияди Дибра, Хасан бей Прищина и пр. (на заседанията присъствава и тогавашният министър-председател, а после крал, Зогу), бе сключена именно в къщата на Реджеб Митровица, тогава министър на просветата, а сега – министър-председател на Албания!" Г-н Михайлов предаде на г. Грунерт едно копие от в. "Косова" с карта-

та на "интегрална Албания" (такова фотокопие пращам и на Вас, за в случай, че вестникът не е стигнал вече по друг път в Дирекцията на печата). "И ние – продължи г.Михайлов – можем да издадем една карта, с която да претендираме за половината от същинска Албания – като, в случая, действително ще включим и десетки села с българско население – но ние не страдаме от амбицията за завладяване на чужди земи, а искаме само своето". – Понататък г.Михайлов отбеляза, че в Сърбия не са останали вече македонски земи, тъй като към България са присъединени, вън от границите на Македония, и части от Поморавия (Моравско), докато в Гърция са останали още значителни македонски области, включително Солун, който е естествен излаз на Македония и винаги е бил считан за "македонска столица".

След това, г.Грунерт зададе на г.Михайлов въпрос относно етнографския характер на Македония, като каза, че при свои пътувания из Македония (по време на Югославия, когато той е бил кореспондент на ГТА в Белград), той е чул, при запитвания на хора от народа, отговор: ние не сме нито сърби, нито българи, а – македонци. Г-н Михайлов веднага отбеляза, че този отговор се е дължал на страха на запитаните, дали нямат работа с някой сръбски агент или приятел; в такъв случай, вече е достатъчен кураж да се заяви от някой "южносърбиянец", че не е сърбин. "Македония – заяви г.Михайлов – е само едно географско понятие. Жителите ѝ често употребяват, за удобство, регионалното име "македонци", както в Хърватско някои казват, че са босанци, далматинци и пр., в Германия – прусаци, баварци и т.н., в други области на България – тракийци, добруджанци и пр. Македонска нация не съществува. Нациите на Балканския полуостров са оформени вече от преди 1500 години; те са българи, сърби, гърци, черногорци, албанци, турци, арменци, евреи

и др.; доколкото има елементи от тях в Македония, не се наричат обикновено с народностното си име, докато македонските българи често употребяват само локалното име македонци. Днешните македонци не са нищо друго, освен македонски българи. Македонска нация, може би, е имало преди три хиляди години – по времето на Александър Македонски (забележете, че самото име македонци произлиза от името на един предшественик на Александра – Македон; то е повече областно или държавно понятие, отколкото етнографско), но тази нация се е напълно стопила, и, възможно е, остатъци от нея да представят днешните албанци. Теорията за съществуване на македонска нация – със свой език и т.н. – е болшевишко изобретение. Исканията за автономия и независимост на Македония са се проповядвали от нашата организация, понеже не можеше да се иска открито съединението с България и, освен това, понеже другояче не можеше да се изтъкне по-ярко идеята за целокупността на Македония. За нас, въпросът за свободата на Македония е толкова важен, колкото и въпросът за целостта на Македония, те са свързани неразривно помежду си; затова присъединението само на части от Македония към България не представлява освобождение на Македония. Понеже бяхме принудени, по тактически съображения, в течение на десетилетия да боравим с лозунгите за автономия и независимост, някои лица от младото поколение схванаха неправилно задачите на нашата борба и така станаха плячка на болшевизма; те са сега, именно, в планините; обаче, тези банди не броят повече от хилядо души. С допускането на прояви, като тия във в. ”Косова”, се налива вода само в мелницата на болшевишката пропаганда; докато – изтъква се от болшевишка страна, с позволяването да се изнасят албанските претенции, се допуща от италианци, германци, българи

цепенето на Македония – Съветския съюз е единственият, който работи за запазването на целостта на Македония... Затова, осигуряването целостта на Македония ще запази тази част на Балканите от пристъпите на болшевизма”.

По-нататък г.Грунерт повдигна въпроса, как би могъл да се реши сръбският проблем. Немският журналист, който е живял дълго всред сърбите, знае техния език и е можал въобще добре да ги опознае, смята, че те са непоправими; само смазването им като фактор на Балканите, може да спаси тази част на Европа от бъдещи сътресения. Изказвайки мнението си по повдигнатия въпрос, г.Михайлов отбеляза: “Сърбите са като един пиян или луд човек в дадено семейство. Благодарение на неговите скандали, въобще не може да настъпи мир. Ние не сме за физическото унищожение на сърбите – макар, че може да има, напр., някои запалени усташи, които смятат, какво трябва да се изколят възможно по-голям брой сърби – но смятаме, че трябва да се постигне едно стягане и дисциплиниране на сърбите, като те бъдат подхвърлени, специално новото поколение, на ново духовно формиране чрез образованието и възпитанието. Разбира се, би могло да се предприеме и изселване – в други континенти, както са изселени вече в Америка стотици хиляди сърби – на тия, които ще представляват излишни работни ръце в Шумадия, когато в нея ще бъдат струпани бежанци и под. Всичко това, разбира се, са пожелания, това е едно идеалистично разглеждане и разрешаване на въпроса. Фактически, сръбският въпрос ще бъде решаван от съотношението на силите (специално след сегашната война), представлящо единственият реален фактор в политиката. – Независимо от всичко, на сърбите трябва да се признае борческия дух и амбицията. Ние, българите, сме загубили много поради нашата прекалена толерантност и

поради мнението, че правата кауза побежда чрез самия факт на правотата си. Когато биха били критикувани методите на ВМРО, не трябва да се забравя, че, докато ние наказвахме провинени лица при отделните случаи, сърбите се проявяваха като унищожители на невинни хора и масови убийци. Без да желая да изтъквам личната си съдба, нека ви припомня факта, че, след атентата против ген.Ковачевич – наказан, поради многобройните си престъпления спрямо македонските българи – сърбите убиха през 1927 г. баща ми и брат ми, съвсем неприятели в каквато и да било акция; преди това, баща ми щеше да бъде глобяван с по 100 хил. динари годишно, понеже аз отказвах да постъпя, след ученето си в българска гимназия, в осми клас на новооснованото сръбско училище в Щип; най-после, за да завърша и средното си образование, влязох в училището, където учителите се мъчеха по всякакъв начин да ми втъпят, че аз съм сърбин, а не българин... Крал Александър го уби наш човек, като наказание за многобройните му престъпления срещу потъпканите народи в Югославия. Ние, обаче, избягвахме старателно невинните жертви: Когато правехме атентати във влаковете, ние поставяхме адски машини не в купетата, а под колелата на вагоните – само да направим демонстрация, да напомним за нашето съществуване. Нищо не ни пречеше да изпратим, напр., в Ниш няколко души с картечници, които да открият огън на градския площад и избият стотици хора”. – Връщайки се на опасната необузданост на сърбите, г.Михайлов отбеляза, че, освен гдето предизвикаха първата световна война, те, без малко, не са щели да предизвикат световна война и в 1934 год. (след Марсилския атентат).

Следващият въпрос на г.Грунерт бе за отношението на г.Михайлов и неговите съмишленици спрямо България. “За нас – каза г.Михайлов – враг №1 е и си ос-

тава Сърбия. Затова ние не одобрявахме политиката на българските правителства, които искаха да изкарат сърбите “братя”, като забравяха Македония, и сключваха “пакт за вечно приятелство” със сърбите. Ако днес се различаваме от българската официална политика, то е поради това, че българското правителство не протестира достатъчно срещу новото разпокъсване на Македония, че не държи открито въпросите за останалите под робство наши земи; проявява се една индиферентност към апетитите и похватите на враговете ни. Разбира се, в края на краищата всичко зависи от германската победа. Нас не ни е страх нито от албанците, нито от гърците, с които ще можем да се справим и сами, щом е на лице общото тържество на правдата.Затова, въпреки направените оговорки, ние не пречим днес с нищо на българското правителство и лоялно мълчим. Единствени немците ни разбраха и ни помогнаха да се освободим; иначе, щяхме да бъдем и сега роби. Те ще ни помогнат и по-нататък, за да довършим освобождението и обединението ни”.

Накрай, г. Грунерт зададе на г.Михайлов въпроса, какво е неговото отношение към евреите. “В Македония има малко евреи, и нашите македонци са по-предприемчиви даже от тях. Разбира се, в европейската и световната политика никой не може да отрече тяхното влияние. Тяхната вредна роля е безспорна”. Що се отнася до арменците, за които г.Грунерт също се интересуваше, г.Михайлов отбеляза, че тяхното число в Македония и в стара България е също малко; еднаквите им страдания, като нашите, под турците ги правят симпатични за нас; не трябва да се забравя, как, в края на миналата световна война, те бяха измамани от англичаните да вдигнат въстание, след което бяха оставени на произвола на съдбата, тъй че турците можаха да изколят безпрепятствено близо един и половина милиона арменци.

Безспорно, отговорите на г.Михайлов бяха дадени с оглед на неговите събеседници – един германски и един български представител – поради което може да се открие в тях известно нагаждане, но, все пак, в тях личи да е отразено едно искрено убеждение и поведение.

От своя страна г.Михайлов зададе редица въпроси на самия г.Грунерт. Относно образуването на една сърбофилска администрация (“народна управа”) в Черна гора от германците (след италианската капитулация) Г. Грунерт даде обяснение, че германците не са имали избор във връзка с лицата, тъй като единствено тези лица – хората около Вуксанович – са предложили услугите и сътрудничеството си; не може да се смята, обаче, че е взето още решение за присъединението на Черна гора към Сърбия. В Албания е образувано правителство също с оглед на наличните елементи. Главната задача е да се омири страната, с оглед на евентуално предстоящата инвазия на англоамериканците на Балканите и на борбата с партизанското движение. Редица открити териториални въпроси на Балканите, включително тия за присъединението на Санджака (Новопазарския) и на Бока Которска към Хърватско или към Черна гора, респ. Сърбия, ще се решавали след войната.

Относно мисията Нойбахер, г.Грунерт я тълкува в обратния смисъл на този, по който тя се обяснява в Загреб: Нойбахер не е изпратен в Белград, за да печели симпатиите на сърбите с обещания за териториална ревизия и под., а – да охлади някои сърбофили, като стопанския комисар Нойхаузен (познат добре в София от време на дългогодишното му пребиваване в България) и някои военни, които обръщали внимание само на ползата от сръбските четници в борбата с партизаните, а изпускали редица враждебни деяния на сърбите спрямо Германия.

Г-н Михайлов се интересувахе за ре-

дица немски журналисти, които по-рано са го посещавали в България, даже по няколко пъти, и които са давали в немския печат интервюта и статии по македонския въпрос. За да опознае по-добре г.Грунерт, с когото се виждаше за пръв път, г. Михайлов го разпитва доста по неговата досегашна журналистическа дейност, специално като кореспондент на ГТА на Балканите.

Показвайки ни на тръгване една снимка на Дража Михайлович, излязла в швейцарските вестници и представяща “легендарния генерал” в кожух, разгърден, с голяма брада и калпак на главата, – г.Михайлов отбеляза, каква погрешна представа за сръбския манталитет имат на Запад, където смятаха Дража за някакъв кавалер и джентълмен и даваха доскоро в печата негов портрет, на който той изглеждаше като някакъв префинен интелектуалец.

Приемете, моля, Господине Директоре, изрази на отличните ми почитания към Вас.

П.Лунгов

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.78, л.227-234.

№23

Донесение от непотвърден източник на контраадмирал С.Иванов до началник щаба на войската с копие до министъра на външните работи за постигнато споразумение между Ив.Михайлов и маршал Тито

№746 Белград, 22 април 1944 г.
Поверително

Донасям, че от непроверен и несигурен източник узнах следното:

“В Загреб било постигнато споразумение между Иван Михайлов и представител на маршал Тито за съвместна дей-

ност в Македония и Сърбия. При успех, маршал Тито възнамерявал да образува един съветски федеративен балкански комунистически съюз от 8 комунистически републики, а именно: хърватска, македонска, словенска, черногорска, албанска, босненска, далматинска, сръбска, като на чело на македонската република ще застане самият Иван Михайлов. На подобна комбинация не бил чужд и самият Поглавник Анте Павелич, който дава гостоприемство на Иван Михайлов”.

До колкото ми е известно, македонският деец Иван Михайлов е националист и ратува за освобождението на целокупна Македония (включително гръцката и албанската ѝ част), присъединена към България.

Възможно е, обаче, при един нещастен за нас край на войната, с оглед на една преосигуровка за освобождаването на целокупна Македония, да се е опитал да направи подобно евентуално споразумение с маршал Тито. Нещо в този дух бях чул и по-рано от друг източник, изхождащ от приближените му среди.

Главната цел на Иван Михайлов е – освободена целокупна Македония, преимуществено присъединена към България. Ако това не може да стане, все пак на всяка цена целокупна освободена Македония под какъвто и да е вид или форма.

контраадмирал С.Иванов

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.77, л.97.

№24

Шифрована телеграма от Й.Мечкаров до МВнРИ за заминаването на Ив.Михайлов от Загреб

№78

Загреб, 31 август 1944 г.

В последно време на съвещание при Иван Михайлов в Загреб идваха от България членове на централния изпълнителен комитет, бившия ВМРО, както и някои от по-видните и активни дейци на организацията.

От два дни Михайлов, съпругата му и секретаря му журналиста Огнянов не са в Загреб.

Мечкаров

ЦДА, ф.176к, оп.15, а.е.87, л.58.

BETWEEN THE REALITY AND
THE NATIONAL IDEAL:
IVAN MIHAYLOV IN ZAGREB
(1941 – 1944)

Summary

Nikolai Kochankov

Following the defeat of Yugoslavia in April 1941 Germany and Italy agreed to certain steps to match up their standpoints on the approaching territorial rework of the European Southeast. The Foreign Ministers von Ribbentrop and count Ciani drew out the new political map of the region during the meeting in Vienna. Macedonia, as well as some other territories conceded after the WWI to Yugoslavia of that time, was given to Bulgaria but at the same time, to the West, a wide belt encompassing Struga, Gostivar, Tetovo and Debar was handed to Albania in spite of the Bulgarian protest.

In May 1941 Ivan (Vancho) Mihaylov and his wife Melpomena (Mencha) Karicheva found shelter in Zagreb as guests of the leader (*Poglavnik*) of the Independent State of Croatia (*Nezavisna Drzava Hrvatska*) Ante Pavelić. Mihaylov did not have much room for maneuvering under the surveillance of the Germans secret services and the Bulgarian Legation but he was not in political isolation either. Relations between the Macedonian leader and his followers in Bulgaria were not cut off. What is more, the Mihaylov's correspondence from Zagreb to Sofia and vice versa was conducted through the diplomatic channels of the Croatian Legation. He was even granted access to the reports of the Croatian diplomats that allowed him to be timely informed about the events in Bulgaria.

The attitude of the Bulgarian officials toward Iv. Mihaylov is ambivalent – the government unquestionably demonstrated its unwillingness to share with him the bays from the joining of Macedonia as well as its dissociation from the methods that Mihaylov had practiced in the past. These viewpoints, however, were not made public. In fact the Bulgarian newspapers published laudatory appraisals about his efforts of defending the Bulgarian identity and spirit in the not-so-distant past. It is also said that he was pardoned and free to return immediately to the country. It is quite another issue that Mihaylov himself did not consent to this amnesty pronouncing the latter to be inconclusive and offensive to the memory of generations of Macedonian activists who had given their lives for the unification of Bulgaria.

The decision of Iv. Mihaylov to continue with his exile was clearly a manifestation of his uneasy relations with the officials in Sofia. His assessments about the policy of the Bulgarian government and particularly the one conducted in Macedonia, had endured significant changes since the fall of 1941. Now he considered it “erroneous and extremely dangerous and when the moment comes for us to defend our common Bulgarian cause we would not be able to do so.”

All of the above leads to the view that Iv. Mihaylov was able to return to Bulgaria but not to the active Bulgarian political life. His eventual political re-activation would have significantly impeded the plans of the government concerning Macedonia.

The capitulation of Italy in September 1943, provided a real opportunity to Bulgaria to re-unite those of the Macedonian territories that had been conceded to Albania earlier. However such a step was never made. The concerns of the Bulgarian government about further involvement in the issues of the European Southeast did not allow the Bulgarian politicians to comprehend clearly the difference between the activities of the occupying military corps in Serbia and the possible joining of Western Macedonia – a region where the Bulgarian population was subjected to a systematic terror from the Albanian gangs.

Ivan Mihaylov was given the opportunity to realize his political ambitions even towards the end of the WWII, when he was encouraged by the Germans to proclaim “independent” Macedonia. On the

31st of August he arrived in Sofia and in the following days stayed in Skopje where he unsuccessfully tried to proclaim the Macedonian independency. After this fruitless move Mihaylov returned shortly in Zagreb to continue along the path of his political emigration.

The documents introduced in this article reveal new aspects of Ivan Mihaylov's activity during his voluntary exile in the Croatian capital. The main body of these documents consists of reports and ciphered telegrams from the Bulgarian minister plenipotentiary in Zagreb Yordan Mechkarov to the minister of foreign affairs, an office successively occupied by Ivan Popov, Bogdan Filov, Sava Kirov, Dimitar Shishmanov and Parvan Draganov. Reports of the Bulgarian minister plenipotentiary in Berlin Parvan Draganov, of Iliya Boyadzhiev, a minister plenipotentiary in Lisbon, of Petar Lungov, a press attaché in Zagreb, of Stefan Shopov, head of the Bulgarian consulate in Belgrade, of rear admiral Sava Ivanov, a liaison officer at the German headquarters in Belgrade, of captain Petrov, a military attaché in Zagreb are among the issued documents.

The documents come from the Central State Archives and the Ministry of Internal affairs Archive. They are published in chronological succession and in their original handwriting and spelling – the only change is the dropping of the letter Ъ in the end of the words.

НЕИЗВЕСТНИ ДОКУМЕНТИ ЗА АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ БОМБАРДИРОВКИ НА БЪЛГАРИЯ В ПЕРИОДА 1943-1944 ГОДИНА

Николай Георгиев Котев (България)
Аврора Георгиева Котева (Нидерландия)
Ян Вилем (Нидерландия)

Една от малкоизследваните теми в най-новата българска история остава тази за англо-американските бомбардировки на България в периода на 1943-1944 г. В България, темата за стратегическата въздушна офанзива на западните съюзници от антихитлеристката коалиция са били предмет на изследване преди всичко от определена категория военни специалисти, които са всъщност и непосредствени очевидци на събитията – такива като Коста Скутунов, Ганчо Старибратов, Николай Сладкаров, Стоян Стоянов и др.¹ В края на XX и началото на XXI век се появиха и редица други научни изследвания по този проблем, като една част от тях са изследвания и на самите автори на тази документална публикация.²

Представените по-надолу документи или извадки от тях са напълно достатъчни за да разкрият чертите на онази нерадостна картина в военно-политическия живот на Царството, която се очертава с началото на пълномащабната англо-американска въздушна стратегическа офанзива. Последната имала за цел да принуди българските правителствени кабинети да напуснат пагубния за тях съюз с нацистка Германия и в най-добрия случай, българските въоръжени сили да преминат към активни бойни действия на Балканския полуостров, срещу хитлеро-фашистките армейски съединения. Тази линия на по-

ведение на командването на англо-американската стратегическа авиация оставала неизменна спрямо политиката на различните правителства и, като че ли намира своят най-висок практически връх след края на Втората световна война, във войните в Азия – тази срещу Северна Корея (1950-1953 г.) и тази срещу Северен Виетнам (1966-1972 г.).³

Документите, които са изключително интересни от историческа гледна точка, дават точни данни за извършените бомбардировки върху различни цели и обекти, извършвани по програмата “Point-blank”*. В тях могат да бъдат открити редица цифри за загубите които са понесени не само във военна техника, жива сила и т.н. атак, нещо повече – те са още и свидетелство за онзи червен англо-американски индикатор, който маркирал тежкото положение, в което е изпаднало Царството в периода септември 1943 г. – март 1944 г., т.е., периодът в който се бомбардирали българските градове. Тук е уместно да се подчертае, че голяма част от бомбардировките са съпроводени с разпръскването на различни позиви, в които на често пъти се използвал съюзническият аналог на разработеният от германците “метод на изпреварващите събития”.⁴ Един от тях е изложен и в експозицията на Националния исторически музей.

Всички документи в дадената статия са оригинали, имат нужната археографска

обработка и са съпроводени с библиографичен апарат. От авторите са издирени биографиите на почти всички участници, чиито имена са посочени в документите. На места текстът е осъвременен, като документите са подредени в хронологичен порядък. Всички документи се публикуват за първи път.

БЕЛЕЖКИ:

- ¹ Скутунов, К. "България във война с Англия и САЩ през 1941-1944 г." Ръкопис във Военноисторическа библиотека, С., 1953; Старибратов, Г. "Българската авиация през Втората световна война 1939-9.IX.1944 г. – в: "Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество", С., 1985, т.39; Сладкаров, Н. "Противовъдушната артилерия от състава на ПВО на позиции край София. Поуки и препоръки." – в: "Въздушен преглед", С., 1945, кн.7-8; Сладкаров, Н. "Българската зенитна артилерия от 1936 до 1945 г." – в: "Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество", С., 1976, том 22; Стоянов, Ст. "Ние бранихме тебе, София", С., 1986; Стоянов, Ст. "Как се отчитаха и присвояваха победите на летищата по време на Втората световна война" – в: "Въздушна отбрана", С., 1957, кн.1; Батанов, Р., "Бомбардировките на летище Карлово и поуките от тях" – в: "Въздушен преглед", С., 1945, № 9-10; Караиванов Д., "Взаимодействие между бомбардировачи и изстребители при далечни въздушни нападения по опита от настоящата война" – в: "Въздушен преглед", С., 1946, № 3-4. Младенов, П. "Противовъдушната отбрана на столицата ни" – в: "Армейски преглед", С., 1946, кн.5-6.
- ² Котев, Н. Минчев, Д. "Някои военно-политически аспекти на англо-американските бомбардировки над България (октомври 1943 – януари 1944 г.) – в: "Военноисторически сборник", С., 1982, № 6; Котев, Н. "Някои неизяснени моменти около англо-американската бомбардировъчна офанзива срещу България (1943-1944 г.) – в: "Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество", С., 1989, том 48; Kotev, N. "The

Allied bombing of Bulgaria during the World War II", – в: "АСТА. International Congress for the 50 years from the 1940-1941 Eroeep and the Battle of Crete", Greece, 1991; Делчев, Ив. "Живот на косъм" – в: "Криле", С., 1984, кн.4; Янев, К. И Е.Янев. "Операция "Пойнт-бленк": Цел България" – "Криле", С., 1983, №№ 8 -12. Генов, Ив. "Въздушнопредупредителната служба в България от създаването и до края на 1944 г." – в: "Известия на Института за военна история и Военноисторическото научно дружество", С., том 42, Руменин, Р. "Летящи крепости над България", С., 1990; Руменин, Р. "Военнослужещи от антихитлеристката коалиция, загинали или пленени на българска територия (1943-1944 г.)" – в: "Известия на Националния център за военна история и Военноисторическото научно дружество", С., 1992, том 54 и др.

- ³ Рогоза, С.Л., Н.Б.Ачкасов. "Засекреченные войны 1950-2000 гг.", Москва-Санкт Петербург, 2004, с.32-72, 212-279.

* Известна като "Point-blank", програмата определя обектите и целите за бомбардирането на европейската територия и класифицирането им по значение. В приетата директива за англо-американската стратегическа бомбардировъчна авиация се дават 76 обекта, които се класифицират по последователност на масирано бомбено въздействие върху тях в шест групи: корабостроителници и бази на подводния флот, авиационната промишленост, заводите за производство на сачмени лагери, фабриките за синтетичен каучук, предприятията за течено гориво и военен транспорт. Специално за Балканския полуостров, директивата акцентира върху факта, че се явяват важен резерв за получаването на стратегически суровини. Тя е приета окончателно от Обединения англо-американски комитет на началниците на щабовете през май 1943 г. Виж: Verrier, A. "The Bomber Offensive", London, 1968, p.330-338; Отлични примери за използването на тази програма виж в: Брагадин, М.А. "Битва за Средиземно море. Взгляд побежденных", М., 2001 и др.

- ⁴ Волковский, Н.Л. "История информационных войн", Санкт-Петербург, 2003, часть 2, с.235-236.

Документ № 1

**ПОВЕРИТЕЛНО СЛУЖЕБНО
ПИСМО № 249 НА БЪЛГАРСКИЯ
ВОЕНЕН АТАШЕ В ТУРЦИЯ ПОД-
ПОЛКОВНИК ДИМИТЪР ЖЕЛЯЗ-
КОВ¹ ДО НАЧАЛНИК-ЩАБА НА
ВОЙСКАТА ГЕНЕРАЛ-ЛЕЙТЕНАНТ
КОНСТАНТИН ЛУКАШ² И ДО НА-
ЧАЛНИКА НА РО-ЩВ ПОЛКОВНИК
СТЕФАН НЕДЕВ³, ОТНОСНО СЪД-
БАТА НА ПРИЗЕМИЛИТЕ СЕ НА
ТУРСКА ТЕРИТОРИЯ, АВИАТОРИ.**

Цариград, 30 април 1943 г.

№ 249/30.IV.1943 г. Поверително.
Цариград София – началник щаба
на войската (РО)

Донасям, че между воюващите стра-
ни и Турция е постигната спогодба, според
която всички летци на воюващите страни,
които от започването на войната до края
на м[есец] март т[ази] г[одина] са били за-
ставени принудително да слязат на турска
територия и поставени под наблюдение
на турските власти – се освобождават. На
29.IV т[ази] г[одина] на път за страните
си, са напуснали гр.Анкара – английски,
американски и руски летци – в най-скоро
време се очаквало заминаването на летци-
те от другия воюващ лагер.

Горното донасям за сведение.

(п) [Димитър] Желязков –
подполковник

**ЦВА, ф.23, оп.1, а.е.915, л.746. Ориги-
нал, машинопис.**

Документ № 2

**ПОВЕРИТЕЛНО СЛУЖЕБНО
ПИСМО № 533 НА БЪЛГАРСКИЯ
ВОЕНЕН АТАШЕ В ТУРЦИЯ ПОЛ-
КОВНИК ДИМИТЪР ЖЕЛЯЗКОВ
ДО НАЧАЛНИКА НА РО-ЩВ И ДО
НАЧАЛНИК-ЩАБА НА ВЪЗДУШ-
НИТЕ ВОЙСКИ, ОТНОСНО ПРИЗЕ-
МЯВАНЕТО НА 11 АМЕРИКАНСКИ
БОМБАРДИРОВАЧА* НА ТУРСКА
ТЕРИТОРИЯ.**

Цариград, 5 август 1943 г.

№ 533 Поверително
5.VIII.1943 г. София – началник Щаба
на войската
Цариград, 3.VIII.1943 г. (РО) Копие
– НЩ на
Въздушните войски

Донасям, че 11 самолета – бомбарди-
ровачи от американските въздушни вой-
ски, които на 1.VIII. т[ази] г[одина] бом-
бардираха петролния басейн в района на
гр.Плоещ (Румъния) по различни причини
(повреди, заблуждения на пътя, ранявания
и прочие) са били принудени да слязат на
турска територия и то: 3 – при Чорлу, 4 –
при гр.Смирна, 1 – при гр.Фетхие, 2 – при
гр.Балъккесир и 1 – при гр.Акхисар.

Екипажите на тези самолети (около
77 души) са били обезоръжени и интер-
нирани в гр.Адана; имало няколко души
ранени и един убит от екипажа на самолета,
който е кацнал при гр.Фетхие.

Преобладава убеждението, че споменатите по-горе американските въздушни войски са излетели от Египет или от остров Кипър.

Горното донасям за сведение

(п) Димитър Желязков
Подполковник

**ЦВА, ф.23, оп.1, а.е.915, л.306. Ориги-
нал, машинопис.**

* Всъщност това е само част атакувалите бомбардировачи, Плоешките рафинерии на 1 август 1943 г., от съединение състоящо се от 177 тежки бомбардировача Б-24 “Либерейтър”. Бомбардировката на Плоешките рафинерии е осъществена по планираната от американското командване операция “Tidelwave” (“Приливна вълна”), като в нападението участвуват пет бомбардировъчни групи от състава на американските ВВС, които не са използвали изстребително прикритие. Това са 44-а, 93-а, 98-а, 376-а и 389-а групи. Виж: **Jackson, E.** “Storm from the skies. The Strategic bombing offensive 1943-1945”, London, 1974, p.68.

Документ № 3

ИЗ РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ № 8 НА МВ-ЩВ, ЗА МИНИРАНЕТО ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА АВИ- АЦИЯ НА РЕКА ДУНАВ.

София, 17 септември 1943 г.

[...]

На 20 август 1943 г. във водите на р.Дунав, между Русе и Свищов бе открито неприятелско минно заграждение с магнитни мини. По сведения, мините са били поставени от прелетелия реката на 16 август 1943 г. противников самолет. Магнитните мини бяха възпламенени от германски самолети.

[...]

(п) [Стефан] Недев
ПОЛКОВНИК – Началник на Разуз-
навателно отделение

ЦВА, ф.23, оп.2, а.е.465, л.114, л.114.
Оригинал, машинопис.

Документ № 4

ИЗ РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ № 9 НА МВ-ЩВ, ЗА ПРЕЛИТАНИ- ЯТА НА САМОЛЕТИ ОТ АНГЛО- АМЕРИКАНСКАТА АВИАЦИЯ НАД ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ.

София, 14 октомври 1943 г.

[...]

3. Прелитанията на чужди самолети над наша територия продължават да се увеличават. На картограмата – приложение № 3** са изобразени графично прелитанията на противниковите самолети. Като главни посоки на противниковите самолетни идвания се очертават:

а) Охрид – Брод – Радушa – Кача-
ник – Прищина – Кралево

б) Охрид – Брод – Скопие – Враня –
Пирот – Белоградчик – Видин.

в) Долината на р[ека] Вардар –
Щип – Злетово – Гю[е]шево – Сурдули-
ца – Лесковац.

г) Долината на р[ека] Струма – Анги-
ста – Левуново – Симитли – Земен-Цари-
брод – Пирот – Белоградчик – Видин.

Идващите самолети кръстосват непре-
къснато и почти изключително района: При-
щина, Митровица, Нови пазар – Карлово-
Кюприя-Болевац-Видин-Лом-Белоградчик-
Пирот-Цариброд-Босилеград-Враня.

От картограмата [-] приложение №
4* се вижда, че англо-американските са-
молетни летения проявяват изключителен
интерес главно над центровете: Митро-
вица, Рашка, Кюприя, Куршумлия, Ниш,
Зайчар, Брегово, Лебане, Лесковац, Трън,
Брезник и София, над които са правили
най-много кръстосвания.

[...]

(п) [Стефан] Недев
ПОЛКОВНИК – Началник на Разуз-
навателно отделение

ЦВА, ф.23, оп.1, а.е.465, л.124. Ориги-
нал, машинопис.

*Тук не се прилага.

Документ № 5
ИЗ РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ
№ 10 НА МВ-ЩВ, ЗА ИЗВЪРШЕНА-
ТА ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА
АВИАЦИЯ БОМБАРДИРОВКА НА
ГРАДОВЕТЕ ВЕЛЕС И НИШ.

София, 17 ноември 1943 г.

[...]

V. Въздушни нападения:

През времето от 15 октомври до 15 ноември 1943 г., англоамериканските въздушни сили извършиха четири значителни нападения над градовете Скопие, Велес, Ниш и София. В общи черти нападенията бяха проведени както следва:

1. Въздушно нападение над гр.Скопие:

а) Обстановка: гр.Скопие и неговият [х]интерланд съставляват важен оперативен обект за въздушни нападения на противника. В дните на нападението – 18 и 21 октомври [1943 г.] въздушната обстановка бе изключително благоприятна за нападенията: топло време, пълна видимост и никакъв вятър.

в) Нападение и отбрана: нападенията на англоамериканските въздушни сили бяха извършени на три етапа:

ПЪРВИ ЕТАП:

На 18 октомври тази година в 12.10 часа се подава сигналът за въздушна тревога. В 12.15 часа се явява един американски бомбардировъчен орляк в състав от три ята с около 24 леки бомбардировачи тип “Уелингтън”, които насят среден бомбен товар 1500 кг. Орлякът се задава над ЖП линията откъм Велес, охраняван в тил от едно ято изстребители тип “Лайтнинг” – с две тела, мощно бордно въоръжение и натоварени с по една бризантна бомба от 125 кг. Така съставена, противниковата въздушна формация напада гара Скопие в строй – показан на схемата – приложение № 5**. Бомбардировачите хвърлят около 150 бомби върху разположението на гара-

та от около 1500 метра височина. В същото време ятото изстребители пикира над гарата под ъгъл 70° с явно намерение да бомбардират ЖП съоръжения. Две от крилата обаче, пускат бомбите си в квартала около гарата. Попаденията са показани – приложение № 6**. От нея се вижда, че само 34 бомби са засегнали непосредствено ЖП линия, т.е. само 25% от попаденията са ударили в целта. Резултати: убити 2 български и един германски войник, 27 граждански лица и ранени 1 български и 2 германски войници и 20 граждански лица. Повредени са 4 локомотива, разрушена 1 мелница и направени необитаеми 40 къщи. П[ротиво]в[ъздушните] артилерийски взводове са изстреляли 578 снаряд, без да постигнат резултат.

ВТОРИ ЕТАП

Същият ден в 16.22 часа отново над гара Скопие 14 американски изстребители “Лайтнинг” и извършват втората бомбардировка както следва: В първият момент се показват от с[еверо]запад 2 самолета, които започват да правят “осморки” над гара Скопие вероятно с цел да разсеят огъня на п[ротиво]в[ъздушната] отбрана. Непосредствено с тях се явяват други 16 самолета, които от строй върволица преминават в кръг над депото, където пускат отново бомби. Отправят се откъм гара Жостово и атакуват фабриката за взривни материали; след което си отлитат над албанска територия. Два от тези самолети обаче се връщат от гара Жостово към гара Скопие и от бърснеш полет атакуват с бордовите си оръжия Централната гара и кварталите около нея, след което завиват отново в с[еверо]з[ападна] посока. В този момент единият от самолетите попада под огъня на тежките картечници на 51-ви пехотен полк и смъртоносно засегнат се сгромолясва в парка на града. **Резултати:** убит 1 български и 2 германски войници, ранени 2 български и 13 германски войници.

Противовъздушните артилерийски взводове са изстреляли 296 снаряда. На фабриката при гара Жостово бе възпламенен един склад с тротил, а около ЖП мост при същата гара бяха намерени 8 неексплоадирани 125 кг бомби. Един неприятелски бомбардировач свален.

ТРЕТИ ЕТАП

В 9.56 часа на 25 октомври тази година едно ято самолети “Лайтнинг” летейки на височина над 2000 м правят завои зад височината “Водно” северно от Скопие и почти едновременно със сигнала “тревога” нападат гара Скопие като пикират над депото. Хвърлят около 20 бомби и отлитат в обратна посока. Поврежда тежко 6 локомотива и ранява един гражданин. Противовъздушните артилерийски взводове изстрелват 448 снаряда без да постигнат видим резултат. Излитат и два наши самолета “Месершмит”, единият от които успява да настигне противниковата група и да сваля един от американските самолети на албанската територия.

[...]

1. Въздушно нападение над гр. Велес

На 18 октомври тази година в 16, 15 часа едно американско изстребително ято напада гр. Велес и обстрелва с картечен огън гарата и казармата на 56-и пехотен полк. Резултати: един ранен и двама убийти кандидат подофицери.

2. Въздушно нападение над гр. Ниш.

На 20 октомври тази година към 13.10 часа един американски бомбардировъчен орляк, съпровождан от един изстребителен орляк, идвайки от Тирана, прелита по долината на р. Морава в строй показан на схемата, приложение № 7* и атакува района на гр. Ниш както следва:

- Бомбардират казармата на 66-и пехотен полк, в двора на която има 5 бомбови попадения. Самата казарма е значително засегната.
- Бомбардират гара Ниш в района, на която падат 50 бомби;

– Бомбардират ЖП работилница и квартала около нея с 65 попадения.

– Щурмуват летище Ниш с картечен огън, без да хвърлят бомби.

Резултати: Хвърлени са всичко 179 бомби, от които 3 неексплоадирани. Разрушени са 38 масивни и 27 полумасивни здания. Наши загуби: убити 1 офицер и 13 долни чинове; ранени 22 долни чинове. Германски загуби: убити 1 офицер и 15 войника; ранени 67 души. Сръбски загуби: убити 215 и тежко ранени 90 и около 300 леко ранени. Локомотиви: 14 тежко повредени и 5 леко повредени. Вагони: изгорели 112, повредени 79. Самолети: опожарени 2 наши и 2 германски.

[...]

Въздушно нападение над гр. София.

На 14 ноември т[ази] г[одина] в 12.30 часа над 130 американски самолети тип “Бостон” и “Лайтнинг” бомбардират кварталите: Х[аджи] Димитър, Индустриален, Безжичен телеграф, бул. “Мара Бунева”, Триъгълника, Булина ливада и Бензиновите резервоари. Бомбардировката е произведена между 1000 и 3000 метра. Пуснати са повече от 400 бомби, 31 от които са неексплоадирани. Възможно е да има повече попадения.

Загуби:

Убити са 59, тежко ранени 49 и леко ранени 79. Разрушени сгради 47 и станали необитаеми – 129. Засегнати бяха ЖП линия, електрическият далекопровод София – Курило, градските: електрическата, водопроводната и телефонната мрежи, които се поправиха почти веднага.

17 изстребителя “Месершмит” влязоха в борба с противника и засегнаха някои от самолетите му, без да ги свалят. При завръщането два изстребителя катастрофираха, а един кацна принудително. Софийската противовъздушна артилерия изстреля 1471 тежки и 2128 леки бризантни гранати. Противникови самолети не бяха

свалени. Населението посрещна и понесе бомбардировката със забележимо спокойствие и дисциплина. Не бяха отбелязани никакви признаци на паника.

[...]

(п) [Стефан] Недев

ПОЛКОВНИК – Началник на Разузнавателно отделение

ЦВА, ф.23, оп.2, а.е.462, л.140-141. Оригинал, машинопис.

* Тук не се прилагат.

Документ № 6

ИЗ ЗАПИСКА НА РО-ЩВ, С ПОКАЗАНИЯТА НА СЪЮЗНИЧЕСКИ ПИЛОТ, СВАЛЕН ПО ВРЕМЕ НА БОМБАРДИРОВКАТА НА СОФИЯ ОТ 24 НОЕМВРИ 1943 г.

София, 24 ноември 1943 г.

ПОКАЗАНИЯ НА КАПИТАН ДРАГИША СТАНИСЛАВОВИЧ⁴

На 20 ноември [1944 г.], 376-а американска бомбардировъчна група се изнесе на летище Сан-Пакрацио от летище Тунис – в южна Италия на 30 км ю[го]з[ападно] от Бриндизи. На 21 ноември [1944 г.], групата е получила задача да бомбардира гара София. Задачата е била дадена от командира на групата – американски полковник, когото пленникът познава само на вид, но не и на име. Обектът гара София е бил означен на въздушна снимка с червено мастило. Снимката е била раздадена на всички екипажи. В това нападение над София е трябвало да участвуват всичко 20 бомбардировачи, между които са били и

двата сръбски екипажа. За водач на групата е бил назначен един американски майор, когото пленникът познава само на вид, но не и по име. Сръбските машини са били оставени като крайни машини в групата. Това пленникът си обяснява с обстоятелството, че тези места са най-опасни. Капитан Станиславович е изпълнявал длъжността първи пилот и командир. Задачата – бомбардировка на гара София, при лошо време – гара София или гара Солун.

Към 10 часа на 21.XII. [1943 г.], задачата е отменена, тъй като имало сведения, че времето е лошо.

Същата задача е поставена към 8 часа на 24.XI.[1943 г.]

[...]

Пускането на бомби е трябвало да стане само по водача. Последният е правил премерването и пускал бомби. Останалите екипажи е следвало да пускат бомбите си щом като видят, че водачът прави това.

[...]

Пленникът не познава никакви избухливи предмети като писалки, детски играчки и др. Същият твърди, че американците не употребяват такива. Той е чувал за такива предмети от радиото, но предполага, че това правят само англичаните. Американците са нападали само военни обекти. На всички екипажи, вследствие противовъздушната артилерия и изстребителите, летците ставали нервни и било възможно някои от бомбите да паднат не там, за където били предназначени.

[...]

ЦВА, ф.22, оп.1, а.е.282, л.110-112. Оригинал, машинопис.

Документ № 7
ИЗ РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ
№ 10 НА МВ-ЩВ, ОТНОСНО ИЗВЪР-
ШЕНОТО НАПАДЕНИЕ НА СОФИЯ
ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА
АВИАЦИЯ.

София,
не по-рано от 30 ноември 1943 г.

[...]

Въздушно нападение над гр.София.

На 14 ноември т[ази] г[одина] в 12.30 часа над 130 американски самолети тип “Бостон” и “Лайтнинг” бомбардираха кварталите: Х[аджи] Димитър, Индустриален, Безжичен телеграф, бул.”Мара Бунева”, Триъгълника, Булина ливада и Бензиновите резервоари. Бомбардировката е произведена между 1000 и 3000 метра. Пуснати са повече от 400 бомби, 31 от които са неексплоадирани. Възможно е да има повече попадения.

Загуби:

Убити са 59, тежко ранени 49 и леко ранени 79. Разрушени сгради 47 и станали необитаеми – 129. Засегнати бяха ЖП линия, електрическият далекопровод София – Курило, градските: електрическата, водопроводната и телефонната мрежи, които се поправиха почти веднага.

17 изстребителя “Месершмит” влязоха в борба с противника и засегнаха някои от самолетите му, без да ги свалят. При завръщането два изстребителя катастрофираха, а един кацна принудително. Софийската п[ротиво]в[ъздушна] артилерия изстреля 1471 тежки и 2128 леки бризантни гранати. Противникови самолети не бяха

свалени. Населението посрещна и понесе бомбардировката със забележимо спокойствие и дисциплина. Не бяха отбелязани никакви признаци на паника.

[...]

(п) [Стефан] Недев
ПОЛКОВНИК – Началник на Разузнавателно отделение
ЦВА, ф.23, оп.2, а.е.465, л.141. Оригинал, машинопис.

Документ № 8
ИЗ ЗАПИС НА ПРЕХВАНАТО ОТ
ПОДЕЛЕНИЕ С-216 СЪОБЩЕНИЕ
НА ТУРСКИТЕ ГРАНИЧНИ ВЛА-
СТИ, ОТНОСНО ВЪЗМОЖНОСТТА
САМОЛЕТИ ОТ АНГЛО-АМЕРИ-
КАНСКАТА АВИАЦИЯ ДА КАЦАТ
НА ТУРСКА ТЕРИТОРИЯ.

Следа, 10 декември 1943 г.

[...]

10.XII.1943 г. 14.20 часа. Турски пост срещу Капитан Андреево.

– Нека чака до довечера. Ято от 70 самолета с... размери са извършили въздушно нападение над София. За напред да се внимава и се броят приближаващите се до Одрин самолети. Два голями самолета щели да кацнат в околностите на Марица.

София била бомбардирана.

Предал: АЛИ БЕЙ

(п) Армянов⁵

Капитан – началник С-216. ЩВ V.

ЦВА, ф.23, оп.1, а.е.919, л.505. Оригинал, машинопис.

Документ № 9

ЛИЧНО-ПОВЕРИТЕЛНО СЛУЖЕБНО ПИСМО № 8297 НА НАЧАЛНИКА НА РО-ЩВ ПОЛКОВНИК СТЕФАН НЕДЕВ ДО БЪЛГАРСКИЯ ВОЕНЕН АТАШЕ В ТУРЦИЯ ПОЛКОВНИК ДИМИТЪР ЖЕЛЯЗКОВ ЗА УВЕЛИЧАВАНЕТО ВНИМАНИЕТО КЪМ ВЪПРОСА, ДАЛИ НА ТУРСКА ТЕРИТОРИЯ КАЦАТ ЧУЖДИ САМОЛЕТИ.

София, 20 декември 1943 г.

№ 8297/20.XII.1943 г. Лично-поверително

Цариград – Българска Царска легация –
За военния аташе

Одрин – секретарят на българския
царски консул

Г[осподин] Никола Кодов
Следа – Н[ачалник]-щ[аба]
на Прикриващия фронт

Има сведения, че при въздушните нападения над София, някои от противниковите самолети са кацнали или ще кацнат в Турция.

Да се следи внимателно тази противникова дейност и да се донася. ЗАПО-ВЕД.

(п) [Стефан] Недев

Полковник – началник [на Разузнавателно] отделение

Капитан Велев – по прехванат текст на турски радиостанции от нашето отделение “С-216”. 9.XII.1943 г.

ЦВА, ф.23, оп.1, а.е.919, л.504. Оригинал, машинопис.

Документ № 10

ИЗ ТЕКСТА НА РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ № 11 ОТНОСНО ИЗВЪРШЕНИТЕ ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА АВИАЦИЯ БОМБАРДИРОВКИ НАД ЦЕЛИ И ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ.

София, 22 декември 1943 г.

[...]

5. През времето от 15 ноември до 20 декември [1943 г.] се извършиха три терористични нападения над столицата, които бяха произведени в общи черти, както следва:

Въздушното нападение на 24 ноември:

В 12.50 часа на 24 ноември [1943 г.] се подаде сигнал въздушна тревога и населението започна да се прибира в ред към центъра на столицата, търсейки по сигурни скривалища. Кварталите около гарата и ЖП линия бяха изпразнени с доста голяма бързина. Около 15 минути след тревогата на небето над София се появиха 60 американски четиримоторни бомбардировачи “Либерейтър” на височина 10 500 метра и 40 изстребителя “Лайтнинг” на височина 6.500 метра. Посрещната с голям устрем от нашите изстребители и от точния огън на нашата ПВ артилерия, противниковата въздушна формация бе разпръсната и пускайки безредно бомбите си, се оттегли в обратна посока към Южна Италия, разпокъсана в 9-10 малки групи.

Резултати:

- Пуснати бяха всичко 156 бомби от по 260 кг.;
- С две бомбови попадения бе засегнат релсовият път в района на гарата, но не бяха причинени особени загуби. Засегнати бяха кварталите: Военна рампа, “Надежда”, “Орландовци”, “Малашевци”, “Индустриален” и гарата, в които бяха разрушени жилища и няколко работилници.

- Убити бяха 5 души от цивилното население и войската и ранени 29 души.
- Свалени противникови самолети 2. Според признанията на Радио Лондон, 16 самолета от американската въздушна формация не са се завърнали в базата си.
- От наша страна бяха загубени 2 самолета.

Въздушното нападение на 10 декември [1943 г.]

В 11.50 часа на 10 декември 1943 г. се обяви въздушна тревога и населението започна да се прибира към центъра.

[...]

Нападателят бе посрещнат от наши изстребители. Завърза се въздушен бой с вероизточно от Ихтиман, който продължи над Своге, Ботевград, Мездра, Годеч, Сливница, Перник, Трън и по-нататък. Благодарение на решителния отпор, противниковата въздушна единица бе разпръсната. Само 40 самолета успяха да се явят над столицата към 12.17 часа и хвърлиха 90 бомби по 250 кг., от 7000 м височина над кварталите “Хаджи Димитър”, “Индустириален”, Централната гара, с.Малашевци и Военната рампа. 15 от бомбите не експлоадираха. Други 90 бомби са пуснати в землището на с.с.Казичане и Враждебна, около Двореца Враня, около с.Реброво, в Самоковско и другаде. Личи че противникът е пуснал бомбите си напосоки, за да се отърве от тежкия товар и да получи по-голяма свобода за действия срещу нашите изстребители.

От пуснатите бомби има убити 10 души и ранени 22, от които 3 тежко. Разрушени са всичко 73 постройки, по-голямата част от които се намират в Индустириалния квартал. Свален бе във въздушен бой 1 наш изстребител. Противниковите загуби: няма сведения от дивизионните области. Също Радио “Лондон” в емисията на 11.XII.[1943 г.] не даде сведения за своите загуби.

в) Въздушното нападение на 20 декември [1943 г.]

От 12.25 часа до 14.06 часа около 100 неприятелски самолета извършиха въздушно нападение над София. Пуснати бяха множество разрушителни бомби в кварталите “Иван Вазов”, Циганската махала, Юч-Бунар, Централния затвор, Лозенец и Безжичен телеграф.

Тревогата беше дадена навреме и населението още под пресните впечатления на нападението на 10 този месец, бързо се прибра по закритията. Този път направи впечатление примерният ред, с който гражданството дава признак на все по-голяма дисциплина през време на въздушното нападение.

Противниковите самолети бяха посрещнати от наши изстребители и противовъздушната отбрана с унищожителен огън, поради което бързаха да пуснат товара си и в безпорядък се оттеглиха.

Резултати:

- пуснати бяха 254 бомби от по 250 кг, като измежду тях има вероятно 1-2 бомби от по 400 кг.
- Разрушени са напълно 98 сгради.
- Необитаеми са станали около 336 сгради.
- Леко засегнати са около 113 сгради.
- Околовръстната ЖП линия е прекъсната в продължение на ... метра. Намиращите се до нея германски постройки са напълно разрушени. Повредени са 23 ЖП вагона и 6 трамвайни коли.

Убити са 64 военни и цивилни лица.

Данни за друга противникова въздушна дейност над Царството няма. На схемата*, приложено са показани противниковите прелитания. От нея се вижда, че главната тежест на вниманието е дадена в района на София. Летенията в посока от Беломорието към Русе изглежда имат разузнавателна цел за установяване строи

ли германското командване мостове по р. Дунав, главно в участъка между Свищов и Сомовит.

[...]

(п) [Стефан] Недев

ПОЛКОВНИК – Началник на Разузнавателно отделение

ЦВА, ф.23, оп.2, а.е.465, л.159-160. Копие, ормиг.

* Тук не се прилага.

Документ № 11

ИЗ ТЕКСТА НА СЛУЖЕБНО ПИСМО № IV ПС [...] * НА КОМАНДИРА НА ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ⁶, ЗА ИЗВЪРШЕНАТА ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА АВИАЦИЯ БОМБАРДИРОВКА.

София,

не по-рано от 5 януари 1944 г.

Донасям, че на 4 т[ози] месец – около 200 четиримоторни бомбардировачи и двумоторни изстребители извършиха въздушно нападение над страната:

[...]

Към 10.58 [часа] се получи донесение, че на около 50 км източно от Шкодра летят 120 самолета в източна посока. В Скопие бе обявена въздушна тревога в 11.03 ч[аса]. В 11.14 [часа] се получи сведение от Качаник, че в 11.12 ч[аса] над града са прелетели около 100 самолета в източна посока. В 11.17 [часа] бе обявена въздушна тревога по Радио София – за София (+ сирени). След това се получи донесения и от други въздушни н. Постове, при което се очерта, че противниковите самолети се насочват към София, а именно:

– северната група прелетя над Качаник, Бояново, Враня, Сурдулица, Трън,

Годеч, Своге, Ботевград, откъдето през Арабаконак, Вакарел и Самоков се насочи и бомбардира Дупница към 12.30 ч[аса], след което през Г[орна] Джумая отлетя в западна посока.

– средната група се насочи южно от Бояново и Враня, през Сурдулица, Трън, Годеч, Мездра, Бяла Слатина, Червен бряг, Роман, Ботевград, София, откъдето през Перник, Радомир отлетя в западна и югозападна посока. Една малка част от тази група се отдели при Мездра и през Ботевград, Пирдоп, Козница, Пазарджик, Кричим, Горна Джумая отлетя в западна посока. Няколко самолети от тази група са отлетяли направо от Мездра през Вършец, Фердинанд, Бели мел, Белоградчик и Живковец в западна посока.

– южната група прелетя през Групчин, Босилеград, Дивля, откъдето в няколко отделни ята мина между Брезник и Перник през Божурище, северно от София, Пирдоп, Козница, Панагюрище, Ихтиман, Самоков и Г[орна] Джумая и отиде в западна посока. Няколко самолета от тази група се отделиха още при София и отлетяха в западна посока. Два-три самолета от тази група се отделиха при Панагюрище и през Пазарджик, Кричим и Ардино отлетяха в южна посока.

Поради гъстата мъгла не бяха пуснати бомби над София и околността и. Поради мъглата от Божурище и Враждебна не излитат нашите самолети. От летище Ниш са излетели 2 германски изстребители. Групата е прелетяла на височина 3500 метра.

Собствени загуби:

Поради гъстата мъгла противниковите самолети не хвърлиха бомби над София.

От до сега получените сведения се установи, че бомби са пуснати, както следва:

1. По шосето за Крива паланка и Куманово – 1 бомба.

1. До с.Поляни, Панагюрско – 4 бомби.
2. При с.Секуларе, Белослатинско – 10 бомби.
3. До мините при с.Царевец, Врачанско – 11 бомби.
4. По шосето за с.Царевец – Мездра – 3 бомби неизбухнали.
5. В гр.Дупница – около 150 бомби.

От събраните сведения чрез началника на гара Дупница, хвърлените бомби са нанесли следните поражения:

Земеделската банка – разрушена; гимназията – пропукана, Диспансера – разрушен, Пощата, Военната болница, Читалището – засегнати, училище “Евлоги Георгиев”, тютюневият склад и една къща до него разрушени и доста къщи повредени.

Няколко бомби са паднали в района на казармата. Една бомба е паднала на ЖП линията до тунела. Тунелът е бил пропукан.

[...]

Под Земеделската банка, училището “Евлоги Георгиев”, Тютюневия склад и други къщи имало затрупани хора, обаче броят им още не е установен. До 07.45 ч[аса] на 5.I.1944 г[одина] се установи: убити 36 души, от които 5 войници и ранени – 40 души, от които 4 войници.

При с.Урланци, Градско е бил свален един германски самолет “Хайнкел 111”** с 4 души екипаж, от които 1 изгорял, 2 тежко ранени и 1 здрав. Самолетът е излетял с ремарке ДО 242*** към 12.00 часа от летище Мега при Солун за Белград. В 12.50 часа е бил посрещнат при Градско от 5 завръщащи се американски изстребителя “Лайтнинг”, които са го свалили.

При с.Петърч, Софийско е свален при неравен въздушен бой единия от излетялите от Ниш два германски изстребителя МЕ 109. Самолетът се е забил дълбоко в земята и пилотът е загинал.

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282, л.117-130. Оригинал, машинопис.

* Текстът не може да бъде разчетен.

** Става дума за германския бомбардировач He-111P-5, който бил въоръжен с 6 7,92-мм картучници и носи до 8 тона авиобомби. **Виж: Миделдорф, Э., “Русская кампания: тактика и вооружение”, Москва-Санкт Петербург 2000, с.274-275.**

*** Става дума за самолета “Хайнкел 111”, поставен върху гърба на двумоторния самолет-матка “Дорние”.

Документ № 12 ИЗ ТЕКСТА НА РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ № 12 НА МВ-ЩВ, ОТ- НОСНО АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ АВИАЦИОННИ НАПАДЕНИЯ ПРЕЗ МЕСЕЦ ЯНУАРИ 1944 Г.

София, 20 януари 1944 г.

[...]

През месец януари бяха извършени следните 2 въздушни нападения над обекти в страната:

А) на 4 януари [1944 г.] една американска въздушна формация към 12 часа прелетя над София. Отблъснати от нашите изстребители, противниковите въздушни сили не успяха да нападнат София. В замяна на това, някои от завръщащите се формации бомбардираха чувствително центъра на гр.Дупница. Убити бяха 46 души, тежко ранени 37, и леко ранени и премръзнали около 300 души. Разрушени са 40 сгради, между които и 7-а дивизионна болница и полуразрушени и необитаеми около 28.

Б) на 10 януари [1944 г.], една американска въздушна дивизия в състав от 2 бомбардировъчни полка от по 60 “Флаинг фортрес” (летящи крепости) и един изстребителен полк самолети “Лайтнинг” излита към 9 часа от летищата в Южна Италия

при Фоджия, Бари и Бриндизи със задача да извърши терористично нападение над българската столица. След като дивизията се събрала над Адриатическо море с натоварени самолети с по 12 бомби от по 250 кг, отправя се в клинов строй към София и в 11.57 часа започва бомбово нападение.

Резултати: хвърлени бяха около 1400 бомби от по 250 кг в центъра на столицата. Свалени са две летящи крепости и два американски изстребителя при въздушен бой над Радомир, при който бяха свалени и два германски изстребителя.

През нощта на същия ден в 21 часа един английски нощен бомбардировъчен полк със самолети тип “Уелингтон” нападна столицата в две последователни вълни от по 50 самолета, които хвърлиха около 1000 бомби предимно в източната половина на града.

Жертви и разрушения от дневното и нощно нападения: убити 750 души, ранени около 700. Разрушени сгради около 600. Засегнати сгради и направени необитаеми поради изпочупване на прозорци и врати на голяма част от жилищата в София.

Засегнати бяха водоснабдяванията, електроснабдителната и свързочната мрежи в града.

[...]

ЦВА, ф.23, оп.2, а.е.465, л.180-181. Оригинал, машинопис.

Документ № 13

ИЗ ТЕКСТА НА ПОВЕРИТЕЛНО СЛУЖЕБНО ПИСМО № IV ПС-7 НА КОМАНДИРА НА ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ДИ- МИТЪР АЙРАНОВ ДО МВ-ЩВ, ЗА ИЗВЪРШЕНАТА БОМБАРДИРОВ- КА ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА АВИАЦИЯ НАД ЦЕЛИ И ОБЕКТИ В БЪЛГАРИЯ.

София, 25 януари 1944 г.

Донасям, че на 24 този месец около 300 противникови самолети извършиха въздушно нападение над страната.

[...]

В. Действия на наши изстребители.

Не са излетяли поради гъстата мъгла от летище София. От летище Ниш излетяха две германски изстребителни ята и, от летище Скопие едно германско ято. Същите ята са водили въздушни боеве в пространството между София и Скопие и се предполага, че са свалили 4 противникови самолета без да дадат никакви загуби.

Противниковите самолети са летяли над София на височина 2500 – 3500 м[етра]. В 12.20 часа, първата група влита над София.

От 12.20 до 13.02 часа противникът проведе нападението на четири последователни групи както следва:

– първа група, около 10 самолета, височина 3000 м[етра], е прелетяла от запад над Централна гара, с.Враждебна, с.Панчарево и на юг.

– втора група, около 15 самолета, височина около 2500 м[етра] е прелетяла от север, над гара Захарна фабрика, с.Иваняне, и на югозапад.

– трета група, около 15 самолета, височина около 3500 м[етра] е прелетяла от североизток, над ЖП гара Подуене, центъра на града и в югозападна посока.

– Изстреляни са всичко 1691 б[ризантни] г[ранати], като при

всички прелитания, всяка тежка п[ротиво]в[ъздушна] батарея в своя участък за действие е стреляла средно 5 мин[ути] и 55 сек[унди] общо 10 тежки батареи – 53 оръдия. Скорост на стрелбата – 6 б[ризантни] г[ранати] на оръдие в минута.

В Скопие – поради прелитане на самолетите на голяма височина 20 мм п[роти]в[овъздушни] батареи не са водили бой.

Заклучение:

Бомбардирани са районите във от София, между с.Симеоново, Драгалевци, височина “Коньовица” – Божурище.

Загуби на противника.

2 противникови самолети – около Скопие, един при гара Зелниково, а другият при гара Шар.

Собствени загуби:

Бомби са хвърлени над Скопие и над някои ЖП гари между Скопие и Градско, гр.Враца, с.Чомаковци, Борован – Белослатинско; между гр.Бяла Слатина и Борован, селата Попица и Кунино, Белослатинско, край Ботевград, летище Телиш, покрай водопровода на с.Драгалевци, Софийско, с.Беглеж, Луковитско и във от с.Згалево, Плевенско.

В гр.Скопие са бомбардирани: калето, кв.Тупан, кв.Сакаш, военната болница, казармите на 2[-и] конен полк, летището, гарата, района между 2[-и] конен и 14[-и] артилерийски полк и района на 51[-и] пехотен полк. Общо над гр.Скопие са били пуснати 70-80 бомби, от които няколко еднотонни. Имало разрушени сгради и дадени жертви.

Над гр.Враца са бомбардирани: центърът на града и района около гарата. Разрушени са: занаятчийското училище, Военният клуб, читалище “Развитие”, общинската аптека и около 20 частни къщи. Смята се, че има около 50-60 души убити, около 50 тежко ранени и около 200 души леко ранени. Загинал е помощник-коман-

дирът на дивизията полковник Яначков⁷ с цялото си семейство. Паднали са около 50-60 бомби. Сведения за други жертви в останали населени места няма.
[...]

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282, л.128. Оригинал, машинопис.

Документ № 14

**ИЗ ПОВЕРИТЕЛНО СВЕДЕНИЕ №
IVПС – 126 НА КОМАНДИРА НА
ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕРАЛ-
МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ, ЗА
ИЗВЪРШЕНАТА НОЩНА БОМБАР-
ДИРОВКА НА СОФИЯ ОТ 16 МАРТ
1944 г.**

София, 18 март 1944 г.

[...]

Бомбардировката е извършена на 16.III.[1941 г.] към 22 часа от около 40-50 противникови самолети, в три вълни и след опит за осветляване с парашутни ракети започнаха обсипването със запалителни бомби. Височина на летене 3000-6000 м. Единични самолети са се спускали и на 1600 метра.

В изграждането на преграден огън са участвували от наличните 12 – 11 п[ротиво]в[ъздушни] батареи (88 мм и 75 мм), изстреляни са 1121 б[ризантни] г[ранати]. Средна продължителност на стрелбата 2 мин[ути] и 8 сек[унди]. Средна скорост на стрелбата – 8 б[ризантни] г[ранати].

Резултати от нападението:

Хвърлени са 3-4 взривни бомби в района на гарата и около 4000 запалителни бомби, половината от които не се запалили.

Бомби са били хвърлени в полето между околоръстната линия и с.Драгалевци, Военната рампа и в квартал “Булина ливада”.

Предизвикани са 70 пожара, повечето от които са загасени.

12 души са се задушили в скривалището на трамвайното депо "Павлово".

[...]

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282. л.160. Оригинал, машинопис.

Документ № 15

**ИЗ ПОВЕРИТЕЛНО СВЕДЕНИЕ
№ IV ПС-123 НА КОМАНДИРА НА
ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕРАЛ-
МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ ДО
МВ-ЩВ ОТНОСНО ИЗВЪРШЕНОТО
АНГЛО-АМЕРИКАНСКО НАПА-
ДЕНИЕ ВЪРХУ РАЗЛИЧНИ ЦЕЛИ
И ОБЕКТИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА
БЪЛГАРИЯ.**

София, 20 март 1944 г.

[...]

Нападението е извършено през нощта на 18 срещу 19 март 1944 г., с около 100-150 противникови самолета. Самолетите прелитат над цяла южна България.

[...]

От получените сведения се очерта, че противниковите самолети се насочват с обща посока от Шкодра към Пловдивската област през Качаник, Дупница и Самоков. Самолетите прелитат ветрилообразно на много различни по големина групи. Към 22.30 ч[аса] почти по същия начин самолетите отлетяха в западна посока.

Дейността на нашата защита:

В гр.Пловдив п[ротиво]в[ъздушната] а[ртилер]ийска група е влязла в действие от 22.20 до 22.50 часа, като е изстреляла 34 б[ризантни] г[ранати] от тежките п[ротиво]в[ъздушни] батареи.

Резултати:

При прелитането над територията на страната, противниковите самолети са хвърлили взривни и запалителни бомби и са давали разни светлинни сигнали, както следва:

Пуснати бомби:

1. В град Борисовград – 7 бомби.
2. Около село Любеново, Бирисовградско – 14 бомби и 6 на 1 км извън селото. Общо 20 бомби.
3. До с.Царско село, Пловдивско – 10, от които 2 неексплоадирали. 1 къща съборена и няколко повредени. Северно от селото – още 8 (от тях 2 неексплоадирали).
4. До летище Царско село – 8, от тях 2 неексплоадирали.
5. До с.Езерово – 8 бомби (Борисовградско). Жертви няма.
6. На 500 м източно от с.Бяла река, до Овчарската колиба – 7 бомби (1 от тях неексплоадирали).
7. На 3 км от гара Скобелево до ЖП моста 10 бомби експлоадирали до самата ЖП линия. Повреди няма.
8. До гара Раковски – при 130-и км, 2 бомби, от по 250 кг; движението е спряно.
9. При гр.Девин – 1 бомба (неексплоадирали).
10. При град Сарашабан – 3 бомби вън от града. Щети няма.
11. При Хисаря, Карловско, кв.Момина баня – 4 бомби 2 (неексплоадирали).
12. В гр.Пловдив – южния квартал при подцентралата Въча – 10 бомби, от които 2 неексплоадирали]. Жертви няма.
13. Между с.Църница и Брястово, Хасковско – 8 бомби.
14. Около с.Шишманово, Самоковско – хвърлени запалителни бомби.
15. С.Крушево – 6 бомби експлоадирали.

Б) Хвърлени ракети.

Преди пускане на бомбите са хвърлени червени ракети – служат вероятно за маркировка на обектите.

[...]

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282, л.172. Оригинал, машинопис.

Документ № 16
ИЗ ПОВЕРИТЕЛНО СВЕДЕНИЕ
№ IV ПС-130 НА КОМАНДИРА НА
ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕ-
РАЛ-МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ
ДО РО-ЩВ, ОТНОСНО НАЧИНА И
РЕЗУЛТАТИТЕ ОТ ИЗВЪРШЕНОТО
АНГЛО-АМЕРИКАНСКО ВЪЗДУШ-
НО НАПАДЕНИЕ НАД СОФИЯ.

София, 20 март 1944 г.

Донасям, че на 16 март в 1 [часа и] 30 мин[ути] около 25 противникови самолети извършиха нападение над столицата нощта.

[...]

В 01.27 часа противниковите самолети нападаха София в следната последователност:

- един самолет откъм с.Владая пуска парашутни ракети над центъра на града.
- Една група от 4-5 бомбардировачи влетя над София откъм с.Панчарево и бомбардира южната част на града.
- Другата група също от 4-5 бомбардировача влита над София откъм с.Панчарево и бомбардира централната част на града.
- Третата група също от 4-5 бомбардировача влита над София откъм с.Панчарево и бомбардира северо-западната част на града.
- Четвъртата група от 5-6 бомбардировача влита от северозападна посока и бомбардира централната част.
- Петата група от 5-6 бомбардировача влита от с.Панчарево, бомбардира южната част на града.

Противниковите бомбардировачи атакуват от 3200 до 6200 м[етра] височина (с ракети – летят на 3200 метра). При това нападение проличава стремежът да се заблуди противовъздушната отбрана, като се влита от различни посоки на малки групи, на различна височина.

Противовъздушната отбрана изстрелват 960 бриз[антни] гранати и 45–20 мм снаряди. Стрелбата е започната от 01.20 до 02.11 часа.

Резултати

Противникът е хвърлил над столицата общо 193 бомби, от които експлоадирали 181 и неексплоадирали – 12. Бомбите са хвърлени главно в кварталите: Лозенец, Хаджи Димитър, Три кладенци, между бул. "Клементина" и Владайската река и кварталите южно от ЖП гара.

Разрушени са напълно 45 сгради. Полуразрушени – 13 сгради. Електрическото осветление в засегнатите квартали е повредено на няколко места. Няколко бомби са засегнали пряко водните резервоари при Семинарията. Засегната е също главната водопроводна тръба от Семинарията за града и канализационната мрежа в града на няколко места.

От получените до сега сведения:

- убити 19 души.
- Тежко ранени – 18 души
- Леко ранени – 58 души.

Няма сведения за свалени самолети.

[...]

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282, л.173. Оригинал, машинопис.

Документ № 17
ПОВЕРИТЕЛНО СЛУЖЕБНО ПИС-
МО № IV ПС-147 НА КОМАНДИРА
НА ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕ-
РАЛ-МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ
ДО МВ-ЩВ, ЗА ИЗВЪРШЕНОТО
АНГЛО-АМЕРИКАНСКО НАПАДЕ-
НИЕ ВЪРХУ ЦЕЛИ И ОБЕКТИ НА
БЪЛГАРСКА ТЕРИТОРИЯ.

София, 25 март 1944 г.

Донасям, че на 24 март вечерта към 22.00 часа около 30-40 противникови самолета извърши нападение.

Цел на нападението:

- разузнаване на някои летища и военни обекти.
- Тероризиране на населението и политическо въздействие.
- Евентуално установяване на връзка с нелегални.

Противовъздушна отбрана:

Артилерията влиза в действие в 22.05 до 22.40 часа, като е изстреляла 686 б[ризантни] г[ранати] от тежките противовъздушни батареи.

Резултати – пуснати бомби:

1. В двореца Враня – 5-6 бомби. Запален е и изгорял половината покрив от Двореца. Жертви няма.
2. По шосето за Двореца – 1 бомба.
3. В района на гара Искър – няколко бомби.
4. Покрай ЖП линия Вакарел – Милковица – няколко бомби. Поражения няма.

5. До с.Широки дол, Самоковско – 9 бомби (2 неексплоадирани).

6. Красно село – 11 бомби, край Гешевия дом и зад трамвайното депо – 1 къща разрушена.

7. До с.Осиково, Неврокопско – 3 бомби в дъскорезната фабрика. Поражения няма.

8. С. Лиляново на 10 км от Св[ети] Врач – 2 бомби.

9. Между селата Мошино, Студена и Църква, Пернишко – 6 бомби.

10. В района около предавателя Вакарел са хвърлени няколко, от които 2-3 неексплоадирани. Поражения няма.

11. Зад гара Куциян, Пернишко – 1 бомба неексплоадирала.

12. Между Симеоново и Дървеница – 8 бомби.

Хвърлени запалителни бомби.

– В района на Двореца Враня са хвърлени 400-500.

– Между Радомир и Батановци – 1 запалителна бомба.

– Между гара Куциян, Пернишко – 1 запалителна бомба.

Хвърлени позиви.

– Между Радомир и Батановци.
[...]

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282, л.170. Оригинал, машинопис.

Документ № 18

**ИЗ РАЗУЗНАВАТЕЛНО ИЗВЕСТИЕ
№ 2 НА МВ-ЩВ, ОТНОСНО АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ БОМБАРДИРОВКИ НА ЦЕЛИ И ОБЕКТИ, РАЗПОЛОЖЕНИ НА ТЕРИТОРИЯТА НА БЪЛГАРИЯ.**

София, 27 март 1944 г.

Относно противниковите въздушни нападения над територията на Царството:

[...]

1.) На 18 октомври 1943 г. бяха извършени две въздушни нападения над гара Скопие с 24 противникови тежки бомбардировачи и 30 изстребителя. Убити бяха: 3 български и 3 германски войници и 27 граждански лица. Същият ден бе извършено нападението над гр.Велес от едно противниково ято изстребители. Убити бяха 2 кандидат-подофицери.

2.) На 21 октомври 1943 г., гара Скопие бе наново атакувана от 12 американски изстребители, но човешки жертви не бяха дадени.

[...]

При двете нападения (на 4.I. и 10.I.[1944 г.]) бяха дадени 482 убити от гражданското население и войската.

9.) На 24 [януари] т[ази] г[одина] една американска въздушна формация от около 100 самолета прелетя над София, но поради спуснатата мъгла не извърши нападение. В замяна на това, 40 от тези

самолети атакуваха гр.Враца. Убити бяха ... цивилни и военни лица.

10.) На 16 март т[ази] г[одина] бе извършено седмото нападение над София с 25 самолета през нощта. Убити бяха 19 граждански лица.

11.) На 17 март т[ази] г[одина] бе извършено осмото въздушно нападение с около 40-50 английски самолета, които засегнаха кварталите около Централната гара. **Това е първото нападение само със запалителни бомби.** Жертви не бяха дадени с изключение на 12 човека, които се бяха задушили в едно претъпкано обществено скривалище.

[...]

Поуки от бомбардировките на 10 януари [1944 г.]

[...]

Изпълнение на операцията: на 10 януари т[ази] г[одина], времето под целия Балкански полуостров бе добро с висока тънка облачност. В котловините на ю[го]западна България имаше приземни мъгли. Очакваше се, че над България ще настъпи ниско заоблачаване, което обаче до започване на бомбардировката не беше още настъпило.

При тази въздушна обстановка, АМЕРИКАНСКАТА ВЪЗДУШНА ДИВИЗИЯ ЗА далечни дневни бомбардирания излита в определения час в пълен състав с около 80 бомбардировачи и 100 изстребителни машини. След 45 минутно събиране над Адриатическо море, тя се отправя за обекта в определената посока.

В 11 часа и 40 минути нашата предупредителна служба успява да установи броя и посоката на идващите машини. Почти в същия момент бяха предупредени летищата, изстребителите, п[ротиво]в[ъздушната] артилерията, П[ротиво]в[ъздушната и] х[имическа] з[ащита], Дирекцията на пощите и Б[ългарските] д[ържавни] ж[елезници] и Щаба на войската. В 11.57 часа против-

никовата въздушна формация прелетя над западните ни граници. В същият момент бе дадена тревога в Скопие, а една минута по-късно – 1[-ва] и 5[-а] предупредителни области.

В 11.23 часа изстребителите на летище Карлово получиха заповед да излетят и се насочат към София на 8000 м[етра] височина. Когато американската въздушна дивизия наближи западната ни граница, 2/6 орляк на летище София излетя в 11.40 часа на 8000 метра височина и застана западно от София в очакване на противника. Десет минути по-късно излетя от летище Божурище и 3/6 изстребителен орляк със същата задача. Много по-късно излетя и пребиваващият в района на София, германски изстребителен орляк “Месершмит 109” със задача да подпомогне отбраната на столицата. В 12.30 часа, 3/6 орляк влезе в бой с превъзходящия го противник над гр.Трън и го атакува с трите си ята. Оттам противникът продължи пътя си във въздушен бой, натъквайки се на 2/6 орляк и на германските изстребителни, непосредствено западно от София.

Преодолявайки нашата изстребителна съпротива, американската въздушна дивизия се явява над София в 12.23 часа. Столицата бе прелетяна на 5 последователни вълни от с[еверо]запад към югоизток. Всяка вълна се състоеше от по 27 до 30 машини, построени в клин от ятни клинове при височина на летенето 7000 м[етра]. Бомбите бяха хвърлени над града в една ивица с широчина от около 2 км. Бомбоспускането започна югозападно от шосето за с.Обеля, стана масово след прелитането на пл[ощад] Св[ета] Неделя и приключи на линията на с.Дървеница. В 12.30 часа приключи нападението и последното американско ято се отправи към Кюстендил.

С явяването на противника над София тежката п[ротиво]в[ъздушна] артилерийска отбрана на столицата незабавно

влезе в действие. Изстреляни бяха 1958 б[ризантни] гранати при средна скорост на стрелбата 8,1 изстрела в минута на оръдие и при средна продължителност 5 м[инути] и 9 с[екунди] за батарея. Всички батареи стреляха с оптическо мерене. По материалната част станаха малки повреди, които бяха отстранени на позицията.

След успешното дневно нападение, командването на въздушния корпус "Близък Изток" реши да изпълни и втората част от операцията – нощно нападение на София същия ден.

На 10 януари същата година назначеният английски нощен лек бомбардировъчен полк излита от летищата си в Южна Италия в 20 часа и се насочва към София по пътя на американската въздушна дивизия. В 20.50 часа полкът прелита източния Адриатически бряг; към 21.15 часа премина над западната ни граница и точно в 22 часа се яви над столицата, която прелетя в посока от юго-изток към запад; т.е. напълно обратна на посоката при дневното нападение. Столицата бе осветена от множество ракети – "парашутни слънца" и след 2-3 минути започна бомбоспускането. Засегнати бяха центърът на града, Слатина и Симеоновският редут. Височината на летенето бе от 3,500 до 7,000 метра. Поради нощта бойният строй не можа да бъде установен. Може да се предполага, че той е бил ятна колона, а всяко ято в клин от крилни строеве.

Макар, че предупредителната служба бе известена своевременно П[ротиво] в[ъздушната и] х[имическа] з[ащита] не можа да даде сигнал "тревога". Оказа се, че поради дневното повреждане на електрическата мрежа, сирените не са били годни за действие. От друга страна не бил осигурен втори резервен сигнал, като например биенето на камбани или пък предварителна предупредителна артилерийска стрелба, която да замести сирени-

те. Поради тази причина, нощното нападение се извърши при пълна изненада и свари гражданството неподготвено да го посрещне.

При явяването на противника над София цялата тежка п[ротиво] в[ъздушна] артилерийска отбрана влезе в бой засилена с четири 2 см и 2 3,7 см п[ротиво] в[ъздушни] артилерийски взвода. Тежките батареи водиха стрелбата срещу високолетящите противникови бомбардировачи. Две от батареите стреляха с радиоизмервателни уреди, а останалите се ръководеха по системата на подвижните преградни огньове. Изстреляни бяха 1080 бризантни гранати при средна продължителност на стрелбата 4 м[инути] и 30 сек[унди] за батарея и при средна стрелба – 6, 2 на оръдие. Леките п[ротиво] в[ъздушни] взводове стреляха по отделно ниско летящи самолети. Изстреляха общо 230 б[ризантни] гранати.

Резултати: Полученият резултат е значителен. Изразява се в следното:

А) загуби: При дневния въздушен бой бяха свалени 12 англо-американски бомбардировачи и 6 изстребители, за които се знае от наша страна. От английски източник се съобщи, че от двата полета не са се завърнали общо 31 машини. От наша страна бяха загубени 2 самолета с 2 летци, а от германска страна 4 самолета с 2 летци, единият от които е командирът на германския орляк.

Б) поражения: През време на дневното и нощното нападения бяха пуснати общо 1784 бомби, 1730 от които експлоадираха. Убити бяха всичко 482 цивилни и военни лица, а ранени 710 лица. Основно разрушени бяха 463 сгради, а полуразрушени 472. При дневното нападение самолетите спуснаха бомбите си при пикиране на 1000 метра височина под ъгъл от около 52%, а през нощта част от бомбардировачите летяха доста ниско и значителна част от нападенията бяха коси.

От попадналите в сгради 610 бомби, 80% са ударили отвесно, а 20% косо в целта.

[...]

(п) [Стефан] Недев

ПОЛКОВНИК – Началник на Разузнавателно отделение

ЦВА, ф.23, оп.2, а.е.465, л.184-190. Оригинал, машинопис.

Документ № 19

ЗАПОВЕД № 19 НА КОМАНДИРА НА ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ, ОТНОСНО ИЗВЪРШЕНА БОМБАРДИРОВКА ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКАТА БОМБАРДИРОВЪЧНА АВИАЦИЯ.

София, 30 март 1944 г.

На 24 март 1944 г. от 21.52 часа до 22.35 часа, противниковите въздушни сили в състав от 30-40 самолета извършиха нападение с групи от 3-5-7 бомбардировача по следните обекти от вътрешността на страната: Двореца – Враня с 5-6 разрушителни и 400-500 запалителни бомби, по шосето за Двореца – Враня една разрушителна бомба; в района на гара Искър няколко разрушителни бомби; покрай ЖП линия Вакарел – Милковица – няколко бомби; до с.Широки дел, Самоковско – 9 бомби; Красно село – 11 бомби; до с.Осиково, Неврокопско – 4 бомби; около предавателя Вакарел – няколко бомби; с.Лиляново, Свети врачко – 2 бомби; около с.Батановци – 3 бомби; зад гара Куциян – 1 бомба и между селата Симеоново и Дървеница, Софийско – 8 бомби.

Височина на летене – 3000 – 6000 метра. Тегло на бомбите от 250 кг и 500 кг.

Групировка и начин на действие – обектите са били нападнати от групи по 3-5-7 самолета, секторно и бомбардирани при хоризонтално летене. Летците са употребили големи усилия за ориентирание и маркиране на районите за пускане на

бомби с осветителни ракети – парашутни червени и гроздове, бели за осветяване след падането им на земята.

Цел на нападението:

- разузнаване на някои от нашите летища и военни обекти;
- тероризиране на населението и политическо въздействие;
- евентуално установяване на връзки с нелегални;

Заклучение

- убити и ранени няма;
- запален и изгорял е Дворецът Враня;
- пуснати са 100 разрушителни и около 1800 запалителни бомби (столицата е бомбардирана за 10 път).

[...]

ЦВА, ф.4, оп.3, а.е.231, л.110-111. Оригинал, машинопис.

Документ № 20

ЗАПОВЕД № IV-154 НА КОМАНДИРА НА ВЪЗДУШНИТЕ ВОЙСКИ ГЕНЕРАЛ-МАЙОР ДИМИТЪР АЙРАНОВ ОТНОСНО АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ ВЪЗДУШНИ НАПАДЕНИЯ, ИЗВЪРШЕНИ В КРАЯ НА МАРТ 1944 г.

София, 5 април 1944 г.

Донасям, че на 29.III.[1944 г.], вечерта и на 30.III.[1944 г.] през деня, противникът извърши въздушни нападения над София както следва:

Цел:

- Тероризиране на населението и разколебаване на духа му.
- Политическо въздействие.
- Разстройване на стопанския живот на страната.

Нападение през нощта на 29.III.[1944 г.]

- Около 40-50 бомбардировача от неизвестен тип.

Дейност на противника:

Към 19.30 часа противниковите самолети на няколко последователни вълни навлязоха над балканското пространство при Шкодра и прелитайки в обща посока Качаник, Бояново, Порой, достигнаха над София в 21.14 часа на височина около 3000-4000 метра. От 21.14 до 21.34 часа противниковите групи самолети на три вълни прелетяха над София и след като осветиха последната с ракети и осветителни тела, пуснаха взривни материали и запалителни бомби почти над всички квартали над града. След това, противниковите самолети се отдалечили в западна посока. Отделни самолети проникнаха над гр.Берковица, Фердинанд и с.Хайреддин, където хвърлиха осветителни ракети. На някои места над страната са хвърлени позиви.

П[ротиво]в[ъздушната] артилерия изстрелва 462 бриз[антни] гранати.

Изстребителите през нощта не излетяха поради несигурност да действуват нощем.

Резултати:

Противникът хвърли около 30 взривни и множество запалителни бомби, които причиниха следните щети:

– Отделни бомби паднаха зад Прошековите жилища, в Италианското училище на ул.”Иван Асен II”, ул.”Регентска”, ул.”Граф Игнатиев”, “6 септември”, “Адолф Хитлер”, бул.”Фердинанд”, “Неофит Рилски”, където причиниха значителни разрушения на частни сгради.

– Две бомби, от които едната не експлодирала, паднаха при банята в кв.”Три кладенци”.

– Отделни бомби паднаха по ул.”Зайчар”, “Габрово”, “Елена”, “Тутракан”, където причиниха също разрушения на частни сгради.

Бяха предизвикани пожари, на ул.”леге”, “Алабинска”, “Граф Игнатиев”, Центр[алната] телеф[онна] станция, ул.”Цар Самуил”, “Неофит Рилски”, в “Москович палас”, ул.”Пиротска”, “Драгоман”, “Нишка”, Цар Борис” (католическата църква), “Пирот”, Католическото училище и пл.”Възраждане”. В района на Военното училище – 19 пожара, в района на Слатина – 15-20 пожара.

Запалена бе гората зад погребите и част от последните.

Убити – 11 души (в района на село Слатина от тях – 7).

Сведения за свалени самолети няма.

Нападение през деня на 30.III.1944 г.

Сили на противника – около 450 бомбардировача “Либерейтър”, “Митчел”, “[Флаинг] Фортрес” и “Халифакс” и около 150 изстребителя “Лайтнинг” и “Мустанг”.

Дейност на противника.

Към 09.10 часа, противниковите самолети започнаха да навлизат над Балканското пространство при Тирана и Шкодра.

Влитането се извършва на две групи.

[...]

П[ротиво]в[ъздушната] дейност: влиза в действие само с тежките си батареи. Стреля от 9.45 до 10.10 ч[аса] и от 11.10 ч[аса] за 3-4 минути. Изстреляни са 3902 бризантни гранати.

Резултати:

Засяга твърде тежко централната част над София между ул.”Фердинанд”, “Цариградското шосе”, Военното училище, пл.”Св[ета] Неделя”, “Ц[арица] Йоанна”, бул.”Сливница”. От първата група – предимно взривни, а от втората – запалителни. Опожарени бяха почти всички постройки на бул.”Дондуков”, “Търговска”, “Мария Луиза”, “Царица Йоанна”, “Клементина”, “Леге”, пл[ощад] “Александър I” и много други. Точни резултати – липсват.

Наша самолети – 8 унищожени и повредени, а от пилотите – 2 убити, другите тежко ранени или здрави.

Предварителни сведения за свалени противникови самолети – 3 изстребителя и 7 “крепости”.

[...]

ЦВА, ф.22, оп.3, а.е.282, л.2-4. Оригинал, машинопис.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ **Димитър Маринов Желязков** – роден на 2 септември 1899 в с.Радковци, Търновска околия. Подпоручик от 4 октомври 1920 г., поручик от 27 ноември 1923 г., капитан от 31 октомври 1930 г., майор от 6 май 1936 г., подполковник от 6 май 1940 г. и полковник от 14 септември 1943 г. Завършва Военна академия през 1934 г. с царска заповед № 301. Офицер от ГЩ през 1936 г., назначен с царска заповед № 328. От 1938 г. е началник на външно-разузнавателната секция при Щаба на войската. През 1940 г. е командирован във Франция за изучаването на френски език със срок три месеца. От 1940 г. е временен военен аташе в Анкара. През 1944 г. става началник на разузнавателния отдел при Щаба на войската. Същата година е избран за офицер за свръзка с чуждото командване. От 1944 г. е временен командир на 2-ра Конна дивизия, а от 1945 г. е и командир на 2-ра Конна дивизия. Със заповед на президиума № 3 от 1946 г. става временен началник на кавалерийския отдел, той и командир на конницата. Уволнен от военна служба със заповед № 112 през 1947 г.
- ² **Констатин Лудвиг Лукаш** (16 септември 1890 – 1945 г.) – военен десет, генерал-лейтенант (1940 г.) Флигеладютант на цар Борис III (1932, 1934 г.), началник на Школа за запасни офицери през 1935 г. През 1941-май 1944 г. е началник на Щаба на войската, а след това главен инспектор на войската. Съден от народния съд. **Военнопръстъпник.**
- ³ **Стефан Савов Недев** – роден на 27 октомври 1897 г. в с.Хъневци, Еленско. Подпоручик от 1 януари 1919 г.; поручик от 30 януари 1923 г., капитан от 15 май 1928 г., майор от 6 май 1935 г., подполковник от 6 май 1939 г. и полковник от 3 октомври 1942 г. Завършва Военна академия с царска заповед № 17 (55) от 1938 г. С царска заповед № 353 от 1936 г. е военен аташе в Белград, а с царска заповед № 14 от 1938 г. става началник на секция в Щаба на войската. Същата година с царска заповед № 17 става адютант на Началник-щаба на войската. По царска заповед № 55 от 1938 г. е назначен за временен военен аташе в Букурещ. С министерска заповед № 13 от 1941 г. е назначен за началник на Оперативното отделение на щаба на IV-а армия. С министерска заповед № 78 от 1941 г. е началник-щаб на 7-ма пехотна дивизия, а с министерска заповед № 46 от 1942 г. става началник-щаб на 1-ва армия. С министерска заповед № 23 от 1943 г. е началник на Разузнавателното отделение в Щаба на войската. С министерска заповед № 70/1944 г. е назначен за началник-щаб на IV-а отделна армия, а с министерска заповед № 87 от същата година – за командир на 14-а пехотна дивизия. Уволнен от военна служба с царска заповед № 117 от 1944 г. **Военнопръстъпник.**
- ⁴ **Драгиша Милана Станиславович** – югославянин, капитан, военен № У-43, пленен на 24.11.1943 г. при гр.Прилеп, зачислен в Шуменския военнопленнически лагер на 20 декември 1943 г.
- ⁵ **Любен Георгиев Армянов** – роден на 12 юли 1910 г. в гр.Русе. Подпоручик от 6 септември 1933 г., поручик от 3 октомври 1936 г., капитан от 6 май 1942 г., майор от 9 септември 1945 г. Служил в свързочния полк през 1933 г., 1-ви инженерен полк през 1940 г., в 3 инженерен полк през 1941 г., като адютант на Общовойсковия свързочен полк през 1943 г., в радиосвързочната служба на Щаба на войската през 1944 г., в първи армейски полк през 1945 г., в Свързочния отдел през 1945 г., като командир на техническата дружина през 1945 г., уволнен през 1946 г.
- ⁶ **Димитър Василев Айряннов** – роден на 5 септември 1893 г. в гр.Стара Загора. Служи като подпоручик от 22 ноември 1912 г., като поручик от 2 август 1915 г., като капитан от 18 септември 1917 г., като майор от 6 май 1924 г., като подполковник от 6 май 1928 г. Командир е на автомобилната дружина през 1932 г., командир на 2-ри инженерен полк и командир на 1-ви инженерен полк през 1935 г., началник на Отдел в Инженерната инспекция през 1935 г., командир на 4-а пехотна дивизия през 1938 г., командир на Въздушните войски от 1941 г., уволнен през 1944 г.

- ⁷ **Методи Яначков**, български полковник, роден в гр.Кюстендил. Подпоручик от 12 март 1916 г., поручик от 15 август 1917 г., капитан от 30 януари 1923 г., майор от 1 януари 1933 г., подполковник от 6 май 1936 г., полковник от 6 май 1940 г., Служил както следва – 3 пехотен полк, 22-ри пограничен участък през 1926 г., командир на рота в 3-ти пехотен полк с МЗ 175 от 1928 г., командир на рота в 15-и пехотен полк с МЗ 49 от 1931 г., командир на рота в 3-и пехотен полк с МЗ 71 от 1932 г., домакин на 3-и пехотен полк с МЗ 197 от 1933 г., командирна дружина в ШЗО с МЗ 134 от 1934 г., командир на дружина в 3-и пехотен полк с МЗ 98 от 1935 г., началник на погранична секция в 3-а пехотна дивизия с МЗ 115 от 1936 г., командир на погранична дружина в Щаба на 3-а пехотна дивизия с МЗ 120 от 1937 г., началник-щаб на 8-а пехотна дивизия през 1939 г., началник на Пехотна школа през 1941 г., зам-началник на 6-а дивизионна област през 1942 г.

UNKNOWN DOCUMENTS ON THE
ANGLO-AMERICAN AIR ATTACKS
UPON BULGARIA BETWEEN 1943-1944

Summary

Kotev N., Koteva Avr., Venem Yan.

The Anglo-American air offensive between 1943 and 1944 is still one of the insufficiently clarified historical questions. The present work is based on unknown and little known evidences from the documents kept in the Central Military Archives – Veliko Tarnovo, that reveal a number of details on the composition of the Anglo-American flying corps, the counteraction of the Bulgarian air-defence and air forces, on the choice of assaulted targets etc. The article also tries to explain those circumstances that made the Bulgarian government start after tsar Boris III's death, negotiations for eventually signing a peace agreement with the states of the anti-Hitlerit coalition.

ЧИРПАНСКА (ВАЗОВА) ГОСТНА СТАЯ В РИЛСКИЯ МАНАСТИР

Мария Колева

По повод 85 години от смъртта на Иван Вазов

На 3 юли 1891 г. игуменът отец Иоасаф нарежда на архондарджията (от гр. Ключар) отец Серапион да настани писателя Иван Вазов в "Чирпанската одая (гостна стая) на Рилския манастир.

"... На сутрешния ден се пробудих рано. Слънцето влияеше приветливо през широките прозорци на стаята ми. Тая стая е широка, просторна и весела. Тя обладава хубав вид от прозорците на североизток. Стаята вижда утринното слънце, живописните планински чуки и скалите на Еленин връх, с полите на които стои манастира и високата седловина на Кобилино Бранище. Под самите прозорци бучи поточето Друшлявица, което ми е пяло цяла нощ. Реката Друшлявица ме преспива трета нощ като една вълшебница и на нея дължа второто си посещение в манастира.

Рила е една от най-многоводните планини на България. Петдесет езера са пръснати из нея – по северната и източната и част. Те служат за източници на главните реки, които тръгват от Рила към Дунав и към Бяло море.

Тая блажена одая е застлана изключително с губери, от които някои твърде изящно изтъкани. Всичките, както и възглавниците са набожно приношение в манастира от поклонници. Чрез същия начин са снабдени с постелки и стотина други стаи и килии в манастира.

Лавички една връз друга до вратата поддържат стомнички и свещници. Голям долап пази завивките и постелките."¹

В периода на възстановяване и новоизграждане на Рилския манастир след унищожителния му пожар през 1833 г. с морална и материална подкрепа участват всички издигнати в икономическо отношение български селища.

Чирпанлии дават средства и откупват една от гостните стаи, която заема източното манастирско крило, редом с Копривщенската стая, от страната на Самоковската порта. В северната и стена над вратата се чете: "лето 1835 ноември 6".

Чирпанската стая е малка по размери 5/6,20 м., вис. 3,20 м. Около стените и 3,40 м. по средата. Двата големи прозореца гледат към шумната и пенлива р. Друшлявица.

Голям глинен кюп (делва) до софрата се пълни с вода и покрит с дървен, кръгъл капак. За измиване на ръцете и лицето се използва още и меден гюм. Софрата е оградена с "триклучници" (трикраки столчета) и вълнени възглавници за сядане. На лавиците са наредени медни, ковани и калайдисани сахани Тъй като "Чирпанската одая" е предпочитана от големия писател Иван Вазов, често я наричат "Вазова". Там се пазят масата и дивитът (мастилницата), които ползва писателят при написването на своя пътепис "Великата рилска пустиня". Заглавието на пътеписа си той взема от първата печатна история на манастира "Описание Болгарскаго священнаго монастыря Рильскаго"

(написана през 1879 г. от отец Неофит Рилски). Неговата майка баба Съба изтъкава за "Чирпанската одая" изящен губер "на рози".

След реставрацията на стаята през 1963-1966 г. в нея се урежда експозиция, която напомня времето на нейното създаване. През 1985 г. експозицията "Вътрешна уредба на Чирпанската гостна стая" е обновена с възстановени експонати поради износване на тъканите или разпиляване на оригиналите.

В източната и южната стена на стаята е разположен дъсченият миндерлик, висок две педи и покрит с "китен чаршаф" (вълнен, четворно(диметно) тъкан плат във вишнево с дантела от конци, излизаци от основата). Хоризонталната част, както и ръба на отвесната му част на над чаршафа са покрити от чирпански китеници.

Китениците са вълнени, червени, изработени в техника "вързана" с мотивите "рози" в розово, зелено, турскосиньо, тъмнозелено и бяло.

Вълнените, тесни възглавници (разм. 35/100 см.) с модел "калмукан" (изтъкани четворно на черни и зелени "сурми" (иви) в късите краища на червено поле са околовръст на миндерлика).

Подът е застлан с чирпанска килимена черга. Тя е лито тъкана с украса от "сурми" (иви) и геометрични мотиви "макази" в жълто, турскосиньо, зелено, червено и виненочервено.

Зелен глинен мангал по средата на стаята служи за допълнително отопление (освен вградената тухлена печка), в дръжките на който са мушнати джезвета за приготвяне на чирпанска блага (греяна) ракия.

В ъгъла срещу вратата се намира дървената софра за ядене. На нея са наредени пръстени блюда за хранене, паници за вино и кълкъници. Кълкъниците са стомни с дръжки и клубче с пъпчица за пиене

на вода. Името им произлиза от "къл-къл" (звука при пиене на вода). Кълканиците, както и паниците на чирпанските паничари (грънчари) са прочути в цялата Турска империя и служат за сипване на манастирска чорба или курбан. До нас са оцелели някои сахани с надписи: "Тодор ь Колюфъ 1844. Чирп.", "1848 черпанъ на Св. Иванъ", "Черп. 1846", "Никола Генувъ, Чирп. Дарявам го на святаго Иоанна рил. Ман. 1855", Ч. К. Кунаreto чубана Стойко 1864", Георги събовъ чирп. 1883", "лето 1893 Здравко Радков от г. Чирпанъ", "От чирп. 1893 Петко Мартиновъ", "Подарук на свити Иван 1896 от Колю Гочувъ чирп.", "Чирп. Поклонник М.Мискалев иже Магда на Св. Иованъ за чирп. одая 1896" и "Таню Колюфъ Чирп. одая 1910".

Поклонниците в манастира престояват 3-4 дни, през което време за гостите се полагат всички необходими грижи. В магерницата (построена през 1819 г. във вид на борова шишарка) в големи казани се приготвя ядене за поклонниците. Храната се донася и слага на софри в бакърени, калайдисани, ковани сахани. От големите бъчви в манастирската изба се точи вино и ракия за поклонниците.

Духовниците таксидиоти, довели гостите в манастира ги развеждат по околностите, постниците и църквите около него. Това става само през лятото или в дните на големите празници.²

На западната стена на стаята са вградени мусандри (долапи), където се нареждат завивките (губери и двуполи черги от вълна), постелките (плъстове и платчетата (едноплати вълнени или козиняви черги); надиплят се горните и долните дрехи.

Чирпанлийката сама преде, тъче и шие всичко необходимо за долни и горни дрехи (плат за ризи, шаек за дрехи, кърпи за лице, месали, пояси, престилки, женски кафтани), постелки, завивки, възглавници, торби за храна и пренос на вещи и други.

Когато някоя бременна жена тъче платно и на свършване падне пръчката от кросното (където се навива основата) тъкачката я взема, скрива я под престилката си и отива към пътните врата. Застанала там, тя гледа какъв човек ще мине – жена или мъж. Вярва се, че ако е мъж, ще роди мъжко и обратно.³

За осветление в Чирпанската гост-на стая се използват чирпански восъчни свещи.

Между стоките за износ като продукт на занаятчийството в Чирпан са восъкът, коприната, биволските и волските сахтияни и виното. Восъкът, произвеждан в Чирпан е жълт и великолепен по качество.⁴

Духовникът, яхнал кон лично пред-вожда богомолците. Той е облечен като турчин гавазин ясакчия (турска стража), за да бъде защитен. Хората пътуват по семейства с коли, впрегнати с волове.

Всяко благочестиво семейство счита за свой християнски дълг да отиде поне веднъж в годината на поклонение при Св. Иван и да му остави своя дар от благодарност за изцеление или пък здраве и да вземе благословение от светеца.

Изцеленията от Св. Иван над болни хора са многобройни. За целта се употребяват елея (масло) от кандилото, горящо пред иконата Св. Иван Рилски от иконо-стаса; памуче, което е докоснало ръката на светеца от ковчега с неговите мощи; вода от аязмото при гроба на Св. Иван за измиване и пиене; пръст от гроба на светеца (поставя се във вода и се пие); използване на Свети Ивановите “брадички” (различни билки около пещерата, където е живял той) за тамян, с които прекаждат болни; осветяване на вещи, оставени под ковчега с мощите, за да преносуват там и други.

Благодарните богомолци оставяли на ковчега с мощите на Св. Иван и Чудотворната икона на Майката Божия “Осеновица” в главната манастирска черква “Рож-

дество на Пресвета Богородица” своите дарове – женски и мъжки носии, ризи, престилки, възглавници, чорапи, завивки, постелки и други.⁵

Отвътре на предната корица на Часослов и Месецослов от началото на XVIII в. (106 листа хартия с разм. 9/14 см. има бележка от ново време: Тази книга е донесена от град Чирпанъ въ подаръкъ отъ единъ непознатъ благочестив поклонник, който не остави даже името си”.

Библиотекаръ Арх. Климентъ Рилецъ 28 августъ 1941 г.⁶

Чрез своите таксидиоти, чирпанлии активно подпомагат Рилския манастир с парични средства, записани по години в Манастирската кондика (сметководна книга):

1836 г. – 940 гроша, духовник Харитон Чирпан (лист 39 б)

1850 г. – 4, 396 гр., дух. Агапий, Чирпан (лист 140 б)

1854 – 1856 г. – 9,429 гроша, духовник Ананий) лист 144 б)

1860 г. – 4,396 гроша, дух. Агапий Чирпан

1862 г. – 2,798 гроша от Чирпан

1864 г. – 5,160 гроша от Чирпан

1867 г. – 1240 гроша от чирпанци, дух. Партений (лист 187 а)

1867 г. – 3,521 гроша от Чирпан на Вознесение, дух. Партений (лист 187 б)

1868 г. – 1287 гроша от чирпанци, духовник Партений (лист 193 а)

1868 г. – 2,808 гроша от чирп. дух. Партений на Вознесение (лист 194)

1869 г. – 1488 гроша от чирпанци, дух. Партений, на Вознесение (лист 198 б)

1870 г. – 1251 гроша, Чирпан

1871 г. – 2,578 гроша от Пловдив и Чирпан, дух. Партений (лист 207а)

Рилските монаси духовници таксидиоти (от гр. пътувам) осъществяват духовно общение на обителта с всички българи. Това са най-опитните, най-образованите и деятелни монаси, които съ-

бират помощи за манастира и довеждат в него поклонници от различни краища на отечеството. Назначаването на манастирските братя за духовници таксидиоти става на манастирски събор. Всеки духовник получава от манастирската управа или свои предшественици една кутия, наречена още таксидиотски кивот ими мошехранителница. В нея се съхраняват частици от мощите на светии, частици от честното дърво (Мамврийски дъб, под който Господ се явява на Авраам в образа на трима ангели) с разглобен водосветен кръст в специално гнездо.

С помощта на кивота, духовникът обикалял благочестивите християни и извършвал религиозните треби. Една от главните функции на духовника е да извършва тайнството “и з п о в е д”.

Рилските духовници таксидиоти са истински пазители на православната вяра и българската народност.⁷

Тъй като материалната издръжка на манастира зависи от поклонниците, то игумените подсещат духовниците таксидиоти по места с писма да организират тяхното идване.

Организирането на групи от поклонници по време на турското робство е свързано с много трудности – обири по пътищата от разбойници, глад от сушеви години и тежък робски труд: “Човеците умаяни и затруднени с пътища, да правят мостове никак спокойствие не им оставя за поклонение да сесъсетят. Има днес човеци, които с всичкото си трудолюбие не могат да изкарат насъщния си хляб. Селото ни пак е изложено на турски произвол и така тепло от всякъде”.

В старо време посрещането на поклонници в манастира е голямо събитие. Манастирската управа, всички братя, послушници и прислужници излизат на Дупнишката порта, за да посрещнат скъпите и дългоочаквани гости. Камбаните тържествено известяват тяхното пристигане.

След кратък молебен в църквата, гостите се настаняват с помощта на 50 прислужници по манастирските стаи. Преди да си тръгнат за вкъщи поклонниците записват своите имена за годишно поменуване и оставят дарения за манастира.

“Имало обичай портаро да бди и като усети, че идат поклонници да иде да обади хабер чрез камбано, за да излезнат да ги посрещнат. Пречестио игумен Иосиф сос него старци и сос сичкио клир церковен. Посрещаха ни чесно и радосно. Слуги ни зимаха конете, а ние се покланяхме и целунахме десницата на игумено и като влездохме во манастиро светна прекрасната църква и прехубаво здание, което са направили с трудовете и устроението на отците и сос милостинята на нашето отечество. Като загърмяха камбаните толку ни докара увеселение духовно щото ни се учини чи флезнахме в царството небесно. Всички станаха во иступление (во изумление) сос умвете си думаха християнин да сподоби преславно светилище, дом Божий и дом преподобнаго отца Ианна Рилскаго. После уведоха ни у църквата сос церковни пеня и молебен. Споменуваха ни имената и ние се покланяхме и целувахме светите икони и святия ковчег с мощите на светеца святого отца Иоана и като направиха отпуст, благословиха ни. После ни определиха одаи каде да кондисаме и урахатим като отпочинахме разгледахме по манастиро и прочия. Показуват мястото, много велики красоти – зданията, направата може да речете таков манастир, такива церкви у сичките турски держави няма.

Кога направихме обиколение (лיתия) сос икони и кръстове игумено беше облечен сос архиерейска мантия и патерица, свещеноиноците с прехубави одежди, иноците в раса и сичките по них вървахмее, на земята запираха и правеха молебен. Кога почнахме да флизаме у свещенио монастир почнаха да гърмят

сичките камбани и сичките дървени клепала содружени от духовни слатки песни, тогава усетихме великото духовно забравихме каде се намираме.”⁸

“Тук е мястото да отбележа за една високо благородна черта на тогавашните чирпански чорбаджии спрямо сиромасите. Турската данъчна власт разпределя данъците върху българите по махали в града. Тя съобщава на махленските български общинари, че еди коя си махала ще плати за еди колко си гроша. Тия общинари в един празничен ден събират махленското население и пред него разпределят данъка по семейства и състояние. Богатите вземали върху себе си данъка на бедните семейства. Първенците се обръщали към всеки един и го питали дали е благодарен от това разпределение и може ли той да плати определения данък. В това време става едно подпомагане при изплащанито на всякакъв данък и поради това никого не хвърляли в затвора.

Всяка събота раздавали храна за умрелите, а на “задуше” (задушница) на гробищата. Там бива пълно като мравуняк с жени, деца и бедняци. Там на всеки гроб ще видиш тепсия или месал с блюдо, пълно с варено жито объркано с печено брашно и подсладено с петмез, плитчици от чисто брашно и печени в тава, всевъзможни плодове и ошаф (сушени плодове), шишенце с вино или ракия. Всичко се раздава за душите на умрелите. Мине ли дядо поп да прекади гроба и съестните продукти, започва раздаването – най-напред на него и после на останалите. Раздава се на бедните, на децата и на просящите от гроб на гроб, додето всеки свърши своето.

Неделен или друг празничен ден църквата е препълнена с млади и стари богомолци. Всички са облечени в чисти дрехи, държани в мусандрите само за тоя ден. Някои ще донесат в църквата шарлан за кандилото, а сутринта ще окачат на някоя икона подарък, обречен по рано (риза,

гащи, кърпа, месал). Влезе ли в църквата всеки богомолец ще си купи от пангала няколко восъчни свещи, от които ще запали и залепи по една на всеки светилник и ще се прекръсти благоговейно и ще целуне най-първо иконите на иконостаса, дето един свещеник ще му помаже челото на кръст с масло от кандилото. След това ще целуне други икони като им се поклони с надлежното смирение и страхопочитание. След това ще се установи на надлежното място като поздрави с “добро утро” най-близкия до него. От там той ще слуша молитвите и песните що са възнасят към Бога от служещия свещеник и певците. Когато минава “преносът” (чашата потир) на Светото причастие всеки трябва да бъде обърнат с лице към свещеника. Други му хвърлят кърпа под краката, за да мине през нея. Минава ли свещеник с кадилница, обръщат се към него и му се покланят, без да се кръстят. Започне ли да се чете второто евангелие, някои страдалци от болест, отиват и навеждат глава под евангелието докато попът свърши четенето. Това се върши за здраве и облекчение. Някои страдалци от очebol си потапят двата пръста във водата дето гасят свещите под големите кандила пред царските двери и си квасят очите за здраве. Минава, ли се с дискоса, всеки ще пусне в него някоя пара. Към края на богослужението един свещеник ще тръгне с табла в ръка и ще раздава нафора на богомолците, която се приема без прекръстване, а с целуване ръката на попа. Нафора се приема от богомолец, който е дошъл в черква без да пийне и хапне нещо. В края на богослужението всеки си излиза от църквата с едно душевно облекчение.

Набожността у българите в Чирпан до Освобождението ни беше развита до голяма степен. В същата степен било у тях единодушието по общи въпроси. Лесно се печелило съгласието щом се подигнало въпрос за общо дело – от образова-

телен или религиозен характер. Идеята за построяване на училище или църква се възприемала веднага одобрително. Това се потвърждава, че след първата половина на XIX в. почти едно след друго в трите махали се построяват големи църкви и по едно голямо училище. Предприеме ли се направата на училище или църква, чирпанци започват да събират помощи от града и селата, без да ги задължава някой. Родителите на учениците гледали на учителя с голямо уважение и много от тях се радвали като виждали, че детето им почва да чете и пише и това четмо и писмо според тяхната вяра било дар от небето и под такива разбирания се извършвала всяка благотворителност. Те я считали за милостиня, която всеки е длъжен да даде на Бога и за своята душа.⁹

Градът Чирпан (от турс. черпа = черпя вода, пера) възниква около многобройни и живоносни извори в м. “Текира” (= аязмо, светена вода).

Студената лъджа (баня) е оградена с 4 квадратни зида, дълбока повече от човешки бой. Водата извира от дъното и е хваната с глинени тръби, които на 5- 6 метра имат дупчици за чучури. Дървено корито събира водата от тях.

Според разказите на вярващите самата къпалня означава Иисус Христос, 12- те чучура- апостолите Христови, Тук чирпанлии извършват обичая “чрепене” (което турците изменят на Чирпа).

Посетителите първо трябвало да се почерпят с водата от чучурите, а после да влезнат в къпалнята. Свещеник подавал на всеки вода от кълкъница.

Преносното значение да обичая “чрепане” означава, че хората изпърво приемат учението Христово чрез апостолите, а после ще влезнат при Иисус Христос, дето ще намерят спасение. Чучурите носят имената на апостолите.

“Черпането” означава приемане даром вода: (учение Христово) чрез чучу-

рите (апостолите) от един и сищи извор (Иисус Христос).

При нашествието си на българска земя, турците присвояват изворите в м. “Текира”, където си измиват лицето, ушите, ръцете до лактите и краката, преди да влезнат в джамията.

Старите българи в града ходят надвечер срещу Гергьовден да вземат вода от колелата на воденицата да си измият лицето и занесат в къщи, защото тя идва от Текира.¹⁰

Чирпанци ходят качени на волски коли на минерални бани (Хасковските, Кортенските, Ягода, Ст. Загорските) след свършване на всяка селскостопанска работа или за голям празник така сякаш отиват на манастир.

По пътя за Ст. Загора има чешма с три огромни чучура с бистра, буйна и пивка вода, която пълни дълги дървени корита. Говори се, че българите от околността идват тук за празника Великден. Жените, облечени в копринени ризи, приготвени ръчно специално за този ден. Трите чучура означавали за тях Светата Троица. Към 1960 г. чешмата е затрита умишлено и около нея сега е квартал “Трита чучура” на Ст. Загора.

В древността в района на Чирпан живеят тракийските племена беси и пирогери (производители на пшеница).

Обширното плодородно поле сред което се намира град Чирпан е главният източник на стопански блага и препитание на населението.

“Най-плодородната местност, която дава първокачествена пшеница и сладко грозде е земята на с. Мурсалково (дн. Спасово, Чирпанска околия). Турците изгарят нашето село Спасовица (на 2 км. от дн. Мурсалково до Видьовата чешма). Според преданието жителите на с. Спасовица са избити, а някои скриват в горите. Сегашното село Мурсалково е основано през XV в. от Мурсал Ходжа. Той постро-

ява чифлик и при него се завръщат разбягалите се при нашествието българи, за да му обработват земите. И постепенно тези селяни с голям труд, денонощно работене и големи спестявания успяват да станат собствени на тия полета. Те не само работели земеделие, но посадили и лозя, та всеки да си има у дома вино, ракия и петмез в изобилие. Така щото мурсалковци с достойнство са заместили във всяко отношение старите траки, които населявали и обработвали чирпанските полета, дето всичко се изливало в преизобилие.”¹¹

В м. Текира са разположени воденици и мелници с по 7-8 камъка. Житото се прехвърляло от камък на камък с помощта на конските мелници, за да се получи първокачественото брашно “хас” за износ.

Яхнаджийството (добивът на растително масло от сусамово семе) също е

развит занаят в Чирпан. Семето се изпичило и също се мелело на конски мелници докато се получи тахан (гъста омаслена каша), чрез пресоването на която се получавал шарланът.¹²

Обширните тревисти полета около Чирпан създават възможност за паша на едър и дребен добитък както и за много скотовъдци и джелепи на биволи, волове овни, коне, магарета, хергелета (стадо коне). Трите български “салхани” (кладници) в града произвеждат пастърма, суджук и сурови кожи за продан.

Други чирпанлии закупуват яйца, сирене и кашкавал карат стоките за Истанбул на кервани, предвождали от керванджия башия. Той яхва кон, държейки червено знаме – емблема за свободно пътуване през царските вилаети. Кашкавалджиите стигат дори до Египет, Триполи и Тунис през годините 1856-1870.

В Чирпан се раждат чудесни овоци (ябълки, хинапи, смокини, бадеми, кайсии, сливи и круши), плодове (пъпеша, дини) и зеленчуци (чеснов и червен лук).

Рилският метох в Чирпан е построен на дворно място, дарено на манастира от

дядо Гърмян (потомствен грънчар, живял във II половина на XVIII в.). В източната част на дворното място е неговата грънчарска пещ и къщата на осиновента му дъщеря презвитера (жена да свещеник), както и т.нар. “Духовен кладенец”, който се ползва от цялата махала.

По времето на рилския таксидиот хаджи Агапий метохът в Чирпан се превръща в истинско училище, дето се добива образование “ по гражданска ръкописна азбука”. По негово време се извършва най-силно народностно обособяване на българите, благодарение и на него.

Самоотвержени и доблестни чирпанци стават господари на своето убеждение и смело се застъпват пред турските власти за построяване на църква и откриване на училище.

Още през 1720 г. много чирпанци владеят словестно българското писмо и преписват богослужбни книги. През 1754 г. в града има параклис “Св. Безсребърници Козма и Дамян” и в него богослужението се извършва на църковнославянски, вместо на гръцки език.

На таксид в Стара Загора, Чирпан и Чирпанско, х. Агапий спестява за времето 1839- 1845 г 2,000 гроша, които той дарява на манастира когато се издига южното крило на сградата.

И днес пред иконостаса на главната манастирска църква “Рождество Богородично” могат да се видят два големи месингови свещника с по три декоративни свещи, по столчетата на които се чете: “Искупи са и пренесе са во светую обител Рылскую от преподобных братья х. Агапий йеромонах и г. Паисия за душевное их спасение и вечно воспоминание 1869 май 21”.¹³

“... На 1844 отидох в Йерусалим и като си дойдох на другата година заминах на Чирпан. Чирпанците ме предумаха и молеха ме да дойда у Чирпан и аз като се благодарих у них оставих Захара (Ст.

Загора) и доход на Чирпан. Най-напред обнових метохо. На владиката покойния Никифор, несребролюбец платих му 100 гроша и селата и метохо на хубаво място човещите Богобоязливи почитат свещеническио ми чин Почнах да им казвам слово у църквата. Могу патих заради училище и така после созида се. Тиа се благодариха в мене и ме почитаха. Аз бях благодарен в них. Госте за манастиро водих сякоя година и по един пат и по два пати. Спечелих и по нещо за старостта си сос труд и главоболие. Приимах и два момъка и ги воспитах доколкото можех. Едното пратих у манастиро и покалугерихме (о. Теодосий) како и мене са покалугерили, а другото като изучих да стане достоен за учител у Чирпан и като го учаних и е то прави учителство три години в Чирпан и две в Мустафа паша. Така го изисква времето благодарение на Чирпан живях там девет години мирно и спокойно... Прочее щото живях по мир насам, поучавах християнето на метохо си и по църквите казувал съм слова и поучения наизуст доволно и проповядвах спореди диаконството си, половината писани поучения изгубиха ми се. Земати го тоа оня после се тражихо и така се изгубиха.

Х. Агапий свещеноинок рылекий

Ето человек создаде се, уподоби се. Ето како сон приходят Бидох, бедох, бидох и няма ме, книжката остава за спомен.¹⁴

Декоративната дърворезбата и стенна украса на Чирпанската стая в Рилския манастир е изключително стегната и изискана. В центъра на тавана е разположена осмолистна ажурна розета. В един стъпния кръгъл беловаросан отстъп са разположени лозови клонки, листа и гроздове. Из писаната в едър план лоза е централното стенописно изображение.¹⁵ Изписаната лоза на тавана на Чирпанската стая от 1835 г. в Рилския манастир изразява както нейният християнски смисъл, така

и значението на лозарството за Чирпан по онова време.

Живописните изображения на древнорхристиянската иконография в катакомбите са главно символични, а не исторически т. е. събитията и лицата се изобразяват със символи, известни само на християните. Маслиненото клонче служи за символ на мира, а лозовата клонка символизира единението на вярващите в Христа.

В центъра на християнското богослужение стои най-важното свещенодействие – литургията, когато се възнасят не само молитви и песнопения към Бога, но се принася и безкръвна жертва за греховете на хората и възпоменание страданията и смъртта на Иисус Христос. На вярващите се дава във вид на хляб и вино самото тяло и кръв Христови за по-тясно съединение с Него и достигане да вечен живот.

Хлябът и виното служат за вещество на тайнството Евхаристия (= причастие), тъй като сам Господ Иисус Христос избира хляб и вино за Тайната вечеря, където изрича, “Аз съм хлябът на живота (Йоан 6: 48) и “Аз съм истинската лоза и моят Отец е лозарят. Всяка пръчка у мене, която не дава плод Той отрязва и всяка, която дава, чисти, за да дава плод повече. Аз съм лозата, вие пръчките. Без Мене не можете да вършите нищо (Йоан. 15: 1, 2, 4 и 5).¹⁶

Град Чирпан и околията са разположени на хълмиста местност, образувана от южните склонове на Средна гора. Сухите и пропускливи почви, съставени от скални части с различен минерален състав създават условия за виреене на лозата и нейния плод с изключителни качества.

В края на XVIII и целия XIX в. Чирпан е зевмеделски и лозарски град. Грижата към лозята е голяма, тъй като занаятчийята лете е на лозето а зиме в дюкяна. До 1930 г. Чирпан и околията се славят

със своите сортове грозде – белите Афуз Али, Димят и Мискет, червените- Памид и Мавруд.

Освободителната война 1877/78 г. заварва лозарството в България в цветущо положение. При появата на филуксерната зараза (червеят) по лозята през 1883 г. Чирпан загубва един от главните си поминъци и голяма част от мъжкото му население е принудено да емигрира.¹⁷ Гроздоберът на лозята започва от Кръстовден (14 септември) като гроздето се събира в кораби.

Светогорският метох в Чирпан се намира, в двора на храма “Св. Богородица”. На долния етаж е прилепена една мааза (изба), където каца за грозде е събрала 3-4 кораба грозде. Има още една изба, дълбока около два човешки боя за разни бурета от 70-80 мери вино. Там е и хамбарът с отделения за жито и водникът с бакърените (медни) съдове за храна и пиене. Няколко седмици след гроздобера лозята се заравят – техните корени се затрупват с пръст, за да не замръзват през зимата.

На Трифоновден всеки стопанин ходи на лозето си, за да го нагледа. Като отреже по една пръчка от три корена лоза, той гледа дали е здрава или замръзнала. На Св. 40 мъченици, стопаните отравят пръстта от корена на лозата, режат я и копаят.

На празника Преображение чирпанлии носят в църквата първият плод грозде за освещаване, след което имат вече право да вкусят от него. Така се освещава в църквата и семето за снеене на Симеоновден, преди това се прекарва през златна венчална халка.

Още през 1835 г. чирпанското, както останалото българско население е принудено да се разселва из разни краища на империята (Първомайско, Хасковско и Мала Азия). Чирпанските българи, където и да се намират носят чувството за съпринадлежност към род и вяра и ревностно пазят чистотата на традиционните празници и обичаи.

В с. Динево, Хасковско в средата на XIX в. се заселват няколко рода от Чирпан, които се занимават с лозарство. Виден представител на чирпанлии в селото е Хаджи Митьо Иванов род. 1836 г. и е “убит по погрешка” по време на лов през 1918 г. Хаджи Митьо забогатява от търговията с вино. Всяка година след Димитровден той кара вино в дамаджани (големи стъклени съдове) с вино на волска кола в Цариград. Със средства иа х. Митьо през 1851 г. се издига църквата “Св. вмч. Георгий” в селото. Съществува предание, че в нейните основи е вградена сянката на мома, а в камбанарията – сянката да момък. Дватамата след извесно време заляняват и умират. Хаджи Митьо построява къщата си до църквата, стаи от които предоставя за кикийно училище. През 1900 г. неговата къща е умишлено запалена и изгорена.

През 1906 г. опасната буболечка филуксера унищожава лозята в с. Динево, откогато диневци празнуват Св. Трифон Зарезан. “На светеца колят по два добитъка на самото лозе”. Жените месят колаци с квас (кръгли хлябове), просоряват ги и ги раздават на “наченки” (кръстосани резанки) по махалата. Най-старият мъж в селото се окичва с венец от лозови пръчки и зарязва първата лоза. Поливайки я с ракия, той изрича: “Хаде Св. Трифон да помага, да дава берекет!”

В с. Бориславци, Хасковско (също с чирпански преселници от Мала Азия) свещеникът извършва водосвет и всеки чифчия (стопанин) си взема от нея, за да напръска с нея лозята и нивите, накърмя овцете и ги кичи с лозови пръчки. В с. Бориславци стопаните зарязват само една лоза, от която отрязват три пръчки като ги заравят в земята за берекет. Към мъжа, който зарязва лозата се обръщат: “Трифоне, къде си?” “Тук съм.” “От грозда не можеш да се видиш! Изтърси гроздето върху лозето”. Трифон полива лозето в четирите му края, за да се образува кръст.¹⁹

От незапомнени времена в Бачковската Св. обител на Светлия понеделник (втория ден на Великден) всяка година се извършва тържествена кръстна лития с Бачковската Чудотворна икона на Майката Божия до мястото на нейното изнамиране – м. “Клувията” и обратно. Това събитие е изобразено на външната северна стена на трапезарията в Бачковския манастир през 1843 г.

Облеклото на голяма част от множеството, напирало да излезе от манастирските порти и да се влее в тържественото шествие с Чудотворната икона е чирпанско и пловдивско. По това време Чирпан влиза в Пловдивския санджак.

Някои от мъжете са облечени като чорбаджии, други като еснафи или селски първенци. Мъжете са обути в бели вълнени чорапи и плитки папук чийски еминии (обувки).

Никола Събчев описва, подробно портрета на двама видни чирпаили – Хаджи Кольо Петков и Хаджи Стамо. И двамата са обесени от турците през 1836 г. след жестоки мъчения пред собствените им дюкяни, затова че са заподозрени в заговор срещу властта.

Хаджи Стамо (занимава се с търговия на зърнени храни, брашно, вино и добитък): “Хаджи Стамо е с бръсната глава, от темето на която се спуща дълга плитка чак до врата, покрита с черно таке. Околовръст до ушите, като кравай с навито черно синьо поясче с ресни по края, наречено шал от домашна вълнена тъкан. Ризата му е от домашно платно с широки ръкави. Х. Стамо е облечен в шаечна салтамарка – презрамушка и с елек отпред, на който се редят чести петелки и копчета. Елекът също в от домашен плат със сурми (иви), препасан около кръста с тъмnochервен пояс от домашна вълнена тъкан с ресни по края. Шаечните му черносини потури са широки, нагърчени с дълго дъно с крачоли, закопчани по це-

лия пициял. Под коленете са препасани с червено, вълнено, тясно коланче, завършващо с 3-4 реда гайтан. Празничен ден х. Стамо се обува с бели вълнени чорапи и с плитки папуци, а в делник с цървули”. Главите на мъжете от шествието са покрити с калпаци от овча кожа увити с пешкир или къс вълнен шал.

Градските първенци носят дълги кюркове от чоха (сукно) с кожички по врата и отворени предници на дрехата. Дълбокото дъно на потурите им се люлее от тежестта между глезените и краката. Облеклото на богатите мъже е боядисано, а бедните носят дрехи в естествения цвят на вълната.

В литийното шествие с Чудотворната икона се открояват главите на жени, покрити с хаджийски чумбери или с бели кърпи за глава, дълги до кръста.

Богатите гражданки имат “кошлобан” (шапчица във вид пресечен конус, увита с копринена на цветя кърпа). Фустанелите им са съставени от пола и блуза.

Невестите са в кюркове (кожуси) с “боази” (обшивки) от лисичи кожи по ръкавите на предниците. Всяка булка облича такъв кожух за първи път, за да го носи после само на празник, хоро или събор.

До 1912 г. женската носия и гиздилки в с. Бориславци, Хасковско се състои от: грижове (вълнени черни сукмани, без украса); “предена на разбой риза” (тъкана на стан); “копчета” (сребърни пафти) на кръста; гащи “пачи” до глезените от бяло домашно платно, “обшити с тентела на дяволчета и деверчета”. Жените носят на главите си бели дялбени от домашно тъкано платно, а краката им са обути в “лескави пентофи” (лъскави пантофи) за празник и “путими” (дълбоки обувке) за делник. Лятно време те са облечени в “саги” (саи от домашно тъкано алено платно на зелени иви).

Венчалната женска риза се носи да понеделника на сватбата и се скрива “за

умиране” (за погребение). След 1920 г. жените започват да носят дълги фърбяляни, вълнени червени рокли и блузи “с надуени рамене” (буфан ръкави).

На сватбата калманата (кумата) прибулва булката, която вече е изплетевна на 8 плитки. Първо тя и навива на шията бял ръченик (тесен домашно тъкан бял плат, широк около 30 см. Върху ръченика се забражда дялбен, от домашно предена и тъкана коприна, закрепен с карфички. Челото на булката се закрива от “кюстелия от ермелици” (сребърни пари нанизани на плат), купена китка от сребро – “химаил”, стоящ над челото. Върху червеното копринено було се закрепва отпред на челото

“спусняк”, а отзад – “задница” (сребърни пари зашити върху плат).

Булченските накити се носят до “поврътки” (понеделника на сватбата).

Богати и бедни, градски и селски първенци, невести и моми, възрастни и деца, водени от духовници са един до друг в шествието с Бачковската Чудотворна икона на Майката Божия. Всички те без разлика на богат и сиромаша са обединени от робската си участ и грижа за опазване на род, отечество и вяра.

В шествието, на празник и в ежедневието българите са неделими в своя полет към по-радостни дни.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Вазов, Ив. Великата рилска пустиня. 1921. с. 19-44.
- ² Климент Рилец. Как са отивали на поклонение при Св. Иван Рилски през време на турското робство. Дух. култура, кн. 11-12, 1954.
- ³ Събчев, Н. История и етнография на град Чирпан. 1938, с. 57.
Никола Събчев (род. 1860 г.) е изтъкнат родолюбец и краевед. Той учителствува 33 години в Чирпан и написва правдиво и подробно неговата история и етнография.
- ⁴ Кондарев, Никола и Гаврилов Н. История на Чирпан и Чирпанско. 1987, с. 67-68.
- ⁵ Запис на автора през 1980 г. от арх. Климент Рилец (1900-1985), духовен песател, кандидат на богословските науки.
- ⁶ Славянски ръкописи в Рилския манастир т. I. 1986. С. 89-90.
- ⁷ Арх. Климент Рилец. Рилските духовници таксидиоти. Дух. култура, 1953, кн. 11.
- ⁸ Хаджи Агапий (1813-1868). Описание на живението ми (първата ръкописна история на Рилския манастир). В словата и проповедите заедно с Описание Священика Болгарския Лаври или Священнаго монастыря Рылскаго, подвързани с Описание на живението ми (автобиографията на Х. Агапий) се съдържат християнски поучения с примери от живота на Божи угодници. Словата на Х. Агапий са актуални и емоционални. Той не само занимава учениците спсалтикия, четмо и писмо и църковен служебник, но ги учи и на родолюбие.
- ⁹ Събчев, Н. История и етнография на град Чирпан. с. 127-130.
- ¹⁰ Събчев, Н. История и етнография на град Чирпан. с. 34-43.
- ¹¹ Андонов, Ив. Из спомените ми от турско робство. 1995.
Иван Андонов е роден в с. Мурсалково (дн. Спасово, Чирпанска околия). Неговият баща е син и внук на свещеник. Майка му Бона Тодорова е работна и уредна стопанка. Тя ражда 6 момичета и 3 момчета, сред които е Иван.
“... Аз съм се родил на нивата в м. Малките брестчета, както са жънели с баща ми и други жътвари. Това било на 28 юний 1854 г. през деня след пладне. Майка ми ме завила с престилката си, баща ми и е помогнал та се качила на кобилата и ме откарали в селото. В неделята, когато ме кръщавали, случили се у дома на гости хаджи Ананий таксидиотин от

Рилския манастир. По негово желание кръстен съм Иван. “Иоан ке будет отсякъл манастирския човек (на Св. Иоан).”

¹² Кондарев, Никола и Г. Гаврилов. С. 71.

¹³ Колева, М. Рилският таксидиот Хаджи Агапий- Дух. култура. 1985, кн. 8, с. 27-32.

¹⁴ Х. Агапий. Описание на живението ми. лист 3 и 5 а.

Рилският манастир плаща годишен данък на гръцките духовни власти за извършване на таксидиотска дейност от негова страна. Рилският брат х. Агапий платил 800 гроша на търновския митрополит Неофит за таксидиотството си в Ст. Загора и на пловдивския митрополит Никифор – 100 гроша за Чирпан и Чирпанско (вж. Ив. Снегаров. Гръцки документи за Рилския манастир. ГДА т. XIV, 3, 1964. с. 195.

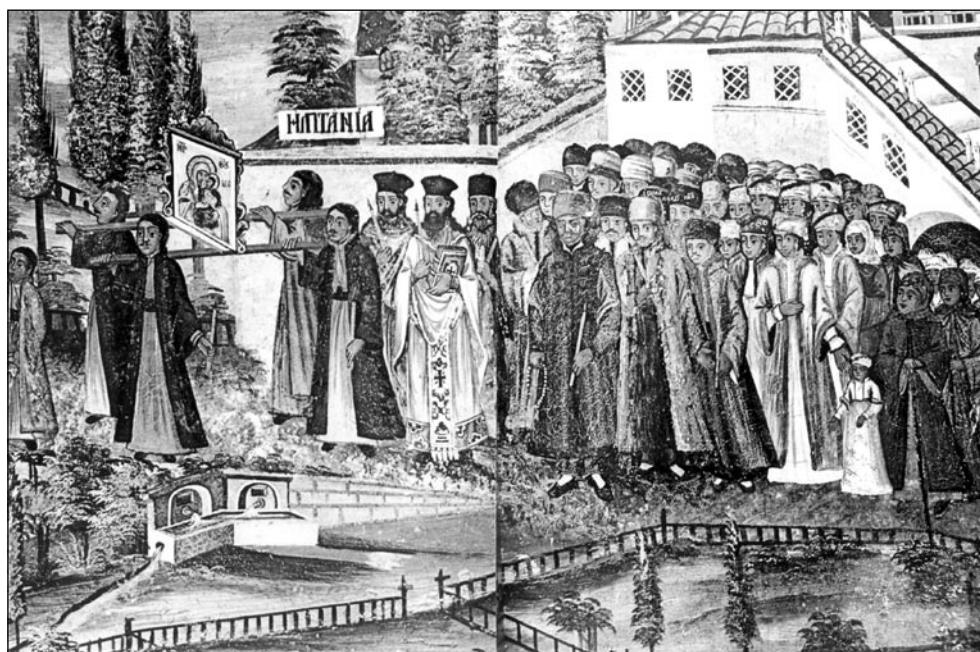
¹⁵ Рилският манастир. Албум (история, архитектура, резба и стенописи), БАН, 1957, с. 39-42.

¹⁶ Нестеровский, Еп. Литургия или наука за богослужението и православната църква. 1931, с. 108-110, 199, 206-207.

¹⁷ Топалов Н. Изложение от Чирпанския общограждански културен комитет. Чирпан в стопанско и икономическо отношение. 1925. Чакъров, В. Лозаро-винарска България.

¹⁸ Събчев, Н. История и етнография на град Чирпан. с. 156-157.

¹⁹ Запис на автора през 1971 –1972 г. от с. Бориславци, Хасковско, от Неделя Димитрова Ангелова – род. 1869 г. в с. Коджа бунар (М. Азия), омъжена в с. Сюит (М. Азия). Родът и е от Чирпанско. Преселена в с. Бориславци през 1914 г. Султана Николова Арнаудова – род. 1894 г. в с. Тъйбелен (М. Азия). Нейният род Чакъровци е от Чирпан, преселен в Мала Азия през 1835 г. Христо Янев Гюдженев – род. 1895 г. в с. Тъйбелен, (М. Азия) и Злата Димитрова Гюдженева – род. 1900 г. в с. Тъйбелен (М. Азия). И двамата са от чирпански родове, преселени в Мала Азия през 1835 г. от с. Динево, Хасковско. Никола Стефанов Костов – род. 1907 г. в с. Тъйбелен (М. Азия). Неговият дядо Аврам бил чирпанлия, преселен там в 1835 г. и Петка Жекова Лавчева – род. 1884 г. в с. Динево. Родът и е от Чирпан, преселен там през 1935 г.



Шествие с Чудотворната Бачковска икона, 1851 г., стенопис

THE CHIRPAN (VAZOV'S) GUEST ROOM
IN THE RILA MONASTERY

Summary

Maria Koleva

All prospering Bulgarian villages participated in the restoration of the Rila monastery after the devastating fire in 1833 – giving their material and moral contribution to the common efforts in achieving the goal.

In 1835, the citizens of the town of Chirpan provided the finance means and bought one of the guest rooms of the monastery, situated in its eastern wing.

In 1985, the exhibition “Interior of the Chiprovtsi guest room from mid-19th century” opened in the Chirpan room. The exhibits reveal the spiritual involvement between the Chirpanians and the Rila monastery, illustrate their everyday life, inimitable diligence and mutual aid.

The Chirpanians are known as men-of-honor, they willingly keep to their traditions and make every effort for the spiritual advance of their fellow-countrymen.

НАЗВАНИЯ НА ВЪЗРАСТИТЕ В СРЕДНА ЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ

Симеон Мильов

Терминът “възраст” се употребява навсякъде, където възниква необходимост да се фиксират процеси и изменения от живота на човека, протичащи във времето. Възрастта и полът са ясни определители на мястото и ролята на индивида в обществения живот и по тази причина полововъзрастовата стратификация е универсално социално явление. Но проблемите с изучаването на човешката възраст и свързаната с нея възрастова терминология са разностранни. Те обикновено се разглеждат в три главни посоки, извън които възрастовите категории губят смисъл.¹

Индивидуалното развитие се фиксира в такива понятия като “онтогенеза”, “жизнен цикъл”, “жизнен път”, “биография”, “в течение на живота” и техните съставлящи – “стадии на развитие”, “възрасти на живота” и производните на “възрастови свойства”;

Социално-възрастовите процеси и възрастова структура на обществото се описват с такива термини като “възрастова стратификация”, “възрастово разделение на труда”, “възрастови слоеве”, “възрастови групи”, “поколения” и т.н.;

Възрастов символизъм обхваща термините, които показват отражението на възрастовите процеси и свойства в културата – “възрастови обреди”, “обреди на преход”, “възрастови стереотипи” и др.

Всеки от тези проблеми (и термини) имат междудисциплинарен, и естествено етнографски аспект, а термините обозначават възрастовите обединения (възрас-

тови степени, класи, групи) могат да се разглеждат от различни гледни точки, но винаги се съотнасят със системата на възрастовия символизъм.

Възрастовите степени – обозначават стадияте от жизнения цикъл, но не всички, а само специално отбраните и символизираните в културата. Тяхното достигане обезпечава на индивида определен социален ранг и идентичност.

Възрастови класи – обозначават възрастовите слоеве на населението, но отново не всички, а само заемащи особено място в системата на възрастова стратификация на дадено общество, съответно определени и символизираните в културата.

Възрастови групи – обозначават организации основани на общност на хронологична* и/или условна възраст на своите членове, които имат специфична структура, функции и знакови средства, съответно възприемани и символизираните в културата.

Казано иначе, възрастовите степени обозначават културно-нормативните аспекти на жизнения цикъл, а възрастовите класи и групи – социално-структурните и функционално-организационни аспекти на отношението между възрастите.

Взаимовръзката между посочените явления могат да бъдат разбрани само при отчитане на възрастовия символизъм – системата от представи и образи, в които културата възприема, осмисля и легитимира жизнения път на всеки човек в рамките на възрастовата стратификация

на обществото. От друга страна възрастният символизъм, като подсистема на културата включва още няколко взаимно свързани елемента:

Нармативни критерии за възраст – т.е. приетата в културата възрастова терминология и периодизация на жизнения цикъл с указание за продължителността и задачите на неговите основни етапи;

Аскриптивни възрастови свойства или възрастови стереотипи – черти и свойства, приписвани в културата на лица от дадена възраст и явяващи се за тях подбериращи се норми;

Символизация на възрастните процеси – представата за това как протичат или са длъжни да протичат израстването, развитието и прехода на индивида от една възраст в друга;

Възрастови обреди – ритуали посредством които културата структурира жизнения цикъл и оформя взаимоотношенията на възрастните слоеве, класи и групи;

Възрастова субкултура – специфичен набор от признаци и ценности, по които представителите от даден възрастов слой, клас или група осъзнават и утвърждават себе си в качеството на “ние” в отлично от всички останали възрастови общности.

Тези елементи на възрастния символизъм обладават и известна автономия и в следващите редове правя опит да представя как населението от трите етнографски области на Пернишка област (Граово,

Мраката и Знеполе)² разграничава и обозначава с различни названия възрастните степени при индивидите от мъжки и женски пол.Ето как изглежда скалата на възрастните степени и термините за възраст при мъжете от трите етнографски групи.

1. “Кежо”, “Жоке”, “Будо”, “Буде” (Граово); “Пуже”, “Пижо”, “Кендо”, “Пендо” (Мрака); “Пуле”, “Миле”, “Кено”, “Пацо” (Знеполе) – така се обръщат към новородените, които още не са кръстени. В миналото кръщаването е ставало от 3-ия – до 7-ия ден. От началото на XX век този период се удължава до една (1) година;³

2. “Дете у постилци”, “бебе”, “пеленаче” – до 1 година;

3. “Дете на груди”, “сисалче” – дете до три годинки. Жените често кърмят момченцата до много късно с надеждата, че през това време няма да забременеят;

4. “Момче” – до 5-6 годишна възраст;

5. “Воловарчета”, “салапатняци” – от 5-6 до 12-13 години;

6. “Пушраци”, “пропущняци”, “момчурляци” – до 15-16 години;

7. “Ергени” – над 16 години

8. “Младоженя” – до една година след сватбата;

9. “Баща” – мъж с дете (деца). Мъж с дете може да си пусне мустаци и да влиза в кръчма;

10. “Дедо” – мъж с внучета;

11. “Старец” – мъж с правнучета.

Означените възрастови степени с термините от 1 до 5 се смятат за деца. Пушраците не са вече деца, но не са и ергени. Ергените са момчета, които не са мъже, но могат вече да се женят. Младоженята е по-близо до мъжете, но той ще стане такъв на първия след сватбата Ивановден, когато къпят младоженците. Прави впечатление, че възрастните степени до ерген се фиксират с хронологична възраст. Преминаването към по-висока степен се съпровожда с определени обреди

• – Хронологичната възраст е количествено, абстрактно понятие обозначаващо продължителността на съществуване на обекта, неговата локализация във времето. Условната възраст се определя с установяване местоположението на обекта в определен еволюционно-генетичен ред и процес на развитие, на базата на определени качествено-количествени признаци. (И.С.Кон)

на преход. С термините “баща”, “дедо”, “старец” е фиксирана условна възраст, заради различната хронологична възраст, на която всеки един мъж може да стане “база”, от която зависи и преминаването в следващата възрастова степен.

За сравнение с горната скала можем да използваме скала фиксирана в едно “Колело на живота” рисувано от банските зографи Михалко Юванов и Димитър Сирлешов през 1882 г. в църквата на село Бистрица, Благоевградско.⁴

1. “Отроча” – лет 7
2. “Отрок” – лет 14
3. “Юнота” – лет 21
4. “Юноша” – лет 32
5. “Муж” – лет 45
6. “Муж стар” – лет 60
7. “Старец” – лет 80

Няма съмнение, че тази скала отразява определени възгледи за етапите от жизнения цикъл при мъжете и по всяка вероятност в онова време църковно-християнските и народните представи за наименованието на отделните периоди от живота на мъжа да са съвпадали. Но липсата на подобни изследвания не ни дава основание да твърдим със сигурност подобен извод.

При женския пол възрастовите степени и възрастова терминология се оформят по следния начин:

1. “Кежо”, “Кежана”, “Жока”, “Буда” (Граово); “Пужа”, “Кенда”, “Пижа” (Мрака); “Пуле”, “Кена” (Знеполе) – обръщения към новородените до деня на кръщенето;

2. “Дете у постилци”, “пеленаче”, “бебе” – до 1 година

3. “Моме” – от 2-3 до 5-6 годишна възраст;

4. “Вайца”, “ягнищарче”, “говедарче” – до 10-12 години;

5. “Момляче” (Граово, Мраката), “Девояче” (Знеполе) – до 15-16 години;

6. “Мома” (Граово, Мраката), “Девойкя” (Знеполе) – над 15-16 години;

7. “Невеста” една година след сватбата – до първия Тодоровден;

8. “Майка” – жена с дете (деца)

9. “Баба” – жена с внучета, правнучета

10. “Бабишкер” – много стара жена.

Възрастовите степени от 2 до 4 включват групата на децата. В скалата на възрастовите степени липсва “дете на груди” или “сисалче”, защото майките много рано отбивали децата момичета с надеждата да забременият по-рано с момче. Щом момлячето стане мома може да се омъжва и в зависимост от това на каква възраст го направи, тя става “невеста”, “майка” и т.н. Терминът “невеста” освен че означава определена степен от жизнения цикъл означава и това, че е нечия съпруга. “Това е невестата на Тодор!” – например. Както и при момчетата, преминаването от една възрастова степен в друга се санкционира с определи обичаи на преход. При момчетата тези обичаи са до възрастовата степен “невеста”.

БЕЛЕЖКИ

¹ КОН, И. С. К проблеме возросного символизма. // Советская этнография, 1981, 6, 98–106; Същия: Ребенок и общество. М., 1988, 65–109

² МИЛЪОВ, С. Иворна вода. С., 1993, 55–60

³ Пак там, 77–79

⁴ БОЖКОВ, А. Бански художествен център. Албум. С., 1985



*Колелото на живота (Михалко Юванов и Димитър Сирлещов, 1882 г.) –
Стенопис в църквата на с. Бистрица*

AGE DESIGNATIONS IN THE MIDDLE WEST BULGARIA

Summary

Simeon Milyov

The designations of male and female grown-ups in Central West Bulgaria - the districts of Pernik and Breznik (Graovo), Radomir (Mraka), Tran (Znepole) – within the territory of the administrative region of Pernik are the subject of this work.

ЕФЕКТИВНИ МЕТОДИ ЗА ПРЕЧИСТВАНЕ НА ПРОТЕИНИ ЗА ЦЕЛИТЕ НА КОНСЕРВАЦИОННИЯ АНАЛИЗ

Диана Николова

Разшифроването на автентичните технологии се основава на дефиниране на субстанциите, изграждащи музейните предмети. За целта, преди да бъде подложена на идентификационен анализ, всяка отделна органична субстанция трябва да бъде изолирана и пречистена.

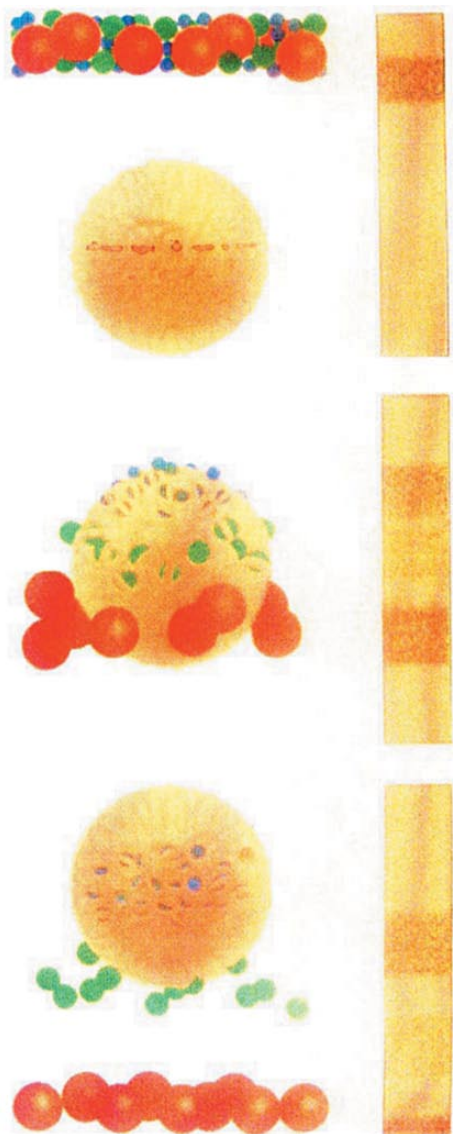
В настоящата статия са представени ефективни методи за изолиране и пречистване на белтъчни вещества като албумин, казеин, желатин, които са широко застъпени в старите технологии като свързватели. Разглежданите методи са популярни в протеиновата химия.

Пробите за анализ, вземани от оригиналните музейни предмети, по правило са в минимални количества. Ето защо за изолирането и пречистването на подлежащите на идентификация субстанции в тях, трябва да бъдат прилагани техники и методи, свързани с минимални загуби. От тази гледна точка, сред многообразието от възможности, при разработването на изходните проби с цел идентификация на съдържащите се в тях белтъчни вещества, се явяват удачни следните методи:

ГЕЛ-ХРОМАТОГРАФИЯ. Методът е известен още като молекулно-ситова хроматография, гел-филтруване (1,2,3). При него белтъчните вещества се фракционират в съответствие с големината на молекулите им. Ролята на молекулни сита изпълняват декстранови, полиамидни или агарозни гелове с тридименционална

структура. Сухите полимери се предлагат на пазара под формата на сферични гранули. Всяка марка на тези продукти се характеризира с определена степен на омрежване, т.е. порьозност, и големина на гранулите. В зависимост от молекулната маса на веществата, които ще се фракционират, се избира подходящата марка продукт. След набъбване на полимерните гранули във водни разтвори, се получават гелове, играещи ролята на “молекулни сита”. Принципът на разделяне на белтъчните вещества се свежда до следното: Матрицата (гелът) представлява множество порести частици между които се намира елуентът – подвижната течна фаза. Когато на повърхността на колоната, напълнена с гел се постави белтъчната смес, големите молекули не могат да влязат в порите на частиците на гела, а ги заобикалят и изтичат първи от колоната. Молекулите с по-малки размери минават през порите на гелните зърна, при което се задържат за известно време и се елуират след големите молекули по реда на намаляване на молекулните им тегла и размери- фиг. 1.

Процедурата по провеждане на гел-хроматографията започва с избор на подходящата суха матрица в зависимост от молекулната маса на подлежащите на разделяне белтъчни вещества. След третирането и с водни разтвори се получава гелът, с който се запълва хроматографската колона (подбрана по размери в зависимост от количеството на подлежа-

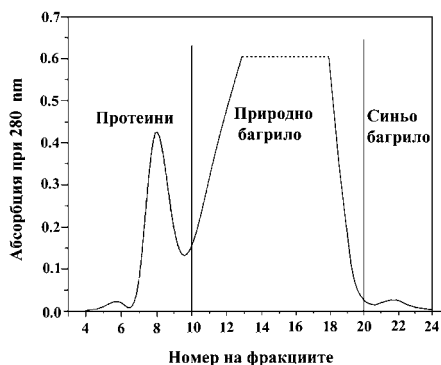


Фиг.1. Принцип на гел-хроматографията
(по LKB – Швеция)

щата на разделяне белтъчна смес) и се изчаква известно време за уплътняване и стабилизиране на гела. След това на повърхността му се нанася концентрирания белтъчен разтвор. Горният край на колоната се затваря и посредством шлаух, в нея се подава елуиращия разтвор (буфе-

рен разтвор, подходящ по вид и йонна сила за конкретния случай) под съответно налягане, осигурявано от помпа или хидростатичното налягане на буферния разтвор, така че да се гарантира определена скорост на изтичане на елуатите от колоната. Изтичащите от колоната елуати се събират на равни интервали от време в отделни епруветки, поставени в колектор. Белтъчното съдържание във всяка една от фракциите се индикира по абсорбцията и при 280 nm. След това се построява т.н. елуационна крива – абсорбцията като функция от номера на фракциите или сумарния обем от началото на елуирането. На фиг.2 е представена елуационната крива от гел-хроматографското разделяне на протеиновите свързватели и багрилата от проба от покривна боя на кожа (10). Съгласно нея, фракциите с белтъчни вещества се обединяват в сборна проба (в случая от първа до десета включително). Така се получава чист, почти без загуби, воден разтвор на извлечените от изходната проба протеини, които след това се подлагат на идентификация.

За целите на гел-хроматографията се предлага широк спектър от сухи матрици,



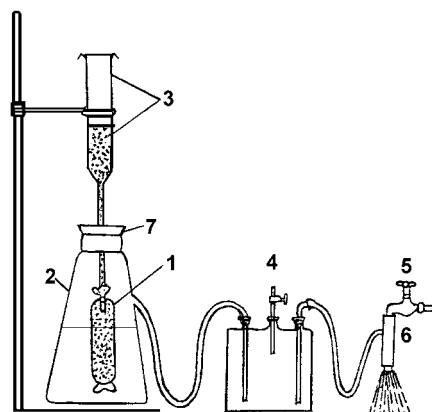
Фиг.2. Елуационна крива от гел-хроматография върху Sephadex G- 25 на проба от покривна боя на белтъчна основа от кожа на чанта, датирана XX век.

респ. гелове. Така например декстрановите гелове са въведени от Шведската фирма Pharmacia под търговското наименование Sephadex. Фирмата предлага и агарозни гелове с търговската марка Sepharose. Американската фирма Bio-Rad е известна с производството на полиакриламидни гелове Bio-gels. Гелове на същата химическа основа произвежда и фирмата LKB (Швеция), познати като ултрагели (4).

Гел-хроматографията намира приложение за фракциониране на белтъчни вещества, за определяне на молекулната им маса, за обезсоляването им. За консервационния анализ гел-хроматографията е особено подходяща за обезсоляване на белтъчни разтвори, след което вече могат да се прилагат идентификационни анализи. В този случай е подходящ декстрановият гел Sephadex G-25.

Предимство на гел-хроматографията е и това, че е възможно по поглъщането на фракциите при 280 nm и техния обем да се добие представа за количеството на фракционирани или обезсолени белтъчни вещества (5). За консервационния анализ смисълът на определяне на изолираните в чист вид белтъчни вещества е този, че в зависимост от наличното им количество може да се подбере най-удачния метод или методи за тяхната идентификация.

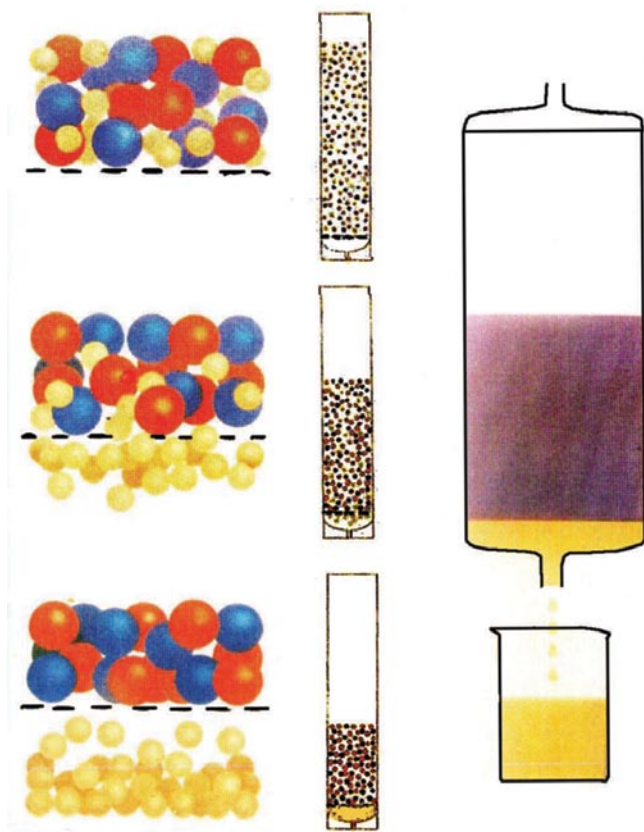
ФОРС-ДИАЛИЗА. При този метод белтъчните разтвори се очистват от нискомолекулни органични и неорганични примеси чрез дифузия през полупропусклива мембрана в условия на вакуум (2). В случая диализната торбичка, наричана още диализно черво, се свързва към съда, от който се подава изходния белтъчен разтвор и се поставя в смукателно шише. Вакуумът се създава чрез водна помпа (Фиг.3). При тези условия нискомолекулните продукти и част от разтворителя преминават през диализната торбичка, а в нея остава пречистен и концентриран белтъчен разтвор. В зависимост от голе-



Фиг.3. Схема на установка за форс-диализа (съгласно (2)): 1- диализно черво, 2- смукателно шише, 3-приемник за подлежащия на форс-диализа разтвор, 4- Вулфово шише, 5- кран към водопроводната мрежа, 6-водно помпа, 7- запушалка

мината на белтъчните молекули се подбира диализно черво със съответната пропускливост. В съвременната лабораторна практика най-употребявани мембрани (респ. диализни черва) са на базата на синтетични полимери.

УЛТРАФИЛТРАЦИЯ. Този вид филтрация се осъществява през капилярни мембрани (1,2,7). Използват се синтетични мембрани с различна порьозност, т.е. пропускливост. При ултрафилтрацията се постига ефект на обезсоляване, фракциониране и концентриране на белтъчни вещества. Процедурата се свежда до поставяне на белтъчния разтвор в ултрафилтрационната клетка с мембрана, през порите на която не може да преминава пречистващия протеин, но преминават молекулите на разтворителя и малките молекули на онечистванията. Преминаването на последните се осъществява при прилагане на налягане към изходния разтвор в ултрафилтрационната клетка или създаването на вакуум в камерата, в която се събира филтрат (фиг.4). Предимство на ултрафилтрацията



Фиг.4. Принцип на ултрафилтрация (по LKB- Швеция).

пред останалите методи за пречистване и концентриране на белтъчни вещества е стабилността на ултрафилтрите (те могат да се използват многократно) и бързото и осъществяване. Например значителни обеми белтъчни разтвори могат да се пречистят и концентрират до няколко милилитра за един-два часа. Освен това ниските налягания и инертната атмосфера (например 1-2 атмосфери максимално налягане на съгъстения азот при провеждането на

ултрафилтрация в условия на повишено налягане) не позволяват деструкция на белтъчните вещества (1,2).

В литературата има епизодични данни за използването само на гел-хроматографията в областта на консервацията и реставрацията като молекулно сито – например при изследване на степен на разграждане на коприна в условията на състаряване(7), охарактеризиране на продукти с оглед евентуално приложение в консервационно-реставрационната практика ((8,9). Няма данни за приложение на изложените методи в консервационния анализ за изолиране, пречистване и концентриране на белтъчни субстанции от оригинални обекти преди идентификацията на тези субстанции за разшифроване на автентични технологии.

Опитът на автора в областта на белтъчната химия и ензимологията, където разглежданите методи са рутинни, му дава основани да ги приложи успешно в аналитичната си работа по разработването на проби от оригинални музейни обекти и идентификацията на съдържащите се в тях белтъчни свързатели – желатин, албумин, казеин (10,11).

ЛИТЕРАТУРА

1. Колев, Дим., Ензими, Наука и изкуство, София, 1976
2. Стамболова, М., Т. Чомонева, Т. Аргирова, Ръководство за практически занятия по биохимия, Наука и изкуство, София, 1978.
3. Чобанов, Д., А. Коцев, Хроматография, Наука и изкуство, София, 1981.
4. Остерман, А.Л., Хроматография белков и нуклеиновых кислот, Наука, Москва, 1985.
5. Кантор, Ч., П.Шимел, Биофизическая химия, том 2, Мир, Москва, 1984.
6. Диксон М., Э.Уэбб, Ферменты, Мир, Москва, 1982.
7. Hawell, D., Silk degradation studies, In book: "Silk: Harper's Ferry Regional Group' 11th Symposium, November 12-13, 1992, National Museum of American History (1992), pp. 11-12.
8. Chikamai, B.N., M.E. Osman, A.R.Menzies and W.B.Banks, An evaluation of methods for characterising and monitoring gum arabic of commerce and related Acacia gums, Wood science and technology, 30, no.1, 49-61 (1995).
9. De La Rie, E. Rene and Christopher W. McClintchey, New synthetic resins for picture varnishes. In proceedings: Cleaning, retouching and coatings technology and practice for easel paintings and polychrome sculpture: preprints of the contributions to the Brussels Congress, 3-7 September 1990, Milles John S. and Smith, Perry, Editors (1990), 168-173.
10. Николова, Д., Ив. Гошев, Идентификация на свързвателите в покривна боя на кожа от чанта от втората четвърт на XX век, Известия на Националния исторически музей, том XII, 2001, 233-244.
11. Николова, Д., Ив. Гошев, Багрилни компоненти в покривна боя и състав на лустрото върху кожа от чанта от втората четвърт на XX век, Известия на Националния исторически музей, том XIV, 2004, 378-384.

EFFECTIVE METHODS FOR PURIFICATION OF PROTEINS FOR THE PURPOSE OF CONSERVATION ANALYSIS

Summary

Diana Nikolova

Three methods for separation, purification and concentration of protein solutions, largely applied in protein chemistry are described in the article. According to the literature, only the gel-chromatography is episodically used in the analytical practice of conservation and restoration. The author has successfully applied the three methods in her research work and she recommends them as effective methods for conservation analysis in purification, separation, concentration and desalting of protein binders in the course of the preparation of this type of substances for their identification.

СЕКУНДЕРНАТА СЕЛЕКЦИЯ И ФИЛОСОФИЯТА НА МУЗЕЙНАТА ЕКСПОЗИЦИЯ

(по материали от Историческия музей – Габрово)

Леонора Бонева-Траянова

При дефиницията на дейностите, характеризиращи музеите като формализирана институция за опазване на наследството, на първо място се поставя селекцията, събирането на паметници с цел създаване на колекции от предмети с доказана стойност – музеалии. Музеалия е термин, предложен от Збинек Странски и приет от много национални школи и авторитетни учени, за обозначаване спецификата на музейния предмет, преминал процедурата на музеализирането – процеса на изолиране на предмета от естествената му среда и дефункционализирането му с цел да бъде опазен като носител на културни стойности. В качеството си на елемент от системата на дадена действителност и представител на определени социални ценности, музеалията репрезентативно документира мястото, времето и обществото. От гледна точка на семантиката музеалията почива на две наразривно свързани характеристики: от една страна тя е материален обект с определени свойства, а от друга – предмет, чиито свойства са конструирани от актове на съзнанието, т.е. тя е документ в най-широк смисъл, извор на научно познание и основа за естетическо преживяване. Процесът на изследване на обекта/музеалията може да се определи като процес на прогресиране на феномена в субстанция, като вид обобщение на знанието, при което се формира познание както за качествата му за сетив-

но възприятие, така и за допустимата степен на абстракция и потенциала му като възможен елемент от логическа система.

Безспорно за символното съществуване на експозицията подборът е изключително важен фактор. Селекцията се извършва според приетите академични и философски идеи за красиво и обществено полезно. Имплицитно при всички фази на музейната процедура протичат процеси на йерархизация на стойностите. При това трябва да се подчертае, че основното изискване е музейната експозиция да предлага вещи от колекция с потвърдена автентичност. Именно при изолирането и пренасянето на вещта в експозиционна ситуация, при взаимодействието ѝ с другите експонати и под влияние на научните и идеологическите задачи, тя се възприема като “експонат” – т.е. помества се в особен род значения, които се отнасят не само до първоначалното ѝ функциониране, но много повече до концептуалната сфера, конституирана от научните и естетическите задачи. Така музеалията става експонат в резултат на една обусловена от конкретните цели на музея секундерна селекция. Или, както гласи синтезираното определение на Фридрих Вайдахер, “експонатът е презентативна музеалия”. Тъй като презентационните системи са системи от ценности и предават оценъчно отношение към действителността, те експлицират интенционалните нагласи на груп-

пата на предаващите в комуникационната система, ориентирана към посетителите. Така именно в процеса на експонирането се създава “активното” наследство.

Принципите на селектирането се задават още в началната фаза на подготовката, при изработването на концепцията. При този процес се извършва конкретизация на обектите за дадена изложбена постановка на базата на основната идея и формулираното послание към обществото. Като определящ се приема основният принцип, формулиран от Збинек Странски, че презентацията трябва да почива на колекциите, а не на прости носители на информация. Веднага трябва да се отбележи, че процесите на концептуализирането и селекцията вървят паралелно при обектноориентираните и с предпоставяне на концепцията при концептуалноориентираните експозиции. Но, разбира се, чисти типове експозиции се срещат изключително рядко и експозицията на Историческия музей в Габрово е още едно доказателство за това.

Специалисти от Националния исторически музей бяха поканени да сътрудничат при подготовката на експозицията на Историческия музей в Габрово при настаняването му в реконструирана представителна жилищна сграда от началото на 20 в. в историческия център на града, използвана дълги години като банка. Като илюстрация на сложната взаимовръзка концептуализиране–селектиране по-долу ще бъдат приведени извадки от:

- А. базовата концепция на музея, изготвена през 2004 г. от автора и
- Б. концепцията за художествено-пространственото оформление, създадена от проф. Лъчезар Лозанов и доц. Мирослав Богданов.

Като приложение са дадени конкретните знаково натоварени обекти, подбрани от авторите на тематичния план като репрезентативни за основните теми,

обект на метонимично представяне в експозицията. Резултатите от тази финална секундерна селекция, направена след конкретно обвързване на тематико-експозиционния план с проекта, са обект на интереса на публиката от есента на 2005 г.

А. На основата на общото внушение за значимостта на музея като банка на овеществен опит и опредметена култура главна задача на творческия екип е духът на преустроената сграда на банката да бъде интегриран естествено в духа на музея, като чрез пространственото решение и художественото оформление се разкрият преки бинарни семантични връзки от типа на: трезор – музейни съкровища; банка за пари и ценни книжа – банка за изолирани от естествената им среда ценни предмети и исторически свидетелства. Успешният проект предполага банката и музеят да се слеят в един нов уникален социокултурен феномен.

Пожеланието е той да носи както класическия дух на викторианския музей за облагородяване на индивида чрез изкуството, така и на американския за забавление и образование, на европейската идея за изграждане на висок национален престиж и патриотизъм, а защо не и габровския патент – дарителство и меркантилизъм. В търсенето на сходства и аналогии по темите бизнес, духовна култура, бит е възможно да бъдат конструирани типологични редове, преминаващи през времето и подкрепени от съответните семантично натоварени обекти.

Индивидуалният етос на експозицията се формира в рамката “храм–форум” при колебания с амплитуда “хармония – конфликт”. Априори се предполага, че в музея доминира хармонията, но трябва да се отбележи, че модерните тенденции са в посока на промяната, другостта и динамиката. Подборът на експонатите, различните им характеристики като вещи, обеми

и пр. създават динамиката в класическия музей.

Общи експозиционни принципи – оригиналност, документираност, коректност.

- Хронологичен принцип при структурирането на експозицията по раздели с граници XII в., XVII в., 1878 г., 1947 г.
- Тематичен подход при представянето на важни страни на историческия процес в рамките на големите периоди и при възможност паралелно ситуиране на синхронни явления.
- Сценографски подход при изграждането на интериори в съответния исторически контекст.
- Приоритет на оригиналните обекти в експозицията, която в някои свои части (при показването на колекции например) е изцяло обектноориентирана. Музеалиите, първичният експозиционен материал са в основата и при тематично разработените раздели.
- Представяне на някои обекти като реликви – например късчета от Самарското знаме или залче хляб от Балканската война.
- Специални грижи за чувствителните експонати. Удачно е на базата на различните видове документи да се композира с модерните възпроизвеждащи средства “автентичен” графичен материал за оформлението на експозицията.
- Използване на модерни медии само и доколкото това е необходимо и технически и ресурсно обезпечено.

Принципите, изграждащи основата на интерпретацията, се определят от целите, респективно типа на експозицията, застъпена в различните ѝ части – емотива (естетическа, евокативна), дидактична или развлекателна.

– интерпретация чрез създадена изкуствено в музея среда – внушения с естетически средства и символи: светлина и цвят, пространство: артикулация, позициониране (групиране и изолиране) на експозиционните елементи, пространствена дълбочина, форма и специфичен интерес към даден обект, мирис, звукови кулиси, графични и иконични средства

– интерпретация чрез изолиране и емблематизиране на определени експонати

– вербална интерпретация – текстовете в експозицията, печатни материали, екскурзоводни беседи (класически и аудиогидове) – едно предложение за контекст, в който предметът може да бъде “прочетен”.

- Различни нива на информация. Общата информация за историческия процес да се проследява като съпътстваща разказа, представен чрез обектите, като отделен план.
- Общата атмосфера да създава чувство за разкрепостеност при строга естетическа мярка.
- Да се потърси точната медия за показване на различните проблеми, които засягат важни страни от историята на Габрово. Например филм или специален експозиционен център за теми като:
 - Габрово и Рилският манастир
 - Букурещката габровска колония
 - Оценки за Габрово – Каниц, Григорович, Иречек и т.н.
- Създаване на среда, интериори и драматургични идеи

Важното при конкретната работа по концептуализирането и проектирането е да се предпостави съзнанието, че експо-

зицията с придружаващата я информация формира експлицитно съобщение за изложените обекти, адресирано към публиката. Като основа може да се приеме постановката 3.Странски, че музейните експозиции са структурирани наративно съобразно принципите на класификацията и репрезентацията. Посланието е детерминирано от начина, по който е била селектирана информацията и носи имплицитна информация за ценностите на музея и за състава, който курира експозицията. Всъщност експозицията може да се разглежда като мрежа от кодове, като мулти-медия със сложна природа на колективно произведение на изкуството.

Наистина учудващо е, както отбелязва Томислав Шола, че дори в края на 20 в., макар да се прави много за художественото им оформление, музейните експозиции по старому напомнят складове за знания. Този грях не би могъл да се вмени на авторите на експозицията в Габрово, които рискуваха да шокират с пестелив, но много силно действащ подбор изпитващите “страх от празно пространство”. За “изчистването” на експозицията от старите информационни средства съществено допринесе интердисциплинарният подход към експоната и усъвършенстването на системата за предаване на информация благодарение на възможностите, създадени от новите технологии за “компресиране” на допълнителния дидактичен материал.

При секундерната селекция като основен се очертава въпросът за релевантността на избраните вещи. Доколко и в каква степен те биха могли метонимично да представят сложните исторически процеси и да характеризират Габрово и габровци. За Историческия музей, чиято постоянна експозиция прие именно името “Габрово и габровци” изборът несъмнено е труден, от една страна, поради богатството на колекциите и от друга, поради

многого важни за националната и за регионалната история явления, които трябва да се покажат. Много ясната постановка на приоритетите при извеждането на чисто габровски характеристики (в общобългарски план) и стриктното спазване на изискванията да се експонират само предмети в много добро физическо състояние, надлежно консервирани и с добри естетически качества, бяха водещи за авторите на експозицията Росен Йосифов, Юлияна Шулекова, Даниела Цонева, Ирена Узункова, Красимира Чолакова и Добромир Търновски.

Тя е нов артефакт, както отбелязва Андре Девале. Зрелият проект за пространствено оформление на Лозанов-Богданов, творци, които не се доказват с ефекти, а постигат завладяваща атмосфера с пестеливи средства напомня афоризма на Жак Енар, че “експозицията се разделя на три езика, които говорят помежду си – идеята, обекта и декора”. Енергиите на експонатите са тези, които интерферира с творческите идеи на екипа. Това в последна степен се отнася най-вече до проектантите пространствени дизайнери, които окончателно оформят представянето на темата и изцяло подчиняват работата си на интерпретацията на секундерно селектираните музеалии. При това се извършва още един етап на селекция – определяне на значещите обекти и места, създаването на т.нар. “мрежа на експонатите”, която придава допълнителна стойност на излаганите вещи в зависимост от мястото и начина им на експониране.

Както в много други сфери краткият изказ изисква много повече предварителна работа, отколкото разширеният. Габровци са привърженици на пестеливостта. Така на партера на музейната сграда, на площ от 460 кв.м се създава една ударна, компактна и много социализираща изложбена постановка, за чиято подготовка известна представа дава основният доку-

мент на проекта – концепцията за пространствено оформление, част от която си струва да бъде цитирана във връзка с нашата тема.

Б. I. Заданието – музей на Габрово и габровци

Философията на експозицията се съгласува с основното послание за изключителното трудолюбие и предприемчивост на габровци. Техни отличителни черти са стопанската активност и високото културно ниво. Затова като приоритет в концепцията са възприети човешката дейност, съзиданието, дейтелността.

Водец е образът на габровеца. Първата среща с него е още на входа на музея. Поставен върху пано, окачено на нивото на втория етаж, перпендикулярно на фасадата, той привлича погледите по цялата дълбочина на ул. “Николаевска”. Като символ е избрана фигурата на конник, изрисуван от габровски книжовник в препис на Александрията от първата четвърт на XIX в. – един образ, оживял от музейния фонд.

Следват конкретни образи на конкретни хора. В малкото фоайе е ситуирана “групата на посрещачите” – плоскостни изображения на пет фигури, снети от документални снимки от фонда на музея, пластически отделени от стената.

На трите основни периода – Габрово през XIII–XVII в., Габрово през Възраждането (XVIII–XIX в.) и новата история на Габрово (до края на 30-те години на 20 в.) са отредени трите зали в периферията. Съвсем кратко са наречени Началото, Възраждането, Възходът. Централната зала е зала на интеграцията, където се случват съвременните събития на града.

II. Организацията на музея

Ориентационната схема е симбиоза между хронологична ходова линия и демократична, свободно избираема ориентация.

По часовниковата стрелка в трите свързани периферни зали хронологически се проследяват периодите XIII–XVII в., XVIII–XIX в., края на XIX–30-те години на XX в. Материалите са организирани в експозиционни комплекси, които не следват само хронологическа последователност или тематична обособеност, а показват различните страни от обществения живот на Габрово естествено, така както са преплетени икономиката, културата и политиката в реалния живот на общината и на по-малките структури – семейството и отделната личност.

Централната зала има поливалентна функция:

- посредством есенциална експозиция се показва интеграцията на различните историко-културни пластове във феномена Габрово и неговата европейска проекция.
- посредством спускащ се екран се прави възможно провеждането на всякакви видове научни, културни и светски събития, придружени от мултимедийни прожекции, свързани не само с музея, но и с града въобще. Това създава възможност градът да влезе в музея с актуалния си нерв и ритъм.
- абсидната част на залата е частично изолирана от преградна стена. В нея се обособява пространство за анимации, което се свързва със залата на Възраждането. Поставени са тъкачен стан и занаятчийски тезгях. И също както в старите работилници в чекмеджетата на тезгяха може да се експонират музейни обекти – инструменти и вещи от епохата.

Проектът изцяло запазва архитектурната структура и стиловата характеристика на сградата. При това се създава напълно нова атмосфера. Цялото пространство

(под, стени, прозорци, таван–оберлихт) се обработва, за да се създаде специална, действаща на подсъзнателно ниво среда на внушения и асоциативни връзки. В първата част на трите периферни зали със залепващо се фолио по пода са изписани организиращи вниманието надписи – Началото, Възраждането, Възходът.

III. Естетическите решения почитат на художествена интерпретация и виртуални решения, на базата на реално съществуващи документални свидетелства, експонати и възстановки. В художествения изказ реални обекти се интерпретират виртуално, за да не се конкурират взаимно. Търсен е обобщен художествен образ, който да интегрира всички елементи.

Тоналност – всички художествени и функционални компоненти са решени в приглушена сепия, в един тон, постигнат като нюанс на пода. Цветовото решение търси не контраст, а вписване на всички елементи в общия ансамбъл.

IV. Акценти или ударни моменти

Централната зала конфронтира посетителя с познатия вече обобщен образ-символ на габровския търговец, но сега монтиран по фотопът върху пано на фона на стара карта на Европа – знак за интеграцията. Конкретните образи се носят от четири бюста на заслужили габровци – “бащите” на Габрово.

Художественото внушение при интерпретацията на основните теми в трите зали (Началото, Възраждането и Възходът) се търси чрез съпоставка на диагонали като средство за предаване на асиметрия – визуален израз на изключителната динамика на живота в Габрово през XIX и началото на XX в. За всяка отделна зала решението е намерено в специфично музейни инсталации – комбинация от три художествени елемента:

1. демашабирани (силно увеличени) фрагменти от гравюри със сюжети: пазители на прохода, възрожденско Габрово и интериор на фабрика;
2. реални обекти – свободно разположени възстановки: наблюдателна кула–вишка, кираджийска каруца и машина за производство на гайтани – чарк (заб. При реализацията беше поставен малък фабричен тъкачен стан в качеството му на по-ярък носител на идеята за новото);
3. иреална среда, създадена посредством компютърна презентация, чиито възможности могат да покрият всички проблеми, както по отношение разкриване богатството на фонда, така и по въпроси, свързани с родознанието, с по-детайлното илюстриране приноса на габровци за националната история и представянето на паметниците и паметта за габровци в отдалечени места.

Един реален експонат създава последния акцент. Това е първата банкнота, експонирана в стъклена ниша в края на експозицията, а в съседство – ксерокопия на същата банкнота, които може да се вземат за спомен. Така посетителят е посрещнат от фигурите на габровци в началото и е изпратен с подарък на края.

Върху всички прозорци по стените и оберлихта на тавана се поставят витражи или псевдовитражи. Лайтмотив при художествената интерпретация са парите – монети и банкноти (белег на икономическия просперитет на габровци) и оръдията на труда за периода XIV–XX в. Редом с естетическите качества тази техника има важната задача да изолира вредните ултравиолетови лъчи на дневната светлина. Обстоятелството, че я пропуска частично и че се запазват прозорците, съхранява характеристиката на автентичния архитектурен интериор.

Витрините нямат претенции във формообразуването. Разглеждат се като универсални модули без специална естетическа натовареност. Основното изискване към тях е да са максимално флексибилни – да са модулни, да се разглобяват и сглобяват, с възможности да се сменят нивата на експониране съобразно формата и спецификата на предметите. Фиксирани са само местата на витрините, преграждащи пространството между колоните на централния хол.

Текстовите пана и основните документиращи образи са разположени в пространствата между прозорците.

Така при реализацията на проекта на Историческия музей на град Габрово материалната среда на артефактите с цялата ѝ визуална, емоционална и интелектуална натовареност се организира в залите около централната в три пояса с ясно изразени отлики и с преливаща се семантика. В първия пояс във витрини тип “маса” са разположени оригиналните вещи, вторият пояс представя репродукции на оригинални, съхранявани във фонда на музея снимки и документи, които заедно с авторски текстове и цитати предават основния разказ, като същевременно аргументират селекцията на артефактите, разположени във витрините.

Третият, само иконичен пояс, съдържа композиции от фотоси на инструменти за производство и парични знаци (монети, банкноти) – т.е. отново реални обекти от фондовете на музея. Тези композиции са разположени като витражи по прозорците и оберлихата на централната зала и имат функцията да създадат специална атмосфера, която да предава съвсем нетрапчиво, но достатъчно убедително основната идея на авторите за невероятната предприемчивост и пестеливост на габровци. Изразено с езика на музейната теория, превръщането музеалия–икона,

извършено на ниво първи – трети пояс, заверява документалното представяне във втория пояс.

Анализът на тази експозиционна парадигма дава основание за разчупване на концепцията за секундерната селекция като селекция на реални обекти (музеалии) с цел презентирането им. Това е възможно, защото пространственият и дизайнерският проект на експозицията на Историческия музей в Габрово експлоатира реалните музейни вещи като база за репродуциране и създаване на иконичен материал. Той почива на съзнателно експлоатиране на семантичния ред вещь-образ-знак-символ в търсене на завладяващ ефект, постигнат като резултат от реалния процес на мета-секундерна селекция.

Проектът на Историческия музей в Габрово за постоянна експозиция под надслов “Габрово и габровци” вече се социализира, представяйки първия етап от една проспективна постановка. Благодарение на своята гъвкавост и отвореност, качества, които може да утвърди като норма директорът Петър Тоцев, развитието му като социокултурно средище на този уникален български град вероятно ще дава повод и за бъдещи теоретични обобщения в голямата рамка “общество–наследство”.

Приложение

Основни секундерно селекционирани музеалии, експонирани на първия етаж на музея в Габрово

Централна зала – зала на интеграцията/ наречена впоследствие “зала на славата”

1. Женски костюм със сокай: бронзова диадема, лента от сребро с позлата, сребърни висулки, сребърни смочета, наушници, подбораник, нагръден накит, медал от кенарено платно, дупчени сокаени шевици, началото на 19 в.

2. Костюм на дервенджия, въоръжен с пушка кремъклия и със снаряжение от кожсена вулия и кожсени дисаги, началото на 19 в.

3. Знамето на първата княжеска придворна фабрика за шаяци, сукна и гайтани "Ив.К.Калпазанов", основана през 1881 г.

4. Знамето на Кожарското общество 1887–1909 г.

5. Бюст на Иван Колчев Калпазанов (1835 – 1899) Девиз "Труди се, постоянствуй, не бой се"

6. Бюст на Пенчо Иванов Семов (1877–1945) Девиз "Труд, любов, постоянство"

Част I. Началото

1. Предмети, намерени при археологическите разкопки на средновековния некропол до **църквата "Св.Петка"**: връх на копие, пръстени, копчета, пафти, 13–14 в.

2. Въоръжение на **дервенджии** от Габрово: бойна брадва, боздуган, пика, алебарда, 16 в.

3. Предмети, свързани с **бита през 17–18 в.**: ибрик, сахани, фаянсова чиния, джобни часовници, мелничка за кафе

4. Съкровище от сребърни накити, заровено в котле, с.Армени, Габровско: гривна кубелия, плетени гривни, пафти, накит за глава, 17–18 в.

5. Паримийник, Палимпсест (вторично употребен пергаментов лист), уставно писмо, средата на 14 в.; Часослов, втората четвърт на 18 в.

Част II. Възраждането

1. Вещи на габровския първенец **Илия Видинлиев**: атлазен ялък (кърпа от лъскава коприна), седефена броеница, кожсена пунгия (торбичка за тютюн) с огниво. Средата на 19 в.

2. **Накити** от златарските дюкяни на Габрово: сребърен ребърчат колан,

сребърни чапрази (пафти), сребърни обици (наушници) с корали, сребърни гривни, нашийник (нагръден накит), втората половина на 19 в.

3. Декоративни елементи в женския костюм: сокаени шевици – писани и дупчени, и колани – бродирани и със синци (маниста), 18–19 в.

4. **Църковна утвар**: позлатен потир, дискус, звездица, копие, кадилница, каничка-теплота, дарохранилница, втората половина на 19 в.

5. Напрестолен кръст от сребърен филигран, използван от пътуващите монаси (таксидиоти) 19 в. Йерусалимски колан, 1806 г., открит при строителни работи в двора на църквата "Св.Йоан Предтеча" Божигробски кръстове, кръстове-енколпиони, панагия

6. **Писала** – дивити и мастилници от 19 в.

7. Ятаган на **Цанко Дюстабанов**, войвода на Габровската въстаническа чета през 1876 г.

Въстаническо снаряжение: бронзови барутник, мярка за барут, кутийка за смазка, харбия, средата на 19 в.

Част III. Възходът

1. Ветрило от щраусови пера на Тодорица х.Берова, Франция, нач. 20 в.

Несесер, подарък от княз **Фердинанд**, посетил дома на **Иван х.Беров** през 1902 г.

2. Мостри на вълнени прежди на АД за индустрия и търговия "**Братя х.Стойчеви**", нач. 20 в.

Мостри за прежди на фабрика "**Орел**" **Братя Радеви**

Мостри на немски платове за фабрика "**Александър**" 30-те години на 20 в.

– Сребърен медал от Първото българско изложение в Пловдив 1892 г., връчен на **Христо Конкилев**

– Сребърен Медал от изложението в Сейнт Луис, САЩ, 1904 г.

– Медал от изложението на Балканските страни в Лондон, 1912 г.

– Медал от изложението на Балканските страни в Турин, 1911 г.

– Бронзов медал от индустриалното изложение в Париж, 1900 г., присъден на **“Ив.К.Калпазанов”**

3. Акция на Калпазанови; Бланка на АД “Братя Калпазанови”, кожарска фабрика Габрово, 1930 г. ; Мостри на кожи

от фабриките на АД “Бр. Калпазанови” и АД “Христо Марокинджиев и сие”; Мостри на кожи, изнасяни за Германия; Кожарски печат на **Пенчо Шанов**

4. Войнитеза национално обединение. Ордена лента, Ордени на йеромонах **Йосиф Соколски**; Парабелум, еполети, картички

5. **Първата българска банкнота**

ИЗПОЛЗАВАНА ЛИТЕРАТУРА

Бонева-Траянова, Л. 2005. Документалната фотография – музеалия и икона в експозиционния дискурс. В: Изкуствоведски четения, София, 363–372.

Дюбе, Ф. 1995. Експозиция как инструмент знания и инструмент показа. – Museum, N 185, 4-5.

Belcher, M. 1991. Exhibitions in Museums. London, Leichester.

Dean, D. 1995. Museum Exhibitions. Theory and Practice. London: Routledge.

Hainard, J. 1994. Objects en dérive pour “Le Salon de l’ethnographie”. – In: Vagues. Une anthologie de la nouvelle muséologie. Vol. II. Paris, 405–414.

Hofmann, R. 1999. Qualité, objectivité et intégrité de l’interprétation de l’histoire dans les musées. In: Cahier d’étude ICOM, 6, 12–14.

Kult und Kultur des Ausstellens. Beiträge zur Praxis, Theorie und Didaktik des Museums. 1992. Wien: Universität Verlag.

Maroevič, I. 1998. Introduction to Museology – the European Approach. München: Verlag Dr. Christian Müller-Straten.

McLean, K. 1999. Museum exhibitions and dynamics of dialogue. – Daedalus, Boston, Summer, 83–107.

Schrärer, M. 2000. Le musée et l’exposition: Variation de langages, variation de signes. – Cahier d’étude ICOM, N 8, 9–10.

Schouten, F. 1987. Psychology and Exhibit Design: A Note. – Museum management and curatorship, V. 6, 259–262.

Shapiro, M. (Ed.) 1990. The Museum. A Reference Guide. New-York–London, Greenwood Press USA.

Šola, T. 1997. Essays on Museums and their Theory. Towards the cybernetic museum. Saarijavi, Gummerus Kirjapaino Oy.

Stránský, Z. 1977. Museological principles of museum exhibitions. – In: The Problems of Contents, Didactics and Aesthetics of Modern Museum Exhibitions. Budapest, 71–94.

Waidacher, F. 1999. Handbuch der Allgemeinen Museologie. Wien, Böhlau Verlag.

Pears, S.M. (Ed.) Experiencing Material Culture in the Western World. London, Leichester Unev. Press, 65–80.

SECONDARY SELECTION AND PHILOSOPHY OF THE MUSEUM EXHIBITION
(on materials from the History museum in Gabrovo)

Summary

Leonora Boneva-Trayanova

The principles of the secondary selection are set at the initial phase of the preparation and planning of the exhibition, at its conceptual level. During the process, concretization of the objects to be exhibited is made, based on the general idea and the formulated messages to the museum public. Determining is the principle that the presentation should be founded on the collections and not on ordinary information media. Both processes – conceptualization and selection – go parallel in case of object-oriented exhibitions and when the exhibitions are content-oriented then the concept is preceding.

Excerpts from the “Gabrovo and the Gabrovians” exhibition basic concept for the History museum in Gabrovo illustrate the complex *conceptualization – selection* interaction. The exhibition concept was created by the author of this article in 2004 and the exhibition design, drawn up by prof. Lachezar Lozanov and ass. Prof. Miroslav Bogdanov. The concrete results from the secondary selection, carried out by the team of the History museum in Gabrovo, under the conduction of the museum director Petar Totsev are given in the supplement.

**“ХРИСТИЯНСКИ ПРАЗНИЦИ.
НАРОДНИ ТРАДИЦИИ И ОБИЧАИ”
(За концепцията на изложбения проект
на НИМ през 2005-2006 г.)**

д-р Елизабет Савчева

Представянето на ежемесечни временни изложби във фойето на Национален исторически музей, като една от най-динамичните форми от експозиционната дейност на музея е предизвикателство за специалистите от отдел “Изкуствознание, етнография, интердисциплинарни изследвания”, защото по този начин не само се пропагандира българската култура, но се предоставя възможност за изява на професионализма на изкуствоведи, етнографи и филолози и обогатява с нови форми музейната практика.

Темата на проекта е актуална, понеже винаги има искрен интерес към календарния цикъл в неговия християнски вариант и народна обредност. Подобно намерение е осъзнато и мотивирано от българската традиция и е съобразено с изискванията на съвременния зрител и с тенденциите в общоевропейското ни развитие. Затова екипа от професионалисти към ИЕИИ при НИМ си поставя **задачата** да припомни на българите какъв е съставът на християнския календар, какви са неговите водещи празници, кога се появяват те в православие и в нашата народна традиция, кога и как се празнуват по земите ни, какво от датите, образността и обредността в този календар е предхристиянско, какво е собствено християнско и пр.

По своя мащаб и обхват на включваните експонати, проекта внася яснота

и предвижда календарните празници на българина да бъдат обединени около два основни вида: общи (общонационални, общоправославни, общохристиянски или общочовешки) и по-ограничени, “патронни”, посветени на светци, събори, оброци, именни дни и др. Това определя тяхното отделно представяне във витрини или групи, с цел да се проследят връзките на християнската празничност с дохристиянската, както и ясно да се открият онези варианти в нейното празнуване, които свидетелстват за съобразяване с традиционни обредни елементи. Традициите съдържат езически елементи, които са били приспособени към християнството от самия народ по различни начини. Някои от тях случайно са близки по наименование с имената на светци. В други случаи честването на паметта им съвпада със сезон, в който във връзка със стопанския живот се извършват езически обичаи. Случва се езически елементи да се вложат и в народни умотворения, които не са чисто религиозни. По този начин идейната страна на проекта разкрива как християнството е действало и чрез широките народни слове и не е търсело отрицание на всичко, а полезното и вкорененото в човешката психика и традиция се е адаптирало за живот с чиста вяра и висока нравственост.

Подобна структура дава възможност за многопластова интерпретация на тема-

та, защото проправя мостове между християнското учение и народните обичаи и творчество.

Чрез представянето на оригинални експонати от фондовете на НИМ, екипът цели да разкрива корените и богатството на традиции и култури и тяхната роля за съхраняването на националната идентичност, запазването на спомена за прародина, език, традиция, обичаи. За целта в представянето на временните изложби се преплитат елементи от историята, етнографията, религията, изкуството, което определя участието на много разнообразен експозиционен материал, който в определени моменти изглежда почни несъвместим. Така в отбелязването на празниците “Рождество Христово” или Коледа, “Богоявление”, “Ивановден”, “Сретение Господне”, “Възкресение Христово – Великден” и др., съчетахме елементи и особености, характерни както за езичеството, така и за християнството чрез представяне на подходящи експонати – икони, църковни тъкани и утвари, книжнина, обредни хлебове с богата и пластична декорация, придружени с текстове от Свещеното Пи-

сание, светоотеческата книжнина и химнографски произведения, както и стихове, песни, умотворения от богатия народен фолклор. По този начин освен на експонатите и тяхната атрактивност отделихме сериозно внимание и на получаване на информация и знания в чисто научен и идеен план. В изложбите се показват образите и понятията, с които хората да осмислят преживяната действителност, поставени в аналитичен контекст. Тази нелека задача и интердисциплинарният подход към темата предопределят и гарантират, както се убедихме в практиката, атрактивния характер на изложбите.

Ежемесечните временни изложби във фоаето на НИМ имат едновременно образователна, изследователска, популяризаторска задачи. Специалистите от отдел ИЕИИ към НИМ считат за свой приоритет усилията за повишаване на публичния авторитет на културната политика на музея, чрез разширяване на зрителската аудитория извън професионалните кръгове и превръщане на неговите интелектуални и естетически позиции в общественозначим глас.

“CHRISTIAN FEASTS. FOLK
TRADITIONS AND CUSTOMS”
(On the exhibition project of NMH in 2005-2006)

Summary

Elizabeth Savcheva

The short-term exhibitions entitled “Christian feasts. Folk traditions and customs” that is held every month in the foyer of the National museum of history is a challenge for the specialists from the “History of art, ethnography and interdisciplinary studies” department. The realization goal was motivated with the Bulgarian tradition, it meets both the modern museum-goers’ requirements and the tendency in the all-European museum development. The specific representation of original objects from the collections of NMH, labeled and accompanied with texts from the Holy Scriptures, hagiography and hymnography works, as well as with poems and songs from the rich folklore, comes to show the roots and the wealth of traditions and cultures and the role they played in preservation of the national identity, the memory of the old homeland, language, traditions, customs.
